Еріх-Марія Ремарк

На Західному Фронті без змін

Перекладач: Катерина Главацька

Книга ця — ані звинувачення, ані сповідь. Це тільки спроба розповісти про покоління людей, що їх занапастила війна, навіть як хто з них і не попав під снаряди.

I

Ми стоїмо за дев'ять кілометрів від передової. Вчора нас змінили; тепер наші шлунки напхані квасолею з м'ясом, ми наїдені і вдоволені. Навіть на вечерю можна набрати повний казанок, а ще нам дали подвійну пайку ковбаси й хліба: їж — не хочу. Такого вже давно не бувало; наш куховар із червоною, мов помідор, пикою сам набивається з їжею; кожному, хто тільки проходить поблизу, він махає своїм черпаком і щедро насипає в казанок. Він у розпачі, бо ніяк не може спорожнити свій "кашомет". Тьяден і Мюллер познаходили десь великі миски для прання і набирають їх ущерть, мовляв, на запас. Тьяден робить це з ненажерливості, Мюллер — з обачності, Де дівається те, що з'їдає Тьяден,— для всіх загадка. Він худющий, як суха вобла.

Але найголовніше, що нам видають також подвійну пайку курива. Кожному по десять сигар, двадцять цигарок і дві плитки жувального тютюну, цілком пристойно. За тютюн я виміняв у Качинського цигарки, тож маю їх тепер сорок штук. Із цим можна якось день перебути.

А тим часом уся ця розкіш, власне, випадкова. Командування не буває таке щедре. Маємо все це лише завдяки помилці.

Два тижні тому нас погнали на передову змінити інших. На тій ділянці фронту було досить спокійно, тож на день; коли ми мали повернутися сюди, каптенармус одержав звичайну норму харчів — на повну роту в сто п'ятдесят чоловік. Але в останній день англійці зненацька сипонули по нашій позиції "скринями" з великих гармат . Вони сипали їх так довго, що ми зазнали великих втрат і з нашої роти вернулося назад тільки вісімдесят душ.

Приїхали ми вночі й миттю полягали, щоб нарешті як слід виспатися; адже Качинський правду каже: на війні було б не так і кепсько, якби давали хоч трохи більше спати, На передовій ніколи не поспиш, і два тижні тягнуться щоразу страшенно довго.

Була вже обідня пора, коли перші з нас повилазили з бараків. За півгодини всі позбиралися з казанками біля "кашомету", від якого йшов дух чогось жирного, смачного. Поперед усіх, звісно, найголодніші: малий Альберт Кроп, що з нас усіх мав найяснішу голову і тому, мабуть, тільки недавно став єфрейтором; Мюллер П'ятий, який тягає з собою шкільні підручники і мріє скласти екзамени екстерном — навіть під шквальним вогнем вік товче закони фізики; далі — Леєр, бородань, що спить і бачить дівчат з офіцерського борделю; він божиться, що за наказом по армії ці дівчата зобов'язані носити шовкові сорочки, а перед тим, як приймати гостей у чині капітана й вище, неодмінно брати ванну; четвертий — це я, Пауль Боймер. Усім чотирьом по дев'ятнадцять років, усі четверо пішли воювати з одного класу.

Відразу за нами стоять наші друзі: худющий Тьяден, наш одноліток, слюсар, найбільший ненажера в роті. Сідає до столу тоненький, а підводиться пузатий, немов насмоктана блощиця; Гайє Вестгуз, теж наш одноліток, торфокоп, він може запросто взяти в руку пайкову хлібину й спитати: "Ану здогадайтеся, що у мене в кулаці?" Ще Детерінг, селянин, який думає тільки про свою господу й про дружину; і нарешті Станіслаус Качинський, душа нашого гурту, розумний, чіпкий, пронозливий чолов'яга сорока років; він має землисте обличчя, блакитні

очі, похилі плечі й дивовижний нюх на те, коли почнеться обстріл, де можна наїстися і де переховатися в затишку.

Наш гурт очолював довгу чергу перед польовою кухнею. Вже нам уривався терпець, бо куховар, ще нічого не знаючи, стояв і чекав.

Нарешті Качинський гукнув йому:

— Генріху, відчиняй-но свою корчму! Квасоля вже напевне доварилася.

Той мляво похитав головою:

— Спершу нехай усі зберуться.

— Та ми всі тут! — вишкірився Тьяден.

Унтер-офіцер іще нічого не розумів.

— Вам тільки давай! А де ж решта?

— Сьогодні ти вже їх не нагодуєш. Хто в лазареті, хто в братській могилі.

Ці слова приголомшили куховара. Він аж стенувся.

— А я ж наварив на сто п'ятдесят душ!

Кроп стусонув його під ребра:

— О, нарешті ми наїмося! Починай-но!

Раптом Тьядекові сяйнула якась думка. Його гостре, наче мишачий писок, обличчя аж засвітилось, очі хитро примружилися, вилиці випнулись, і він присунувся ближче:

— Голубчику, то ти й хліба одержав сьогодні на сто п'ятдесят душ, еге?

Спантеличений унтер-офіцер очманіло кивнув головою.

Тьяден схопив його за лацкан:

— І ковбаси теж?

Куховар знову кивнув своїм червоним "помідором".

У Тьядена затремтіла шелепа.

— І курива?

— Аякже, геть усього.

Тьяден озирнувся, обличчя в нього сяяло.

— Сто чортів, оце-то пощастило! Все тепер наше! І кожен дістане — стривайте!— справді, кожен дістане майже подвійну пайку.

Однак Помідор нарешті отямився і заперечив:

— Цього не буде!

Але й ми вже зовсім отямились і підійшли ближче.

— А чому не буде, морквино ти нещасна? — спитав Качинський.

— Те, що одержано на сто п'ятдесят чоловік, не можна віддати вісімдесятьом.

— А ми тобі зараз покажемо, як це робиться,— пробурчав Мюллер.

— Та про мене, обід їжте, а хліб і ковбасу я можу видати тільки на вісімдесятьох,— затявся Помідор.

Качинський розлютився:

— Тобі, видно, вже пора на передову. Ти одержав харчі не на вісімдесятьох, а на другу роту, втямив? І ти повинен їх нам віддати! Друга рота — це ми.

Ми напосілися на куховара гуртом. Його всі не любили, вже не раз з його вини їжа попадала до нас у траншеї з великим запізненням і холодна, бо навіть при легенькому обстрілі він не важився близько під'їздити із своєю кухнею, і нашим хлопцям, що мали підносити бачки, доводилось добиватися далі, ніж солдатам із інших рот. От Бульке, куховар першої роти, був куди кращий хлопець. Правда, гладкий, як хом'як узимку, та коли треба, тягне свої казани аж до самісінької передової.

Судячи з нашого настрою, без бійки тут не обійшлося б, та нараз з'явився командир роти. Дізнавшись, про що сварка, він тільки сказав:

— Так, учора ми зазнали великих втрат.

Тоді він зазирнув у казан:

— Здається, квасоля непогана.

Помідор кивнув головою:

— Із смальцем і м'ясом.

Лейтенант глянув на нас. Він розумів, що в усіх на думці. Взагалі він добре нас розумів, бо сам колись був такий, як ми, а в роту прийшов унтер-офіцером. Він іще раз підняв покришку на казані й понюхав. А йдучи. сказав:

— Принесіть і мені повну тарілку. А пайки роздати на всіх. Це дозволяється.

Помідор отетеріло закліпав очима. А Тьяден витанцьовував круг нього:

— Нічого з тобою не станеться. Ти що, головний інтендант? Ну, насипай, торбохвате, та гляди не скупись!

— Бий тебе лихо! — просичав Помідор.

Він мало не луснув з люті, таке не вкладалося йому в голові. Що це робиться в світі! Та щоб показати, ніби йому байдуже, сам роздав кожному ще й по півфунта штучного меду.

А день сьогодні таки гаряий. Навіть пошта прийшла, кожен дістав по кілька листів і газет. Не поспішаючи, ми йдемо за бараки, на луку. Кроп несе під пахвою круглу покришку від діжечки з-під маргарину.

З правого краю луки поставлено для солдатів постійну вбиральню — чималу, криту дахом, споруду. Але нею користуються хіба що новобранці, вони ще не навчилися мати з усього якусь користь. А ми шукаємо чогось ліпшого, То там, то там на луці стоять невеликі, на одну особу, кабінки для тієї ж мети. Це чотирикутні дощані ящики, закриті зусібіч, чистенькі, з чудовим, вигідним сидінням. По боках у них є ручки, тож кабіни можна переносити.

Ми зсовуємо три кабіни і влаштовуємось якнайзручніше. Звідси ми вийдемо хіба що за дві години.

Я й досі пам'ятаю, як ми, ще новобранцями, попервах соромилися ходити до загальної вбиральні. Дверей там немає, двадцять чоловік сидять поруч, наче у вагоні. Усіх можна відразу охопити оком,— адже солдат має бути завжди під наглядом.

Відтоді ми навчилися не тільки змагати свою соромливість, а й багато чого іншого. З часом ми позвикали ще й не до такого.

Тут, на свіжому повітрі, це діло дає нам щиру насолоду. Не знати чого ми досі соромились випорожнятися, це ж так само природно, як їсти й пити. Може, не варто було б про це розводитись, якби воно не грало такої великої ролі в нашому житті і якби ця природність не була для нас відкриттям, саме для нас, бо іншим це вже здавалося звичайнісіньким ділом.

Для солдата його шлунок і травлення куди важливіші, ніж для всіх інших людей. Три чверті слів, що їх вживає солдат, пов'язані з ними, зокрема, вислови найбільшої радості чи найглибшого обурення, Неможливо в якийсь інший спосіб висловитися так стисло і яскраво. Коли ми повернемося додому, наші рідні й учителі страшенно здивуються, але тут до цієї мови вдаються всі.

Ці функції тіла знову набули для нас невинного характеру, бо ми були змушені їх не приховувати. Тепер вони навіть видаються нам такими природними, що виконання їх у затишному куточку розцінюється так само високо, як гарно і впевнено розіграна пулька. Недарма в нашій солдатській мові виник вираз "вісті з убиральні", бо це місце дуже зручне для теревенів, воно замінює солдатам звичні колись місця за столом у пивничці.

Тут ми почуваємося краще, ніж у люксових туалетах з білого кахлю. Там тільки охайно, а тут справді гарно.

То чудові, безжурні години. Над нами — блакитне небо. На обрії висять яскраво освітлені жовті аеростати й білі хмаринки від пострілів зеніток. Часом такі хмаринки злітають цілим роєм угору — то зенітники переслідують літак,

Немов далеку грозу, чуємо ми глухий гуркіт фронт. Його притлумлює навіть дзижчання джмелів, що пролітають повз нас.

А навколо — квітуча лука. Ледь гойдаються ніжні волоті трав, пурхають білі метелики, вони кружляють у м'якому, теплому повітрі пізнього літа; ми читаємо листи, газети й куримо, скидаємо кашкети і кладемо їх поруч себе, вітер бавиться нашими чубами, бавиться нашими словами і думками.

Три кабінки стоять посеред вогненно-червоних квітів дикого маку...

Ми кладемо собі на коліна покришку від маргаринової діжечки, на ній зручно грати в скат. Кроп виймає карти, і ми починаємо гру.

Так ми могли б просидіти цілу вічність.

Від бараків линуть звуки губної гармонії. Час від часу ми кладемо карти й дивимося один на одного. Тоді хтось із нас скаже: "Ой хлопці, хлопці..." або: "А могло бути кепсько..."— і ми якусь мить мовчимо. Нас поймає сильне, хоч і стримуване почуття, поймає кожного, багато слів тут не треба. Як легко могло б статися, що сьогодні нам уже не довелося б сидіти в оцих кабінках, збіса легко могло це статися. І тому все здається новим і чудовим — червоні маки і добрий обід, цигарки і літній вітер.

Кроп питає:

— Бачив хто з вас Кеммеріха?

— Лежить у Сен-Жозефському лазареті,— кажу я.

Мюллер пояснює; в хлопця прострелено стегно, а це все одно що квиток додому,

Ми вирішуємо сьогодні відвідати Кеммеріха.

Кроп дістає з кишені якогось листа.

— Привіт вам від Канторека.

Ми сміємося. Мюллер кидає недокурок і каже:

— Хотів би я, щоб він опинився тут.

Канторек був наш шкільний учитель, суворий, невисокий чоловічок у сірому сюртуку, з гострим мишачим обличчям. На зріст він був приблизно такий, як унтер-офіцер Гіммельштос. "гроза Монастирської гори". Може, це й смішно, але, як на мене, все лихо на землі відбувається здебільшого через низеньких людей, вони куди енергійніші й незлагідніші, ніж довготелесі. Я завжди остерігався потрапляти в частину, де ротні командири невисокі на зріст; більшість із них — справжні кровопивці.

На уроках гімнастики Канторек виступав перед нами з такими довгими промовами, що врешті ми всім класом під його проводом подалися до окружного призовного управління і зголосилися в добровольці. Я й досі пам'ятаю, як він дивився на нас, блимкаючи скельцями окулярів, і схвильовано питав: "Адже ви теж підете, друзі?"

Такі вихователі найчастіше тримають свої почуття напохваті десь у жилетній кишеньці й виказують їх саме тоді, коли їм треба. Але в той час нам це ще не спадало на думку. Правда, один наш учень іще зволікав, видно, не хотів іти з усіма. То був Йозеф Бем, гладкий, лагідний хлопчина. Але й він піддався умовлянням, а то йому звісно було б непереливки. Може, ще багато хто думав так само, як він, але врешті ніхто не міг залишитись осторонь, адже тоді всі, навіть батьки, легко кидалися словом "боягуз". Люди-бо не мали анінайменшого уявлення про те, що воно буде. Найрозумнішими, власне, виявилися бідняки, прості люди, вони відразу сприйняли війну як лихо, а ті, кому жилося краще, нетямилися з радощів, дарма що саме вони могли б швидше передбачити наслідки.

Качинський запевняє, ніби це йде від освіти, від неї люди дурнішають. А що Кач каже, то в цьому він уже переконався.

Сталося так, що Бем загинув один із перших. Під час штурму він був поранений в очі, і ми покинули хлопця, гадаючи, що він неживий. Забрати його з собою ми не могли, бо довелося мерщій відступати. Та надвечір ми раптом почули його голос: Бем повзав перед нашими траншеями й кричав. Мабуть, під час бою він тільки був зомлів. Тепер, сліпий, збожеволівши від дикого болю, він уже не ховався, і з того боку його зразу ж підстрелили, перш ніж ми встигли його підібрати.

Звісно, Канторека в цьому звинуватити не можна,— що б воно було в світі, якби за таке звинувачували. Адже таких Кантореків — тисячі, і всі вони переконані, що чинять якнайкраще та ще й у зручний для себе спосіб. Але ми саме в цьому і вбачаємо їхнє банкрутство. Вони мали б стати для нас, вісімнадцятирічних, провідниками у світ дорослих, у світ праці, обов'язку, культури і прогресу, провідниками в майбутнє. Часом ми кепкували з них, удавалися до всяких дрібних витівок, але насправді ми їм вірили. Уявлення про авторитет, носієм якого вони були, поєднувалося в наших думках із гострим розумом і знанням життя. Але тільки-но ми побачили першого вбитого, як це переконання миттю щезло. Ми зрозуміли, що наше покоління набагато чесніше, ніж їхнє;

вони переважали нас тільки гарною мовою і спритністю. Перший же артилерійський обстріл виявив нашу помилку і знищив той світогляд, який вони нам прищеплювали.

Поки вони й далі писали та виголошували промови, ми бачили лазарети й тих, що там помирали; поки нас запевняли, що служити державі — найвищий обов'язок людини, ми вже переконалися: страх смерті дужчий за все. Але від цього ніхто з нас не став ані бунтівником, ані дезертиром, ані боягузом,— вони ж так легко кидалися тими словами; ми любили батьківщину так само, як і вони, і мужньо йшли в атаку; але тепер ми навчилися розуміти, навчилися раптом бачити. І ми побачили, що від їхнього світу нічого не зосталося. Несподівано ми опинилися в жахливій самотності — і мусили самі давати собі раду.

Перш ніж піти до Кеммеріха, ми спакували його речі — в дорозі вони йому придадуться.

Польовий лазарет переповнений; тут, як завжди, пахне карболкою, гноєм і потом. У бараках ми багато до чого звикли, однак тут нам стає аж млосно. Ми розпитуємо, як пройти до Кеммеріха; він лежить у великій палаті й зустрічає нас кволим виявом радості й безпорадного хвилювання, Коли він лежав непритомний, у нього поцупили годинника.

Мюллер хитає головою:

— Я завжди тобі казав, що таку гарну річ не можна брати з собою.

Мюллер безцеремонний і любить посперечатись. А то б він припнув собі язика, бо кожен із нас бачить: Кеммеріх уже звідси не вийде. Чи знайдеться його годинник, чи ні — байдуже, в найкращому разі той годинник відішлють його рідним.

— Як справи, Франце? — питає Кроп.

Кеммеріх похнюплюється:

— Та нічого... Тільки страшенно болить ступня.

Ми дивимося на його ліжко. Нога лежить у дротяному каркасі, що сильно випинається під ковдрою. Я штовхаю Мюллера, бо він може бовкнути Кеммеріхові те, що нам сказали на подвір'ї санітари: в Кеммеріха вже немає однієї ноги, її ампутовано.

Виглядає він жахливо, кволий, жовтий, на обличчі — якісь чужі риси... Це нам знайоме, ми вже сотні разів таке бачили. То, власне, не риси, а радше ознаки. Під шкірою вже не пульсує життя, воно наче тікає з тіла, а зсередини торує собі шлях смерть, очима вона вже заволоділа. Ось лежить наш товариш Кеммеріх, який ще недавно разом із нами смажив конятину чи ховався у вирвах; це він і водночас це вже не він; його зовнішність розпливлася, стала невиразною, ніби фотографічна пластинка, що на неї зроблено два знімки. Навіть голос у нього став якийсь, наче попіл.

Пригадую, як ми виїздили на фронт. Його мати, добросерда огрядна жінка, провела його на вокзал. Вона без упину плакала, і обличчя в неї набрякло, розпухло. Кеммеріх соромився її, ніхто не поводився так нестримано, як вона, здавалося, жінка вся розтане, зійде сльозами й жиром. Вона дивилася на мене і, раз у раз хапаючи за руку, благала, щоб там, на фронті, я опікувався її Францом. У нього справді було зовсім дитяче личко і такі м'які кістки, що, потягавши якихось чотири тижні ранець, він набув собі пласкостопість. Але як можна кимось опікуватися на передовій!

— Тепер тебе відішлють додому,— каже Кроп,— а так довелося б чекати відпустки місяців три-чотири.

Кеммеріх киває головою. Я не можу дивитися йому на руки, вони наче воскові, а під нігтями ще зосталася окопна грязюка, вона якась

синьо-чорна, немов отрута. Мені спадає на думку, що ці нігті ростимуть і далі, ще довго по тому, як Кеммеріх перестане дихати, ростимуть, наче примарні білі гриби у льоху. В мене перед очима виникає картина: вони скручуються коркотягами, ще ростуть і ростуть, а водночас росте й волосся на вже гнилому черепі, росте, як трава на доброму грунті, саме як трава. Невже так буває?

Мюллер нахиляється над ліжком:

— Ми принесли твої речі, Франце.

Кеммеріх показує рукою:

— Покладіть під ліжко.

Мюллер кладе. Кеммеріх знову заводить мову про годинник. Як заспокоїти хлопця, не викликавши в нього підозри?

Мюллер виринає з-під ліжка з парою пілотських чобіт. Чудові англійські чоботи з м'якої жовтої шкіри, високі, аж до колін і аж до верху шнуруються, одне слово, шикарна річ. Мюллер не зводить з них очей, тулить їх підошвами до своїх незграбних чобіт і питає:

— То ти, Франце, хочеш забрати їх із собою?

Ми, всі троє, думаємо одне й те саме: навіть якби він видужав, то зміг би взувати тільки один чобіт, отже, вони йому ні до чого. А при його теперішньому стані просто шкода, що вони тут зостаються, бо як він помре, то санітари, звісна річ, відразу їх заберуть.

— Ти не хочеш їх у нас залишити? — знову питає Мюллер.

Кеммеріх не хоче. Ці чоботи — його найбільший скарб.

— Ми могли б їх на щось поміняти,— пропонує Мюллер,— тут, на передовій, такі речі потрібні.

Але Кеммеріх непохитний.

Я наступаю Мюллерові на ногу; він зволікає, але все-таки ставить красені чоботи назад під ліжко.

Ми ще трохи розмовляємо, а тоді прощаємося:

— Видужуй, Франце!

Я обіцяю йому завтра прийти ще. Мюллер каже те саме; він думає про чоботи із шнурівкою, тож, звісно, тут чатуватиме.

Кеммеріх стогне. В нього гарячка. Ми перестріваємо на подвір'ї якогось санітара і умовляємо, щоб він зробив Кеммеріхові укол.

Санітар відмагається:

— Як кожному колоти морфій, то його треба мати цілі бочки.

— Ти бережеш його, мабуть, тільки для офіцерів,— каже в'їдливо Кроп.

Я мерщій утручаюсь і насамперед пригощаю санітара цигаркою. Він бере. Тоді я питаю:

— А чи тобі взагалі дозволено робити уколи?

Це його ображає.

— Коли ви не вірите, то навіщо питаєте?

Я тицяю йому в руку ще кілька цигарок:

— Зроби нам таку ласку...

— Ну, гаразд.— каже він.

Кроп іде з ним у палату, він не довіряє санітарові й хоче сам подивитися. Ми чекаємо надворі.

Мюллер знову починає про чоботи:

— Вони точнісінько на мене. А від цих шкарбанів у мене ноги геть у пухирях. Як ти гадаєш, він ще дотягне, поки ми завтра звільнемося? Коли він помре вночі, то ми ті чоботи тільки й бачили.

Повертається Альберт.

— То ви гадаєте?..— питає він.

— Йому капець,— відрубує Мюллер.

Ми повертаємося до бараків. Я думаю про листа, якого мені завтра доведеться написати Кеммеріховій матері. Мене лихоманить, от якби випити хоч ковток горілки. Мюллер рве стеблинки і жує їх. Нараз малий Кроп кидає свою цигарку, розлючено топче її ногами, озирається з розгубленим, майже божевільним виглядом і белькоче затинаючись:

— Ох паскудство, яке ж паскудство!

Ідемо далі, довго йдемо, Кроп заспокоївся, ми розуміємо, що воно таке — фронтовий бзик, кожен знає це по собі. Мюллер питає в нього:

— А що, власне, написав тобі Канторек?

— Що ми — залізна молодь,— посміхається Кроп.

Ми, всі троє, гірко сміємося. Кроп лається — він радий, що вже може говорити.

Отак вони всі думають, оті сотні тисяч Кантореків! Залізна молодь! Молодь! Кожному з нас не більше двадцяти. Та хіба ми молоді? Хіба ми — молодь? То було колись. Тепер ми старі люди.

II

Дивно навіть згадувати, що у мене вдома, в шухляді письмового столу, лежить початок драми "Саул" та цілий стос віршів. Я витратив на них не один вечір, тоді ми майже всі щось таке писали, але тепер це видається мені настільки неймовірним, що я й уявити по-справжньому не годен.

Відколи ми тут, наше колишнє життя наче відрізане, хоч ми не доклали тут рук. Часом ми намагаємось охопити поглядом минуле і знайти пояснення, та дарма. Надто незрозуміло це нам, двадцятирічним,— Кропові, Мюллерові, Леєрові, мені,— нам, залізній молоді, як називає нас Канторек. Люди, старші за нас, тісно зв'язані з минулим, вони мають грунт під ногами, мають жінок, дітей, фах, свої зацікавлення; ці зв'язки такі міцні, що війна не може їх розірвати. А ми, двадцятирічні, маємо тільки батька й матір, а дехто ще дівчину. Це не так багато, бо в нашому віці вплив батьків — найслабший, а дівчата ще не панують над нами. Крім цього, було ще, може, трохи мрій, трохи захоплень та була школа,— оцим і заповнювалося наше життя. А врешті нічого не зосталося.

Канторек сказав би, що ми стоїмо саме на порозі життя. Так воно начебто і є. Ми ще не встигли пустити коріння. Війна вирвала нас із грунту. Для інших, старших, війна — це тільки якийсь часовий відтинок, вони можуть подумки його проминути. А нас війна вихопила із

звичайного життя, і ми не знаємо, чим це скінчиться. Тим часом ми збагнули тільки, що якось дивно й болюче зашкарубли, зате тепер ми вже не часто сумуємо.

Якщо Мюллерові кортить дістати від Кеммеріха чоботи, це зовсім не означає, що він не так сильно співчуває, як той, хто з горя навіть і подумати про це не зміг би. Для нього це просто різні речі. Якби ті чоботи були ще хоч трохи потрібні Кеммеріхові, Мюллер волів би краще бігати босоніж по колючому дротові, ніж думати про те, як тими чобітьми заволодіти. Але Кеммеріхові вони тепер ні до чого, а для Мюллера — це просто знахідка. Кеммеріх помре, а чоботи однаково комусь дістануться. Тож чом не Мюллерові, адже він має більше права на них, ніж якийсь санітар! А коли Кеммеріх помре, буде запізно. Тому Мюллер уже тепер пильнує.

Інакше міркувати ми вже не можемо, всі інші міркування були б неприродні. Ми зважаємо лише на факти, для нас вони важать найбільше. А добрі чоботи трапляються рідко.

Колись ми уявляли собі все це інакше. Йдучи до окружного призового управління всім класом, ми, двадцятеро хлопців, перше ніж ступити на казармене подвір'я, подалися всі до перукарні голитися, дехто навіть уперше в житті. Ми не мали ніяких певних планів на майбутнє, думки про кар'єру і професію тільки в небагатьох були практично вже визначені на все життя; зате нас переповнювали невиразні ідеї, що надавали життю і навіть війні в наших очах ідеалізованого, майже романтичного сяйва.

Протягом десяти тижнів ми проходили військове навчання, і за цей час нас перевиховали дужче, ніж за десять років у школі. Нас переконували, що натертий до блиску гудзик важливіший, ніж чотири томи творів Шопенгауера. Попервах здивовані, далі пригнічені й урешті збайдужілі, ми зрозуміли, що тут вирішальне значення має не душа, а щітка до взуття, не думка, а дисципліна, не воля, а муштра. Ми стали солдатами добровільно, пойняті ентузіазмом; але тут робили все, щоб

вибити з нас це почуття. Через три тижні нам уже не здавалося незбагненним, що листоноша у військовій формі має над нами більше влади, ніж колись мали наші батьки, наші вихователі і взагалі представники культури від Платона до Гете, всі разом узяті. Молодими зіркими очима ми бачили, що класичне поняття батьківщини, яке прищеплювали нам учителі, реалізувалося насамперед у таке знищення особистості, якого ніхто й ніколи не вимагав від найпослідущого прислужника. Козиряти, стояти струнко, маршировати, брати на караул, повертатися праворуч, ліворуч, клацати підборами, витримувати брудну лайку й тисячі причіпок,— ми уявляли собі наш обов'язок зовсім інакше й гадали, що нас готують до героїчних вчинків, як циркових коней до виступу на арені. Та дарма, ми швидко призвичаїлися. І навіть зрозуміли: дещо з цього було справді конче потрібне, але решта тільки заважала. Солдат має на це добрий нюх.

Наш клас розподілили по троє, по четверо в різні відділення разом із фрісландськими рибалками, селянами, робітниками і ремісниками, з ними ми швидко заприязнилися. Кроп, Мюллер, Кеммеріх і я попали в дев'яте відділення, що ним командував унтер-офіцер Гіммельштос.

У наших казармах він мав славу жорстокого шкуродера і пишався тим. Невеличкий, присадкуватий чоловічок, з рудими, підкрученими догори вусами, колишній листоноша, він прослужив в армії вже дванадцять років. До Кропа, Тьядена, Вестгуза та до мене він чіплявся найдужче, бо відчував наш мовчазний опір.

Якось уранці мені довелося чотирнадцять разів застилати йому ліжко. А він щоразу знаходив, до чого присікатись, і скидав постіль додолу. Після двадцятигодинної роботи — звісно, з перервами,— я надраїв пару старезних, задубілих чобіт так, що вони стали м'які як масло, і Гіммельштос навіть не спромігся ще до чогось присікатися. За його наказом я вичистив зубною щіткою підлогу в нашій казармі. А щіткою для рук і совком ми — Кроп і я — повинні були прибрати казармене подвір'я від снігу і, певне, робили б це, поки не замерзли, та

на подвір'я випадково вийшов лейтенант, він відіслав нас до казарми й добряче вишпетив Гіммельштоса.

Та наслідок був поганий: Гіммельштос іще дужче оскаженів. Чотири тижні підряд я стояв на варті, а в будень увесь той час був днювальним. У повному спорядженні і з гвинтівкою я мусив бігати мокрим, щойно зораним полем під команду: "Встати, бігом марш, марш!" або: "Лягти!", аж поки перетворився на грудку грязюки і впав, украй знесилений; та через чотири години я показав Гіммельштосові моє бездоганно вичищене обмундирування, хоч і постирав собі до крові руки. Ми з Кропом, Вестгузом і Тьяденом чверть години розучували на лютому морозі стійку: "Струнко!" без рукавичок, стискаючи голими пальцями крижані цівки гвинтівок, а Гіммельштос кружляв навколо, придивляючись, може, хто з нас поворухнеться, тоді він звинуватив би нас у порушенні дисципліни. Вночі, о другій годині, я мусив вісім разів бігати у нічній сорочці з горішнього поверху казарми на подвір'я за те, що мої спідні звисали на кілька сантиметрів з краю табуретки, на якій я складав свою одежу. Поруч зі мною, наступаючи мені на пальці, біг черговий унтер-офіцер, Гіммельштос. На навчаннях багнетним боєм мені завжди доводилося битись із Гіммельштосом, причому в мене була важка залізна палиця, а в нього легенька дерев'яна гвинтівка, і нею він за іграшки розмальовував мені синцями руки; правда, якось я так розізлився, що нетямлячись кинувся на нього і чимдуж стусонув його в черево, аж він заточився і впав. Коли Гіммельштос пішов скаржитись, командир роти висміяв його і сказав, хай не ловить гав; він знав Гіммельштоса і, здавалося, радів, що той пошився в дурні. Я мусив навчитися миттю вилазити на шафу; згодом натренувався і присідати, наче спортсмен; ми тремтіли від самого Гіммельштосового голосу, але поставити нас на коліна цей скажений поштовий огир не зміг.

Якось у неділю ми з Кропом ішли подвір'ям, несучи на жердині параші. Назустріч нам трапився Гіммельштос, до блиску вичепурений, він, видно, збирався кудись піти. Спинившись перед нами, він спитав, як нам подобається така робота; ми вдали, ніби за щось перечепились, і

вилили йому на ноги парашу. Він аж сказився, проте і нам увірвався терпець,

— Я вас за грати запакую! — репетував він.

Кроп не витримав.

— Та спершу буде розслідування, і тоді ми не мовчатимемо, — запевнив він.

— Як ви розмовляєте з унтер-офіцером! — загорлав Гіммельштос. — Чи ви здуріли? Хто вас питатиме! І що ви можете зробити?

— Усе про пана унтер-офіцера розповісти! — сказав Кроп і виструнчився.

Гіммельштос збагнув, до чого йдеться, і мовчки подався геть. Та перш ніж зникнути, загорлав:

— Я вам це пригадаю!

Але його влада була вже не та. Він спробував був іще раз поганяти нас на полі, вигукуючи: "Лягти!", "Встати, бігом марш!" Ми слухняно все робили, бо наказ є наказ, його треба виконувати. Проте рухалися так повільно, що Гіммельштос впадав у розпач. Не кваплячись, ми ставали на коліна, потім спиралися на руки і так далі, а він, нетямлячись із люті, вже давав нову команду. Ми ще не спітніли, а він уже захрип.

Тоді він дав нам спокій. Правда, він і далі називав нас чортовим кодлом. Але в тих словах вчувалася пошана.

Серед унтер-офіцерів були й порядні люди, що поводилися куди розумніше, такі складали навіть більшість. Але всі вони передовсім

прагнули якнайдовше зостатися на своєму тепленькому тиловому посту, а цього домагався тільки той, хто не жалів новобранців.

Тож ми скуштували, певне, всіх можливих видів казарменої муштри і не раз аж ревли з люті. Дехто з нас через ту муштру захворів, а Вольф навіть помер від запалення легенів. Та ми самі мали б себе за нікчем, якби підкорилися. Ми стали черствими, недовірливими, безжальними, мстивими, брутальними — і це було добре, бо саме тих якостей нам бракувало. Якби ми попали на передову без цієї муштри, багато нас напевне збожеволіло б. А тепер ми були підготовлені до того, що нас чекало.

Ми не зломилися, ми пристосувались. У цьому нам зарадили наші двадцять років, хоч саме через них дещо давалося нам надто важко. Але найголовніше було те, що в нас прокинулося міцне і дійове почуття єдності, яке згодом, на фронті, переросло в найкраще, що тільки дала нам війна,— в товариськість!

Я сиджу на ліжку в Кеммеріха. Він ще дужче змарнів. Навкруг нас — страшенна метушня. Прибув санітарний поїзд, і тепер у палатах відбирають поранених, яких можна транспортувати далі. Повз Кеммеріхове ліжко лікар проходить, навіть не глянувши в наш бік.

— Іншим разом, Франце,— кажу я.

Він підводиться на подушках, спираючись на лікті.

— Мені ампутували ногу.

Отже, він усе-таки дізнався. Я киваю головою і кажу:

— Хай тебе тішить, що ти тільки цим відбувся.

Він мовчить.

Я проваджу далі:

— Тебе ж могло поранити в обидві ноги, Франце. А Вегелер втратив праву руку, це куди гірше. І ти ж поїдеш додому.

Він дивиться на мене:

— Ти так гадаєш?

— Атож.

— Ти так гадаєш? — повторює він.

— Безперечно, Франце. Тільки тобі треба після операції вбитися в силу.

Він подає мені знак підсунутися ближче. Нахиляюся до нього, і він шепоче:

— Я в це не вірю.

— Не мели дурниць, Франце, за кілька днів ти сам упевнишся. Подумаєш, ампутували ногу. Та тут ще й не таке роблять.

Він підводить руку:

— Глянь-но сюди, на ці пальці.

— То від операції. Добряче жери, і тоді швидко одужаєш. Вас тут непогано годують?

Він показує на миску, ще наполовину повну. Це мене непокоїть.

— Франце, ти повинен їсти. Найголовніше — їсти. Адже з цим тут начебто добре.

Він ніби не слухає. Трохи помовчавши, повільно говорить:

— Я так хотів стати лісничим.

— Ти ще встигнеш,— заспокоюю я.— Тепер уже виготовляють чудові протези, з таким протезом ти й не помітиш, що тобі чогось бракує. Вони кріпляться до м'язів. З протезом для руки можна ворушити пальцями й працювати, навіть писати. І, крім того, тепер весь час винаходять іще досконаліші протези.

Якийсь час він лежить тихо. А тоді каже:

— Можеш узяти мої шнуровані чоботи для Мюллера.

Я киваю головою і силкуюся вимовити щось підбадьорливе. Губи в нього стали зовсім безбарвні, рот побільшав, зуби випинаються, і здається, що вони крейдяні. Тіло в нього тане, чоло вигинається дужче, вилиці загострюються. Кістяк наче пробивається назовні. Очі вже западають. За кілька годин усе скінчиться.

Не вперше я бачу, як помирають; але ми росли разом, а це все-таки зовсім інша річ. Я списував у нього домашні завдання. У школі він звичайно носив коричневий костюм із паском, і рукава в нього завжди були витерті до блиску. Він єдиний серед нас умів робити на турніку "сонце". Коли він так крутився, його чуб маяв, наче шовковий, і падав йому на обличчя. Канторек пишався ним. Але цигарок хлопець не терпів. Шкіра в нього була біла-білісінька, і він чимось скидався на дівчинку.

Я дивлюся собі на чоботи. Вони величезні, незграбні, холоші заправлені в халяви, коли стоїш у цих широченних чоботях, здаєшся товстим і дужим. Та коли ми йдемо купатися й роздягаємось, стегна і

плечі у нас знову стають вузькими. Тоді ми вже не солдати, а майже хлопчаки, ніхто не повірив би, що ми можемо тягати на собі ранці. То якась дивна мить, коли ми стоїмо роздягнені: тоді ми не на службі і почуваємо себе майже як цивільні.

Коли ми купалися, Франц Кеммеріх ставав зовсім малий і тоненький, наче дитина. І от він лежить, чому, скажіть мені, чому? Треба було б провести повз це ліжко ввесь світ і сказати: це — Франц Кеммеріх, йому дев'ятнадцять з половиною років, він не хоче помирати. Не дайте йому померти!

Мені паморочиться в голові. Дух карболки і тліну заповнює легені, повільно заповзає в них, наче рідота, і душить.

Сутеніє. Обличчя в Кеммеріха блякне, він лежить у подушках такий блідий, що аж світиться. Губи тихо ворушаться, Я схиляюся над ним. Він шепоче:

— Якщо знайдете мого годинника, відішліть його додому.

Я не заперечую. В цьому немає тепер сенсу. Його не переконаєш. Мені боляче від моєї безпорадності. Це чоло із запалими скронями, ці вуста, власне — оголені щелепи, цей загострений ніс! А вдома, там, куди мені треба написати, огрядна заплакана жінка. Якби вже відбути того листа!

Палатами ходять санітари із пляшками й відрами. Один із них підходить ближче, придивляється до Кеммеріха і йде далі. Видно, він чогось чекає, мабуть, йому потрібне ліжко.

Я присовуюся ближче до Франца і починаю говорити, наче це може його врятувати:

— Можливо, тебе відвезуть до санаторію, що стоїть на монастирській горі серед вілл. Тоді з вікна ти бачитимеш поле, аж до отих двох дерев на обрії. То найкращий час, коли достигає хліб; надвечір поле міниться під призахідним сонцем, немов перламутрове. А тополина алея біля монастирського струмка, де ми колись ловили пліточок, пам'ятаєш? Ти зможеш знову зробити собі акваріум і розводити риб, зможеш ходити, куди тобі заманеться, ні в кого не питаючись, і навіть грати на піаніно, коли схочеш.

Я схиляюсь до його обличчя, не видного у присмерку. Він іще дихає, тихо дихає. Обличчя в нього мокре, він плаче. Ох і дурницю я втяв в отими теревенями!

— Ну, Франце,— я обіймаю його за плечі й тулюся обличчям до його обличчя.— Може, ти тепер спатимеш?

Він не відповідає. Сльози течуть у нього по щоках, Треба б їх витерти, але мій носовичок дуже брудний.

Минає година. Я сиджу і пильно стежу за виразом його обличчя, раптом він схоче ще щось сказати. Якби він розкрив рота й заволав! Але він тільки плаче, відвернувшись до стіни. Він не згадує ні матері, ні братів і сестер, він взагалі нічого не говорить, це вже, напевне, зосталося десь позаду; він опинився сам на сам із своїм недовгим дев'ятнадцятирічним життям і плаче, бо воно залишає його.

Ніколи я вже не бачив такого тяжкого, розпачливого прощання з життям, хоча смерть Тьядена теж була нелегкою: цей дужий, як ведмідь, чолов'яга кричма кликав свою матір і з виряченими очима у розпачі відганяв багнетом лікаря від свого ліжка, аж поки впав мертвий.

Нараз Кеммеріх застогнав і почав харчати. Я схоплююся на ноги, вибігаю з палати і кричу:

— Де лікар? Де лікар?

Побачивши чоловіка в білому кітелі, я чіпляюся за нього.

— Ходімте швидше, а то Франц Кеммеріх помре.

Він випручується і питає в санітара, що стоїть поруч:

— Про кого він?

Той відповідає:

— Ліжко двадцять шість, ампутація ноги.

Лікар гнівається:

— Звідки я можу знати, сьогодні я вже п'ять ніг ампутував! — Він відштовхує мене, каже санітарові: — Йдіть подивіться! — І біжить до операційної.

Я тремчу від гніву, йдучи за санітаром. Той дивиться на мене і каже:

— Операція за операцією, з п'ятої ранку, я тобі кажу — щось страшне, тільки за сьогоднішній день шістнадцятеро померло, твій буде сімнадцятий. Сьогодні напевне дійде до двадцяти...

Мені стає млосно, нараз я відчуваю, що вже не можу. Більше я не лаятимусь, це ні до чого, мені хочеться впасти долі і вже не підводитись.

Стоїмо біля ліжка Кеммеріха. Він помер. Обличчя в нього ще мокре від сліз. Очі напівзаплющені, вони жовті, як старі кістяні гудзики.

Санітар штовхає мене в бік:

— Забереш його речі?

Я киваю головою.

— Його доведеться зараз же винести,— каже санітар.— Нам потрібне ліжко. Поранені лежать уже й у коридорі.

Я беру речі й відшпилюю в Кеммеріха розпізнавальний знак. Санітар цікавиться, де його солдатська книжка. Її немає. Я кажу, що вона, певне, в канцелярії, і йду. За мною вже несуть на брезенті Франца.

За дверима — темрява і вітер, це мені як порятунок. Я глибоко вдихаю повітря, якомога глибше, і відчуваю: повітря торкається мого обличчя, м'яке й тепле, як ніколи. Думки про дівчат, про квітучі луки, про білі хмарки раптом зринають у мене в голові. Ноги в чоботях несуть мене вперед, я йду швидше, я біжу. Назустріч ідуть солдати, їхні розмови хвилюють мене, дарма що я їх не розумію. В землі нуртують якісь сили, вони вливаються в мене крізь підошви. Ніч потріскує електрикою, фронт глухо гримотить, наче грає цілий оркестр із самих барабанів. Тіло в мене прудке, у кожному м'язі грає сила, я хекаю і пирхаю. Ніч живе, я живу. І відчуваю голод, дужчий, ніж голод шлунка.

Перед бараком стоїть Мюллер, чекає на мене. Я віддаю йому чоботи. Ми заходимо, і він їх міряє. Чоботи йому саме до ноги...

Він порпається в своїх запасах і простягає мені чималий шмат сервілату. А до цього — гарячий чай із ромом.

III

Ми дістаємо поповнення. В бараках уже немає вільного місця, усі солом'яні матраци зайняті. Здебільшого то літні люди, але до нас

прислали також двадцять п'ять хлопців із польових навчальних пунктів. Вони майже на рік молодші за нас. Кроп штовхає мене:

— Ти вже бачив тих дітлахів?

Я киваю головою. Ми тепер запишалися, голимося при всіх на подвір'ї, походжаємо, заклавши руки в кишені, згорда поглядаємо на новобранців і відчуваємо себе бувалими фронтовиками.

Качинський приєднується до нас. Ми йдемо через стайні і підходимо до новачків, вони саме одержують протигази й каву. Кач питає в одного з наймолодших:

— Мабуть, ви вже давно нічого путящого не їли, еге?

Новачок кривиться:

— Вранці — хліб із брукви, на обід — вінегрет із брукви, на вечерю — котлети з брукви і салат із брукви.

Качинський співчутливо свистить.

— Хліб із брукви? То вам пощастило, тепер печуть уже з тирси. А що ти скажеш про квасолю? Їв би?

Хлопець червоніє:

— Ще й дражнитесь!

Качинський каже тільки:

— Неси казанок.

З цікавості ми йдемо за ним. Він підводить нас до діжечки біля його матраца. Діжечка і справді наполовину повна квасолі з м'ясом. Качинський стоїть перед нею наче генерал і каже:

— Око — глядь, рука — хап! Це гасло справжніх солдатів.

Ми вражені. Я питаю:

— Сто чортів, Каче, звідки це?

— Помідор тільки зрадів, як я в нього забрав. За це я дав йому три шматки парашутного шовку. А квасоля і холодна смакує.

Він щедро насипає новачкові й каже:

— Як ще колись зазирнеш сюди з казанком, то в лівій руці тримай сигару чи жменю тютюну. Втямив?

Тоді він обертається до нас:

— Вам, звісно, й так насиплю.

Качинський — незамінний чоловік, він має якесь шосте чуття. Такі люди є скрізь, але відразу їх важко розпізнати. У кожній роті знайдеться один або й двоє таких солдатів. Качинський найбільший проноза, якого я тільки знаю. За фахом він, здається, швець, та річ не в тім, він знається на всякому ремеслі. З ним добре приятелювати. І я, і Кроп — його приятелі, і Гайє Вестгуз, можна сказати, теж. Але він швидше виконавчий орган; коли треба щось залагодити кулаками, він робить те, що Кач скаже. І дістає тоді свою пайку.

Потрапляємо ми, приміром, уночі в зовсім не знайому місцевість, у похмуре кубло, де відразу видно, що тут уже давно все порозтягали,

хіба що стіни залишили. Ночувати нас відводять до невеличкої, темної фабрики, яку сяк-так пристосували під казарму. Там стоять ліжка, точніше — не ліжка, а дерев'яні рами з напнутими на них дротяними сітками.

Спати на тих сітках незручно, твердо. Підстелити ковдру не можна бо нею ми вкриваємось, а плащ-намет надто тонкий.

Кач роздивляється і каже Гайє Вестгузові:

— Ходімо зі мною.

Вони йдуть у село, зовсім не знайоме їм. А за півгодини вже повертаються із здоровенними оберемками соломи. Виявляється, Кач знайшов стайню, а в ній солому. Тепер нам було б тепло спати, якби тільки не мучив голод.

Кроп питає в артилериста, що, видно, тут уже не перший день:

— Чи нема десь поблизу їдальні?

Артилерист регоче:

— Що надумав! Тут геть усе виметено, навіть шкоринки хліба не знайдеш.

— А хіба жителів зовсім немає?

Той спльовує.

— Та ні, трохи зосталося. Тільки вони самі тиняються біля наших казанів і жебрають.

Кепська справа. Доведеться, либонь, затягти паски ще дужче й чекати до ранку, поки привезуть харчі. Однак я бачу, що Кач береться за кашкета.

— Куди ти зібрався? — питаю я.

— Піду трохи роздивлюся.

І, не кваплячись, виходить. Артилерист глузливо посміхається:

— Роздивляйся, роздивляйся, аби тільки очі не повилазили.

Украй засмучені, ми вкладаємось на ліжка й міркуємо, чи не з'їсти хоч шматочок із недоторканного запасу. Але це надто ризиковано. Тож ми намагаємось якнайшвидше заснути.

Кроп розламує цигарку і дає половину мені. Тьяден розповідає про їхню національну страву — боби із шкварками. Він обурюється, що тут їх готують без зілля. І передовсім треба варити все вкупі — картоплю, боби і сало, боронь боже варити окремо. Хтось гарчить, що сам стовче Тьядена на боби, як той не замовкне. Відтак у великому приміщенні западає тиша. Тільки блимає кілька свічок у пляшках та раз у раз спльовує артилерист.

Нас уже починає змагати сон, коли двері раптом розчиняються і входить Кач. Мені це здається сном: він тримає під пахвою дві хлібини, а в другій руці — скривавлений мішок із конятиною.

Артилеристові випадає з рота люлька. Він обмацує хлібини.

— Ти диви, справжній хліб, ще й теплий!

Кач нічого не розповідає. Він приніс хліб, усе інше не має значення. Я твердо переконаний, що, якби його висадили в пустелі, він за якусь годину влаштував би вечерю з фініків, печені й вина.

Він тільки кидає Гайє:

— Нарубай дров.

Потім Кач виймає з-під мундира сковороду, а з кишені — жменю солі й навіть шматочок сала, він про все подбав. Гайє розводить долі вогонь. Дрова тріщать у порожньому цеху. Ми вилазимо з ліжок.

Артилерист вагається. Він міркує, чи варто похвалити Кача, може, тоді і йому щось перепаде. Але Качинський його й не бачить, наче то порожнє місце. Артилерист, лайнувшись, іде геть.

Кач уміє смажити конятину так, щоб вона стала м'яка. Її не можна відразу класти на сковороду, бо тоді вона твердне. Спершу її треба поварити у воді. Ми сідаємо навпочіпки круг вогнища з ножами в руках і врешті наїдаємося досхочу.

Отакий Кач. Коли б раз на рік в якомусь місці протягом тільки однієї години можна було дістати щось їстивне, то саме в цей час Кач, ніби йому щось сяйнуло, надів би шапку і вирушив би саме туди, немов за компасом, і знайшов би ті харчі.

Він знаходить усе: коли холодно — невеличкі грубки і дрова, знаходить сіно і солому, столи, стільці, але передовсім — те, що можна зжерти. Це просто загадка; здається, він, як чаклун, добуває все просто з повітря. Шедевром його майстерності були чотири бляшанки омарів. Та ми, правда, воліли б замість них мати шматок сала.

Ми лежимо за бараками на осонні. Пахне смолою, літом і пітними ногами.

Кач сидить біля мене, бо він завжди охочий побалакати. Сьогодні вдень нас цілу годину муштрували, як козиряти, бо Тьяден недбало привітав якогось майора. Кач досі не може заспокоїтися. Він виголошує:

— От побачиш, ми програємо війну, бо занадто гарно навчимося вітати начальство.

Підходить Кроп, переставляючи, немов лелека, босі ноги в закасаних холошах. Він виправ собі шкарпетки і кладе їх сушитися на траву. Кач дивиться в небо, гучно рипає і мрійливо каже:

— Квасолина кожна рипає безбожно.

Обидва починають сперечатись. І водночас закладаються на пляшку пива про те, як має скінчитися повітряний бій, що саме відбувається над нами.

Кач твердо дотримується думки, що її він висловлює, як бувалий фронтовик, теж у віршованій формі:

— Якби гроші та харчі порівну, всі б забули про війну.

А Кроп, навпаки,— філософ. Він пропонує, щоб день оголошення війни відзначався наче всенародне свято з музикою і вхідними квитками, як ото під час бою биків. На арену повинні вийти міністри й генерали обох держав, у самих трусах, озброєні дрючками, і нехай собі б'ються. Переможе та країна, чий представник зостанеться живий. Це було б простіше й краще, ніж тепер, коли б'ються зовсім не ті, кому слід.

Така пропозиція нам до вподоби. Далі розмова переходить на муштру в казармах.

Мені пригадується одна картина. Пекучий полудень на казарменому подвір'ї. Спека нерухомо висить над плацом. Казарми наче повимирали.

Усе спить. Тільки чути, як вправляються барабанщики, вони десь примостилися й барабанять невміло, одноманітно, отупіло. Яке тризвуччя: полуденна спека, казармене подвір'я і барабанна тріскотнява!

У казармених вікнах порожньо і темно. На деяких висять парусинові штани, сохнуть на сонці. Ми заздрісно дивимося на ті вікна. У казармі прохолодно.

О темні, задушливі казармені спальні з залізними ліжками, картатими укривалами, шафками-пеналами та стільчиками біля них! Навіть про вас можна мріяти; тут, на передовій, ви здаєтеся чарівним відблиском рідного краю, хоча ви й просякнуті духом несвіжих харчів, тютюну, сонних людей та їхнього одягу.

Качинський розписує казарми, не шкодуючи барв, із щирим захватом. Ми хоч би що віддали, аби тільки повернутися туди! Бо далі наші думки не насмілюються сягати.

А години інструктажу рано вранці! "З яких частин складається гвинтівка зразка дев'яносто восьмого року?" А години гімнастики по обіді!.. "Хто грає на піаніно, виходь! Праворуч кроком руш! Доповісте на кухні, що ви прийшли чистити картоплю".

Ми поринаємо у спогади. Раптом Кроп заходиться сміхом:

— У Льоне пересадка,— каже він.

То була улюблена гра нашого унтер-офіцера. Льоке — вузлова станція. Щоб наші відпускники там не заблукали, Гіммельштос навчав нас у казармі, як робити пересадку. Ми мусили запам'ятати: у Льоне треба пройти тунель, щоб вийти до іншого поїзда. Кожен із нас ставав ліворуч від свого ліжка, що правило за тунель. Тоді лунала команда: "У

Льоне пересадка!" — і всі блискавично пролізали під ліжками на той бік. Так ми вправлялися годинами.

Тим часом німецького літака збили. Наче комета, падає він додолу, залишаючи за собою довжелезне пасмо диму. Кроп програв на цьому пляшку пива і похмуро відлічує гроші.

— Мабуть, Гіммельштос, як працював листоношею, був скромний чолов'яга,— кажу я, коли Альберт уже вгамував свою досаду.— Звідки воно береться — тільки-но став унтер-офіцером, то й перетворився на шкуродера.

На мої слова Кроп жваво відгукується:

— Це сталося не тільки з Гіммельштосом, таких дуже багато. Як одержать нашивки чи шаблю, то відразу стають іншими людьми, немов бетону наїлися.

— То все форма робить,— припускаю я.

— Якоюсь мірою,— каже Кач, готуючись виголосити цілу промову,— але причина не в цьому. Бач, якщо ти весь час годуватимеш собаку картоплею, а тоді покладеш йому шматок м'яса, то він однаково схопить м'ясо, бо це у нього в крові. А якщо ти даси людині шматочок влади, то вона зробить те саме — схопить той шматочок. Це природна річ, бо людина насамперед — тварюка, і тільки зверху в неї намащено трохи пристойності, як ото скибку хліба намащують смальцем. Військова служба в тому й полягає, що завжди хтось один має владу над іншим. І погано те, що кожен має надто багато влади; унтер-офіцер знімає стружку з рядового, лейтенант — з унтер-офіцера, капітан — з лейтенанта, і так знімають, що людина може збожеволіти. А що кожен знає своє право, то це стає вже звичкою. Візьми ось найпростішу річ: ми йдемо з плацу після навчання, йдемо страх які втомлені. Нараз лунає команда: "Співати!" Звісно, співаємо ми погано, бо кожен радий, що

може хоч іще тягти свою гвинтівку. І роту покарано: її завертають назад і примушують іще годину вправлятися на плацу. На зворотному шляху знов лунає наказ: "Співати!"—і тепер ми співаємо як слід. Який сенс у цьому? Та просто командир роти зробив так, як йому забаглося, адже він має на це владу. Ніхто його не лаяв, навпаки, хвалили за суворість. Але це дрібниця, існують інші способи нас мордувати. І от я питаю: чи може цивільна людина, хоч би на якій високій посаді, дозволити собі щось таке, не ризикуючи дістати відразу ж по пиці? Ні, це дозволяється тільки в армії! Розумієте, від влади в чоловіка й голова може піти обертом. А найдужче — в того, хто в цивільному житті був таке собі ніщо.

— А все, мовляв, задля дисципліни,— додає недбало Кроп.

— Вони завжди знайдуть, до чого присікатися,— бурчить Кач.— Та нехай. Тільки ж не можна знущатися з людей. А втлумач-но це якому-небудь слюсареві, наймитові чи взагалі робочій людині, поясни це рядовому, їх же у нас більшість; він тільки бачить, що з нього деруть шкуру, а тоді поженуть на передову; він добре знає, що треба робити, а чого не треба. І я вам кажу: коли рядовий солдат усе тут витримує, то це просто дивина! Дивина, та й годі!

Ми погоджуємося, бо кожен знає, що муштра припиняється тільки на передовій, а вже за кілька кілометрів звідти вона знову починається, та ще із справжнього безглуздя — треба весь час козиряти й марширувати. Бо то залізний закон: не можна, щоб солдат байдикував.

Прибіг Тьяден, обличчя в нього все в червоних плямах. Від збудження він навіть затинається. Сяючи з радості, він вимовляє по складах:

— Гіммельштос їде сюди! Їде на фронт!

Тьяден люто ненавидить Гіммельштоса, бо той, як ми ще жили в бараках, виховував його на свій лад. Тьяден хворий, уночі він, як спить, часом мочиться в ліжко. Гіммельштос рішуче й твердо оголосив, що Тьяден робить це тільки з лінощів, і винайшов спосіб його вилікувати. Спосіб, цілком гідний Гіммельштоса.

Він знайшов у сусідньому бараці солдата з такою самою вадою. Цього хлопця, на прізвище Кіндерфатер, Гіммельштос улаштував разом із Тьяденом. У бараках стояли звичайні солдатські ліжка, двоповерхові, з дротяними сітками. Гіммельштос розмістив хлопців одного над одним. Звичайно, нижньому доводилося кепсько. Зате наступного вечора вони мінялися місцями: нижній спав нагорі й міг тепер помститися. Гіммельштос вважав це самовихованням.

Може, він і мав слушність, але сама ідея була підла. І з неї нічого не вийшло, бо вона грунтувалася на помилці: в обох випадках річ була не в лінощах. Це міг збагнути кожен, глянувши на бліді, землисті обличчя хлопців. Скінчилося тим, що хтось із них по черзі спав на підлозі. І дуже легко міг застудитися.

Тим часом Гайє підсів до нас. Він підморгує мені й задоволено тре свої лаписька. З ним ми пережили найкращий день нашого солдатського життя. Це було напередодні того, як ми вирушили на передову. Нас приєднали до одного з полків з багатозначним номером, але спершу нас ще відіслали назад у гарнізон екіпіруватися, тільки вже не туди, де навчають новобранців, а до іншої казарми. Наступного ранку, ще вдосвіта, ми мали виїхати. Тож увечері ми зібралися, щоб порахуватись із Гіммельштосом. Уже кілька тижнів, як ми заприсяглися це зробити, а Кроп навіть пішов у своєму задумі ще далі: він поклав після війни йти служити на пошту, щоб стати начальником Гіммельштоса, коли той знову працюватиме листоношею. Кроп із насолодою малював нам картини, як він тоді муштруватиме Гіммельштоса. Ось чому той і не зміг нас подолати; ми весь час сподівалися, що колись він таки потрапить нам до рук, хай навіть після війни.

Тим часом ми надумали його добряче віддухопелити. Що нам може статись — адже він нас не впізнає, а завтра вранці ми все одно їдемо звідси.

Ми знали, в якій пивничці він сидить щовечора. Звідти він мав повертатися темною, без будинків, вулицею. Отам ми й пристерегли його, сховавшись за чималою купою каміння. Я прихопив із собою порожній матрац. Ми тремтіли з нетерплячки: а що, як він ітиме не сам? Нарешті почулася його хода, добре нам знайома,— надто часто ми чули її вранці, коли двері розчинялись і він гаркав: "Підйом!"

— Він сам? — прошепотів Кроп.

— Сам.

Ми з Тьяденом нагинці обійшли купу каміння.

Ось блиснула пряжка в нього на ремені. Гіммельштос був, здається, трохи напідпитку, бо співав. Ні про що й гадки не маючи, він пройшов повз нас.

Ми схопили матрац, нечутно стрибнули до Гіммельштоса, ззаду накинули матрац йому на голову і так шарпнули донизу, що він опинився наче в білому мішку, неспроможний підняти руки. Спів урвався.

На млі ока Гайє Вестгуз підскочив до нього. Широко розставивши руки, він відштовхнув нас назад, щоб першим узятися до діла. З відвертою насолодою він випростався, підняв, наче семафор, руку із здоровенною долонею, схожою на лопату-грабарку, і з такою силою ляснув по білому мішку, що міг би вбити бика.

Гіммельштос перекинувся догори дригом, відлетів метрів на п'ять і щосили заволав. Але ми й про це подумали — прихопили з собою

подушку. Гайє присів, поклав собі на коліна подушку, намацав Гіммельштосову голову і ткнув у подушку. Крик відразу став глухіший. Часом Гайє давав унтер-офіцерові хапнути повітря, тоді в того з горлянки виривався дужий лункий зойк, та знов умить затихав.

Потім Тьяден відстебнув у Гіммельштоса шлейки і стяг із нього штани. Батіжок він міцно тримав у зубах, тоді підвівся і запрацював ним.

То була дивовижна картина: Гіммельштос лежить на землі, над ним схилився, тримаючи його голову в себе на колінах, Гайє із зловтішною посмішкою на розтулених від насолоди губах; потім — смугасті спідні на клишавих ногах, що судомно дригаються і виробляють чудернацькі рухи при кожному ударі, а над ними, наче дроворуб, невтомний Тьяден. Нам довелося врешті його відтягти, щоб і собі натішитись.

Та от Гайє поставив Гіммельштоса знову на ноги і під кінець виконав ще один індивідуальний номер. Звівши високо праву руку, немов збирався дотягтись до зірок, Гайє затопив Гіммельштосові такого ляща, що той аж перекинувся. Гайє знову підвів його, поставив рівно і блискуче поцілив у нього вже лівою рукою. Гіммельштос зарепетував і кинувся навкарачки тікати. Його смугастий поштарський зад світився проти місяця.

Ми й собі гайнули навтікача.

Гайє ще раз озирнувся і сказав гнівно, задоволено і трохи загадково:

— Помста — як ковбаса-кров'янка.

Власне, Гіммельштос мав би радіти, бо його слова про те, що люди завжди повинні виховувати одне одного, приклалися й до нього. Ми виявилися добрими учнями й опанували його метод.

Він так ніколи й не довідався, кому мав дякувати. Правда, в нього тепер опинився ще один матрац; за кілька годин ми повернулися на те місце, все обнишпорили, але матраца ніде не знайшли.

Через цю пригоду ми виїздили на фронт наступного ранку в бадьорому настрої. І якийсь стариган із скуйовдженою бородою розчулено назвав нас героїчною молоддю.

IV

Нас повезуть на передову, аж до окопів. Десь уже в темряві під'їздять ваговози. Ми вилазимо на них. Вечір теплий, пітьма, як величезна хустка, нас огортає, і під її захистом нам спокійно. Вона єднає нас; навіть скупенький Тьяден простягає мені цигарку і дає прикурити.

Ми стоїмо в машині, тісно притулившись один до одного, сісти ніхто не може. Та ми й не звикли сидіти. Мюллер нарешті в доброму настрої: він у нових чоботях.

Мотори виють, машини торохтять та бряжчать. Дороги роз'їжджені, на них повно вибоїв. Фари вмикати не вільно, тож нас раз у раз так підкидає, що ми замалим не вилітаємо з кузова. Та це нас не хвилює. Що може з нами статися? Зламана рука — це краще, ніж дірка в животі, і багато хто тільки зрадів би такій приємній нагоді потрапити додому.

Поряд їдуть довгі колони машин з боєприпасами. Вони поспішають і весь час нас випереджають. Ми гукаємо до тих солдатів, жартуємо з ними.

У темряві розрізняємо якийсь мур, то осторонь шляху стоїть будинок. Раптом я наставляю вуха. Чи то мені причулося? Ні, я знову виразно чую, як гелгочуть гуси. Зиркаю на Качинського, він зиркає на мене — все зрозуміло.

— Каче, тут є щось для наших казанків.

Він киває головою.

— Гаразд, нехай як повертатимемось. Я тут орієнтуюся.

Звісно, Кач тут орієнтується. У нього на обліку, певне, кожна гусяча ніжка на двадцять кілометрів навкруги.

Машини вже їдуть місцевістю, де розташувалася наша артилерія. Щоб замаскувати від літаків гармати, їх заклечали гіллям, нібито настало своєрідне свято — військові кущі. Ті зелені альтанки виглядали б весело й мирно, коли б усередині в них не ховалися гармати.

Від гарматного диму й туману повітря стає важке, задушливе. У роті гірко від порохового згару. Гармати стріляють так, що наша машина здригається, за пострілами оглушливо котиться луна, все двигтить. Вираз обличчя у нас непомітно змінюється. Правда, нас пошлють не в бій, а тільки ставити загорожі, та на кожному обличчі тепер написано: тут фронт, ми вже в його владі.

Це ще не страх. Той, хто так часто, як ми, буває на передовій, врешті стає товстошкурим. Хвилюються тільки молоденькі новобранці. Кач їх повчає:

— А це дванадцятидюймова. Чуєте постріл? Зараз вибухне.

Але глухі звуки вибухів сюди майже не долинають. Вони тонуть у гуркоті фронту. Кач дослухається до нього й каже:

— Сьогодні вночі нам дадуть прикурити.

Ми всі дослухаємось. На передовій неспокійно.

— Томмі вже стріляють,— зауважує Кроп.

Справді, постріли добре чути. То англійські батареї, праворуч від нашої дільниці. Взялися стріляти на годину раніше. При нас вони завжди починали рівно о десятій.

— Чого це вони раптом надумали? — дивується Мюллер.— Годинники в них поспішають, чи що?

— Нам таки дадуть уночі прикурити, кажу я вам, це я нутром чую.— І Кач зіщулюється.

Десь неподалеку від нас бухкають три постріли. Вогняний промінь навскоси прорізає темряву, гармати ревуть, гримотять. Нам холодно, та ми радіємо, що завтра вранці знову будемо в бараках.

Обличчя в нас не блідіші й не червоніші, ніж завжди; не видно в них і більшого напруження чи більшої байдужості, та все ж вони якісь інші. Ми відчуваємо, що всередині в нас наче ввімкнено дивний контакт. То не просто слова, то насправді так. Це діє фронт, свідомість того, що ти на фронті, примушує спрацьовувати той контакт. Тієї миті, коли над нами з посвистом пролітають перші снаряди і повітря розривають постріли, зненацька в наших жилах, у руках, в очах виникає почуття притлумленого чекання, нетерпіння, пильності, дивовижної розумової напруженості. Все тіло раптом набуває стану повної бойової готовності.

Часом мені здається, що це від повітря,— воно двигтить, вібрує і безгучними хвилями прокочується по нас; а може, це від самого фронту, що ніби вилучає електрику, а вона діє на наші ще не відомі нервові закінчення.

Щоразу повторюється те саме: коли їдемо сюди, ми похмурі чи веселі, тобто звичайні солдати; далі ми бачимо перші батареї, і відтоді кожне слово в нашій розмові набуває особливого змісту.

Коли Кач, стоячи біля барака, каже: "Нам дадуть прикурити", то це тільки його власна думка, та й годі; коли ж він каже ці слова тут, вони гостро виблискують, наче багнет у місячному світлі, і миттю врізаються в мозок, а найдужче — в те несвідоме, що пробудилося в нас від цих похмурих слів: "Нам дадуть прикурити..." Може, то здригається наше найпотаємніше єство й підводиться для захисту.

Фронт здається мені страшним виром. Ще далеко до його центру, ще ми в спокійній воді, та вже відчуваємо ту силу, що всмоктує, тягне до себе, тягне поволі, неминуче, легко долаючи наш опір.

Але з землі, з повітря в нас вливаються сили для боротьби, найдужче з землі. Нікому земля не дає стільки, як солдатові. Коли він припадає до неї, довго й міцно, коли він заривається в неї обличчям, усім тілом, смертельно наляканий вогнем, тоді вона — його єдиний друг, його брат, його мати; він звіряє їй свій страх стогоном і криком, і вона мовчки боронить його, тоді знову відпускає на якихось десять секунд трохи пробігти і ще трохи пожити, а згодом знову ховає його, часом — назавжди.

Земле, земле, земле!..

Земле, в твої видолинки, і ями, й рівчаки можна кинутися з розпачу, в них можна причаїтись! Земле, коли нас судомив жах і вогняні бризки нищили все живе, у смертоносному гуркоті вибухів ти вщедряла нас невідпорним бажанням жити! Шалений опір майже пошматованого життя вливався в тебе й повертався могутнім струменем до нас, у наші руки, ми відчували його і ще дужче, мовчки, боязко радіючи ще одній хвилині, яку ми витримали, припадали до тебе вустами!..

Перші вибухи снарядів миттю переносять якусь частку нашого єства на тисячоліття назад. То в нас прокидається тваринний інстинкт, він керує нашими вчинками і боронить нас. Той інстинкт неусвідомлений, але він куди швидший, впевненіший, несхибніший, ніж свідомість. Цього

пояснити не можна. Ось ти йдеш, ні про що не думаючи,— і нараз уже лежиш десь у рівчаку, а над тобою свистять снарядні уламки. Однак ти не можеш пригадати, чи ти чув, як наближається снаряд, і чи подумав про те, що треба впасти на землю. Коли б ти поклався лише на свою здатність думати або на свій слух, від тебе зосталися б тільки розкидані шматки м'яса. А тут діяло зовсім інше чуття, схоже на ясновидіння, саме воно кидало нас на землю і рятувало, а ми навіть не знали, як усе відбувалося. Коли б не цей тваринний інстинкт, то від Фландрії до Вогезів давно вже не було б живої душі.

Ми їдемо сюди звичайними солдатами, похмурими чи веселими, а коли потрапляємо в зону, де починається фронт, то стаємо напівлюдьми, напівтваринами.

Наші машини в'їжджають у ріденький ліс, минають польові кухні. За лісом ми з них злазимо, вони повертаються назад. Завтра вранці, ще вдосвіта, машини знову приїдуть по нас.

Туман і гарматний дим низько стеляться над долиною, сягаючи нам по груди. Все осяяне місячним світлом. Шляхом проходять колони солдатів. На сталевих касках тьмяно відбивається місячне сяйво. З білого туману виринають тільки голови й гвинтівки, голови ледь кивають, похитуються багнети.

Далі туману вже немає. Тепер голови перетворюються в постаті; куртки, штани й чоботи виринають із туману, немов із молочного озера. Все це поволі перетворюється в колону. Вона йде рівною ходою, усі постаті зливаються в суцільний клин, окремих людей уже немає, вперед посувається лише темний клин, він дивовижно закінчується головами і багнетами, що випливають із туманного озера. Тільки колона, не люди.

Однією із поперечних доріг до нас наближаються легкі гармати й повози із снарядами. У місячному сяйві лисніють спини коней, рухи в них прекрасні, вони закидають голови, видно, як виблискують у них очі.

Коні, гармати й повози минають нас, тануч на тьмяному тлі місячного краєвиду, вершники в сталевих касках здаються лицарями давніх часів, у цьому є щось гарне і зворушливе.

Ми поспішаємо до саперного складу. Дехто з нас завдає собі на плечі вигнуті гострі залізні палиці, інші чіпляють залізними дрючками скрутні дроту, і, забравши все це, ми вирушаємо вперед. Нести нам незручно і важко.

Дорогу дедалі дужче розбито. З голови колони передають: "Увага, ліворуч глибока вирва від снаряду", "Обережно, траншея!"

Ми напружуємо зір, наші ноги й палиці обмацують землю, перш ніж ми стаємо на неї всією вагою тіла. Нараз колона спиняється; хтось натикається обличчям на скрутні дроту, що тримають передні солдати, і лається.

Кілька розбитих повозів стоять на дорозі. Лунає команда; "Цигарки й люльки загасити!" Ми підходимо до окопів.

Тим часом уже геть поночіло. Минаємо якийсь гайок, і перед нами відкривається лінія передової.

Увесь обрій, із краю до краю, невиразно осяяний червонуватим світлом. Воно без упину міниться, з гарматних жерл раз у раз вихоплюється полум'я. Високо вгору злітають освітлювальні ракети — сріблясті й червоні кулі, вони розриваються і падають додолу дощем білих, зелених і червоних зірок. У небо злітають і французькі ракети, з кожної висмикується шовковий парашутик, і вона повільно спускається вниз. Від них стає ясно, наче вдень, їхнє світло доходить аж до нас, ми виразно бачимо на землі свої тіні. Ці ракети сяють у небі добру хвилину, і тільки тоді згасають. Та відразу злітають нові, з різних місць, а поміж них знову зелені, червоні й сині.

— От халепа! — каже Кач.

Грім від гарматних пострілів гучнішає, зливається в суцільний глухий гуркіт, а тоді знову розпадається на окремі розриви. Сухо тріскочуть кулемети. Над нашими головами, заповнюючи весь повітряний простір, щось невидиме мчить, реве, свистить, шипить. То пролітають снаряди невеликих калібрів, але між ними чути, як ревуть здоровенні "скрині" — великокаліберні снаряди, вони пролітають у темряві над нами і падають далеко позаду. Вони хрипко сурмлять, як олені під час тічки, і летять високо над виттям та свистом менших снарядів.

Чорне небо починають обмацувати прожектори. Вони сновигають по ньому, як велетенські лінійки, що вужчають до краю. Одна лінійка завмерла і тільки ледь тремтить. Негайно біля неї з'являється інша, вони схрещуються, а поміж ними крутиться чорна комаха й силкується втекти: це літак. Він летить уже невпевнено і, засліплений, падає.

Ми забиваємо в землю залізні палиці на однаковій відстані. Двоє солдатів тримають скрутень колючого дроту, інші його розмотують. Це клятий дріт із густими довгими гостряками. Я не звик до такої роботи і подер собі руки.

Через кілька годин ми вже кінчаємо. Але ще маємо час, поки надійдуть машини. Більшість із нас укладаються спати. Я теж намагаюся заснути. Однак стає прохолодно. Відчувається, що ми недалеко від моря, і холод не дає нам спати.

Нараз я міцно засинаю. А прокидаюся від того, наче мене щось підкидає вгору, і я не знаю, де я. Бачу зірки, бачу ракети, і на мить мені здається, що я заснув на якомусь святі в парку. Не знаю, ранок тепер чи вечір, я лежу в блідій колисці сутінків і чекаю лагідних слів, вони мають зараз прозвучати, лагідні, рятівні слова... Невже я плачу? Торкаюсь очей, це так дивно, хіба я дитина? Яка ніжна шкіра... Та це триває лише

мить, я розпізнаю вже постать Качинського. Він сидить спокійно, як бувалий солдат, і курить свою люльку — звісно, свою люльку з покришкою. Помітивши, що я прокинувся, він каже:

— Гарненько тебе смиконуло! То був тільки запальник. Він шугонув он туди, в чагарі.

Я сідаю. Мене огортає якесь дивне почуття самотності. Добре, що Кач зі мною. Він замислено дивиться туди, де простяглася лінія передової.

— От шикарний фейєрверк,— каже він,— аби ж не такий небезпечний.

Позаду нас вибухає снаряд. Новобранці злякано схоплюються. За кілька хвилин знову вибухає, тепер уже ближче. Кач вибиває люльку:

— Тепер почнеться справжній обстріл.

І він починається. Ми відповзаємо вбік, наскільки можемо в такому поспіху. Новий вибух лунає просто серед нас.

Чути крики. Над обрієм здіймаються зелені ракети. Високо вгору злітають бризки грязюки, свистять осколки снарядів. Вони врізаються в землю, і ці звуки чути ще довго по тому, як завмирає гуркіт вибуху.

Поряд із нами лежить настраханий новобранець із лляним чубом. Він затулив руками обличчя, каска його впала і відкотилася. Я беру її й хочу насунути йому на голову. Та він підводить очі, відштовхує каску і, наче дитина, лізе головою під мою руку, тулиться мені до грудей. Його вузенькі плечі тремтять. Такі плечі були в Кеммеріха.

Я не жену його. А щоб каска не лежала марно, я кладу її хлопцеві на зад, не заради пустощів, а просто вважаю, що тепер це в нього

найвразливіше місце. Правда, там чималий шар м'яса, але поранення в це місце збіса болюче, до того ж доведеться лежати в лазареті не один місяць і тільки на животі, а потім ще, мабуть, довго шкутильгати.

Десь гучно вибухнуло. Між розривами чути крики.

Нарешті западає тиша. Вогонь промчав над нами і тепер нуртує десь позаду, над останніми резервними траншеями. Ми зважуємося трохи обдивитись. У небі спалахують червоні ракети. Певне, от-от почнеться атака.

Але у нас спокійно. Я зводжусь і торсаю новобранця за плече:

— Уже минулося, хлопче! Ще раз минулося.

Він розгублено озирається.

— Скоро ти звикнеш,— кажу йому.

Він помічає свою каску й надіває її. Поволі отямлюється. Та нараз він паленіє по самі вуха, обличчя в нього стає зовсім збентежене. Він обережно мацає рукою собі штани й жалібно дивиться на мене. Мені все зрозуміло: це гарматна хвороба. Правда, я зовсім не для того підставляв йому каску саме туди, але все-таки втішаю його:

— Нема чого соромитись, ще й не такі, як ти, накладали в штани, уперше попавши під вогонь. Зайди он за кущ, скинь спідні, та й годі.

Він іде геть. Стає тихіше, але крик не вщухає.

— Що там сталось, Альберте? — питаю я.

— Пряме влучання в колони.

Крик не замовкає. Але то кричать не люди, вони не можуть так жахливо кричати.

Кач каже:

— Влучило в коней.

Я зроду не чув, як кричать коні, і мені щось не віриться. То стогне весь світ, стогне знівечене єство від дикого, шаленого болю. Ми бліднемо. Детерінг підводиться і кричить:

— Гицелі чортові! Та пристрельте ж їх!

Він селянин і знається на конях, тож не може спокійно це чути. А стрілянина, як навмисне, майже зовсім припиняється, і тепер крик тварин чути ще виразніше. Вже не знати, звідки він лине в цій сріблястій тиші; невидимий, примарний, він скрізь, між небом і землею, і дедалі гучнішає. Детерінг скажено горлає:

— Застрельте їх, застрельте, кляті душі!

— Насамперед треба рятувати людей,— зауважує Кач.

Ми підводимось і йдемо шукати місце, де все це сталося. Коли побачимо коней, то нам не так важко буде витримати їхні крики. Майер має при собі бінокль. Ми бачимо темний гурт санітарів із ношами і якісь рухливі чорні купи. То поранені коні. Але не всі. Деякі скачуть далі, падають додолу і знову підводяться. В одного коня розірвано живіт, і кишки довгими пасмами звисають до землі. Кінь заплутується в них і падає, тоді знову встає.

Детерінг хапає гвинтівку і прицілюється. Кач підбиває її вгору і кричить:

— Чи ти сказився?

Детерінг тремтить і відкидає гвинтівку.

Ми сідаємо на землю, затуляємо собі вуха. Але цей жахливий зойк, і стогін, і лемент усе одно чути, чути скрізь.

Уже не раз ми бували в бувальцях. Але тепер і ми вмиваємося холодним потом. Хочеться встати й бігти світ за очі, однаково куди, аби тільки не чути більше того крику. А це ж не люди, це тільки коні.

Від темного гурту знову відокремлюються люди з ношами. Лунають поодинокі постріли. Чорні купи здригаються і розпластуються. Нарешті! Однак то ще не кінець. Люди не можуть наблизитися до поранених тварин, що, нажахані, тікають, а весь біль вививає зойком із їхніх широко роззявлених паш. Одна чорна постать припадає на коліна, лунає постріл, кінь падає, тоді ще один. Останній спирається передніми ногами в землю і крутиться, як карусель, крутиться навсидячки, видно, у коня розтрощений хребет. До нього підбігає солдат і стріляє. Повільно і покірно кінь падає додолу.

Ми віднімаємо руки від вух. Того крику вже не чути. Тільки протягле смертне зітхання ще тремтить у повітрі. І знов у небі горять ракети, виють снаряди і сяють зірки,— це незбагненно.

Детерінг іде й сердито бубонить:

— Хотів би я знати, чим вони завинили.

Тоді підходить ближче до нас. І говорить збуджено, майже врочисто:

— Ось що я вам скажу: гнати тварину на війну — то найбільша підлота.

Ми вертаємо назад. Уже час іти до машин. Небо трохи пояснішало. Третя година ранку. Віє свіжий, прохолодний вітер, у цей передсвітанковий час наші обличчя — сірі, страшні.

Вервечкою важко тупаємо вперед через рови та вирви і знову потрапляємо в смугу туману. Качинський непокоїться, це погана ознака.

— Що тобі, Каче? — питає Кроп.

— Та я хотів би, щоб ми вже були вдома.

"Вдома" — це означає: в наших бараках.

— Тепер уже недовго, Каче.

Але Кач нервується:

— Не знаю, не знаю.

Микаємо траншеї й виходимо на луку. З туману виринає лісочок; тут уже нам знайомий кожний клаптик землі. А ось і лісове кладовище, видно горбки і чорні хрести.

Зненацька позаду розлягається посвист, він дужчає, виростає у страшний гуркіт. Ми пригинаємось — за сто метрів перед нами здіймається вогняна хмара.

За якусь хвилину ще один снаряд влучає в ліс, над його верховіттям повільно злітає вгору купа дерев із землею, дерева одну мить висять у повітрі, а тоді розламуються на друзки. А вже сичать, мов клапани в паровому казані, нові снаряди... Починається шквальний вогонь.

— Ховайсь! — репетує хтось.— Ховайсь!

Та лука надто рівна, до лісу бігти далеко й небезпечно, сховатися можна тільки на кладовищі, серед могил. Ми біжимо туди, зашпортуючись у темряві, і кожен, наче його виплюнуто, притьмом прилипає до горбка.

І саме вчасно. Темрява шаленіє. Все навкруг бурхає, нуртує. Якісь величезні горбані, чорніші за ніч, гримотять над нами, пролітають далі. Полум'я вибухів осяває кладовище.

Тікати нема куди. У світлі спалахів я зважуюся визирнути. Долина перетворилася у розбурхане море, вогні розривів здіймаються водограями. Перебратися через те море нікому не пощастить.

Ліс щезає, його вбито в землю, розтрощено, пошматовано. Нам доведеться зостатися тут, на кладовищі.

Перед нами розколюється земля. Дощем сипляться грудки. Мене щось шарпає. Снарядна скалка роздерла мені рукав. Стискаю кулак, та болю не відчуваю. Але це мене не заспокоює, рана завжди починає боліти трохи згодом. Обмацую руку. Вона не поранена, тільки подряпана. Зненацька щось оглушливо ляскає мене по голові, аж паморочиться світ. І тут же мені блискає думка: тільки не зомліти! На якусь мить я поринаю в чорний вир, та мерщій вихоплююся з нього. Мені в каску влучив уламок снаряду, але летів він надто здалеку і вже не міг її пробити. Я протираю очі, запорошені землею, і невиразно бачу попереду себе щойно виниклу яму. Снаряди рідко влучають в одну і ту саму вирву, тож я хочу туди пробратися. Одним стрибком я перелітаю туди, припадаю до землі й лежу, мов риба на дні, та знов лунає гучний посвист, я скоцюрблююсь, шукаю, чим би затулитися; намацавши рукою щось тверде, припадаю до нього, воно посувається, я стогну, земля двигтить, вибухова хвиля гримить мені у вухах, я підповзаю далі під те, що ледве тримається, натягую його на себе, це дошки й сукно, це захисток, жалюгідний захисток від снарядних уламків, що сиплються згори.

Розплющую очі... Я вчепився пальцями в якийсь рукав, у чиюсь руку. Поранений? Гукаю до нього... Ніякої відповіді... Він мертвий. Рукою намацую розбиті дошки — і нараз згадую, що ми на кладовищі.

Але вогонь дужчий за все. Він пересилює свідомість, я залізаю ще далі під труну, нехай вона боронить мене, дарма що в ній лежить сама смерть.

Переді мною глибочіє вирва. Я охоплюю її очима, наче руками, треба добутися туди одним стрибком. Раптом хтось б'є мене по обличчю, чиясь рука вп'ялася в плече. Може, то прокинувся мрець? Рука трясе мене, я повертаю голову і в миттєвому спалаху світла бачу обличчя Качинського, рот у нього широко розкритий, він щось кричить, та я нічого не чую, він термосить мене, нахиляється ближче; нарешті, коли гуркіт трохи стихає, до мене долинає його голос:

— Гази... га-а-аз-и... га-а-аз-и... Передай далі!

Я мерщій хапаю коробку з протигазом. Неподалеку від мене хтось лежить. Ні про що не думаю, тільки про одне: сказати тому чоловікові!

— Га-а-аз-и, га-а-аз-и!..

Гукаю, присовуюся ближче до нього, б'ю його коробкою,— він нічого не помічає. Я б'ю його знов і знов, та він тільки зіщулюється, то один із новобранців. У розпачі я оглядаюся на Кача, він уже надів маску, я теж вихоплюю свою, каска падає з голови, маска облягає мені лице, я нарешті добуваюся до чоловіка, тут же дістаю його протигаз, беру маску, натягаю йому на голову, він теж хапається за неї, я відпускаю його — і вже лежу на дні вирви.

Глухі виляски хімічних снарядів зливаються з гуркотом вибухів. Між розривами чути, як гуде дзвін; гонги й металеві тріскачки теж сповіщають навсебіч: "Гази, гази, га-а-аз-и!"

Позад мене щось гепається додолу, ще раз і ще. Я протираю окуляри протигаза, що вже встигли запітніти. Це Кач, Кроп і хтось іще. Ми лежимо вчотирьох у важкому, напруженому чеканні й силуємося дихати якомога менше.

Ці перші хвилини в протигазі вирішують, жити тобі або ні: чи він герметичний? У пам'яті спливають жахливі картини: у лазареті отруєні газом іще довго помирали від ядухи, раз у раз вихаркуючи шматки попалених легенів.

Дихаю обережно, притуливши рот до клапана. Газова хмара повзе по землі, заповнюючи всі заглибини. Наче здоровенна м'яка медуза, заповзає вона до нас у вирву й розлягається там. Я штовхаю Кача: краще вилізти нагору, ніж лежати тут, де збирається стільки газу. Та ми не встигаємо: знов починається вогняний шквал. Тепер уже здається, що то не гармати ревуть, а стугонить уся земля.

Щось чорне шугає із тріскотом до нас і падає зовсім поруч — це труна: вибух вирвав її з землі.

Я бачу, що Кач чимось зайнятий, і повзу до нього. Труна впала на простягнену руку того хлопця, що ховається разом із нами у вирві. Вільною рукою він силується зірвати протигаз. Та Кроп устигає схопити його за руку, викручує її назад і міцно тримає.

Кач і я намагаємось вивільнити йому придавлену руку. Віко труни тріснуло і ледве тримається, ми легко його зриваємо і викидаємо мерця, він скочується додолу, а ми пробуємо підважити нижню частину труни.

На щастя, хлопець зомлів, і Альберт може нам допомогти. Тепер нам не треба діяти так обережно, ми працюємо, скільки є сили, підважуємо труну лопатами, і нарешті вона, стогнучи, зсувається з місця.

Поволі розвиднюється. Кач бере уламок віка, підкладає його хлопчині під розтрощену руку, і ми перев'язуємо його всіма бинтами з наших індивідуальних пакетів. Більше ми поки що нічого не можемо для нього зробити.

Від протигаза в голові у мене гуде і гримить, здається, вона зараз лусне. Легені надсаджені, їм доводиться дихати тим самим гарячим, не один раз ужитим повітрям, жили на скронях набрякають, я от-от задихнуся...

Сіре світло просочується до нас. На кладовищі гуляє вітер. Я перекочуюся через край вирви. У брудних сутінках світання переді мною лежить чиясь відірвана нога, чобіт на ній цілісінький, я бачу це мигцем, але зовсім виразно. Та раптом за кілька кроків від мене хтось підводиться, я протираю свої "вікна", проте від мого збудження вони знову тьмяніють, я пильно вдивляюся — той солдат стоїть уже без протигаза.

Я чекаю ще трохи — він тримається, чогось шукає очима навколо, ступає кілька кроків... Вітер уже розвіяв газ, повітря чисте.., Тоді і я, стогнучи, зриваю з себе протигаз і ту ж мить падаю. Немов холодна вода, вливається в мене повітря, очі, здається, зараз повилазять, якась темна хвиля накриває мене, і я непритомнію.

Вибухів більше не чути. Я повертаюся до вирви й киваю рукою іншим. Вони вилазять нагору і зривають із себе протигази. Підхоплюємо пораненого, один підтримує йому замотану руку, і ми швидко йдемо звідти.

Кладовище геть зруйноване. Скрізь порозкидані труни й мерці. Ті люди ще раз, удруге, померли, але кожен, розірваний на шматки, врятував когось із нас.

Огорожу розтрощено, прокладені за нею рейки фронтової залізниці зірвано, вони стирчать покрученими кінцями вгору. Перед нами хтось лежить. Ми зупиняємось, тільки Кроп іде з пораненим далі.

На землі лежить якийсь новобранець. Стегно в нього закривавлене. Він такий знесилений, що я дістаю свою флягу, де ще зостався чай із ромом. Та Кач відводить мою руку й нахиляється до солдата:

— Куди тебе поранено, хлопче?

Той тільки дивиться, він надто кволий, щоб добутись на слово.

Обережно розрізуємо на ньому штани. Він стогне.

— Тихо, тихо, тепер тобі стане легше.

Якщо його поранено в живіт, пити йому не можна. Він не блює, це добра ознака. Ми звільняємо від одягу стегно і бачимо суцільну криваву кашу із уламками кісток. Пошкоджено суглоб. Цей хлопець уже ніколи не зможе ходити.

Вогкими пальцями витираю йому скроні й даю сьорбнути із фляги. Очі в нього трохи оживають. А ми тільки тепер помічаємо, що права рука в нього теж уся в крові.

Кач розриває два індивідуальні пакети якнайширше, аби можна було прикрити рану. Я шукаю якусь шматину, щоб пов'язати її зверху, але нічого не знаходжу. Тоді розрізаю в пораненого штани ще далі, щоб відшматувати клапоть від спідніх. Та спідніх на ньому немає. Я пильніше придивляюся до хлопця — це той, із лляним чубом.

Тим часом Кач знайшов у якогось вбитого в кишені ще кілька індивідуальних пакетів, ми обережно прикладаємо бинти до рани. Я кажу хлопцеві, що весь час не зводить із нас очей:

— А тепер ми підемо по ноші.

Тоді він розтуляє уста й шепоче:

— Не йдіть.

Кач заспокоює його:

— Та ми ж одразу повернемось. Тільки принесемо для тебе ноші.

Не знати, чи він нас зрозумів; жалібно, наче дитина, він скімлить:

— Не йдіть.

Кач озирається й шепоче мені:

— Чи не краще просто взяти револьвер і покласти цьому край?

Хлопець навряд чи витримає дорогу до лазарету, а як витримає, то протягне щонайбільше кілька днів. А все, пережите досі,— дрібниця супроти того, що йому доведеться зазнати в останні дні перед смертю. Тепер він іще приголомшений і нічого не відчуває. За годину він перетвориться на живий скрутень, що кричатиме від нестерпного болю. Дні, які йому зосталося прожити, стануть для нього неймовірною мукою. То навіщо йому ще страждати ці дні?

Я киваю:

— Справді, Каче, треба взяти револьвер.

— Дай сюди,— каже він і зупиняється.

Я бачу, він уже вирішив. Ми озираємось: виявляється, ми вже не самі. Біля нас скупчується невеличкий гурт солдатів, із вирв та могил висовуються голови.

Ми приносимо ноші.

Кач хитає головою:

— Такі молоді хлопці...— І повторює: — Такі молоді, безневинні хлопці...

Наші втрати менші, ніж можна було чекати: п'ятьох убито, вісьмох поранено. То був лише недовгий вогневий наліт. Двоє вбитих лежать в одній із розкиданих могил, нам зостається тільки їх засипати.

Ми рушаємо далі. Мовчки йдемо вервечкою, один за одним. Поранених відправляють до санітарного пункту. Ранок похмурий, санітари бігають із номерками й картками, поранені жалібно стогнуть. Починається дощ.

За якусь годину ми дістаємося до наших машин і вилазимо на них. Тепер тут більше місця, ніж спершу,

Дощ ряснішає. Ми розгортаємо плащ-намети й накидаємо собі на голови. Дощ періщить по них, з боків дзюрком стікає вода. Машини шубовстають через вибої, і ми гойдаємось у напівсні то вперед, то назад.

Спереду на нашій машині стоять два солдати, тримаючи довгі роздвоєні палиці. Вони стежать за телефонними дротами, ті висять поперек дороги так низько, що можуть повідтинати нам голови. Обидва солдати вчасно підхоплюють своїми палицями дріт і підіймають його у нас над головами, Чути їхні вигуки: "Увага — дріт!", і ми, напівсонні, присідаємо, а тоді знову випростуємось.

Одноманітно хитаються машини, одноманітно лунають вигуки, одноманітно падає дощ. Він падає нам на голови і на голови вбитих, на тіло малого новобранця з раною, завеликою для його стегна, дощ падає на Кеммеріхову могилу, падає на наші серця.

Десь вибухає снаряд. Ми здригаємось, очі напружені, руки готові вмить перекинути тіло через борт машини у рівчак край дороги.

Та більше не стріляють... Тільки чути одноманітні вигуки: "Увага — дріт!.." Ми присідаємо... Знов у напівсні.

V

Марудна справа — вбивати воші по одній, коли в тебе їх сотні. Ці капосні створіння твердуваті, і душити їх нігтем врешті набридає. Тож Тьяден узяв кришечку від бляшанки з ваксою і приладнав її дротиною над вогником свічки. Тільки-но кинеш вошу на цю малесеньку сковорідку, як чується — лусь! — і по всьому.

Ми сидимо кружка, голі по пояс — у нас тепло,— сорочки на колінах, руки працюють. Гайє має якийсь особливий вид вошей: на головах у них — червоний хрест. Він запевняє, що привіз їх із собою ще з госпіталю в Туру, а там дістав їх особисто від майора медслужби. Жиром від вошей, що потроху збирається в бляшаній кришечці, Гайє збирається шмарувати собі чоботи і півгодини регоче із своєї вигадки.

Але сьогодні його жарти не мають успіху, ми надто заклопотані іншим.

Чутка підтвердилася. Прибув Гіммельштос. Він з'явився вчора, ми вже чули його голос, такий нам знайомий! Кажуть, нібито він там у себе надто заповзявся на молоденьких новобранців. І не знав, що серед них — син начальника окружної управи. На цьому Гіммельштос і скрутив собі в'язи.

Тут його багато що здивує. Тьяден уже кілька годин обговорює з нами всі можливі варіанти того, як він відповідатиме Гіммельштосові. Гайє задумливо поглядає на свої лаписька й підморгує мені. Той вечір, коли він відлупцював Гіммельштоса, став вершиною його життя; він розповідав мені, що вже кілька разів бачив усе це вві сні.

Кроп і Мюллер розмовляють. Кроп — єдиний, хто роздобув собі казанок сочевиці, десь на кухні в саперів. Мюллер жадібно зиркає на казанок, та врешті опановує себе й питає:

— Альберте, що б ти зробив, якби оце раптом настав мир?

— Миру не буде! — відрубує Альберт.

— А якби,— напосідає Мюллер,— що б ти тоді зробив?

— Чкурнув би звідси,— бурчить Кроп.

— Та звісно. А потім?

— Напився б.

— Та не верзи дурниць, я серйозно...

— Я теж,— каже Альберт.— А що можна ще зробити?

Розмова зацікавлює Кача. Він вимагає від Кропа пайку сочевиці, одержує її, довго щось обмірковує, а тоді каже:

— Напитися можна було б, та краще — мерщій на найближчу станцію — і додому, до жінки. То ж мир, Альберте, мир!..

Він порпається у своєму цератовому гамані, дістає звідти якусь фотокартку і з гордістю всім показує:

— Моя стара!

Тоді ховає картку й люто вигукує:

— Проклятуща, паскудна війна!..

— Тобі добре говорити,— кажу я,— у тебе є і син, і жінка.

— Еге,— погоджується він,— і я мушу дбати про те, як їх прогодувати.

Ми сміємося:

— За тим діло не стане, Каче, ти ж реквізуєш усе, що тобі треба.

Мюллер голодний і, мабуть, тому не задоволений відповідями. Він не дає Гайє Вестгузові помріяти про те, як той лупцюватиме Гіммельштоса.

— Гайє, а що ти зробив би, якби тепер настав мир? — питає Мюллер.

— Він би тобі відшмагав зад, щоб не починав таких балачок,— кажу я.— Чого це ти раптом?

— А чого корова на даху ожеребилася?—відрубує Мюллер і знову звертається до Гайє Вестгауза.

Гайє важко так зразу відповісти. Він хитає своєю поцяткованою ластовинням головою.

— Кажеш, коли вже не буде війни?

— Еге, ти тямущий хлопець.

— І тоді знову будуть жінки? — облизується Гайє.

— Авжеж, будуть.

— От сто чортів! — каже Гайє, і обличчя в нього лагіднішає.— Тоді я знайшов би собі огрядну молодичку, щоб з неї і куховарка була пристойна, та головне, аби в руки було що взяти — й притьмом у ліжко! Хлопці, ви тільки уявіть собі, справжня перина та ще на пружинному матраці! Та я цілий тиждень штанів би не натягав.

Усі мовчать. Картина надто звабна. Нас аж морозом проймає. Нарешті Мюллер отямлюється й питає:

— А потім?

Пауза. Тоді Гайє якось плутано пояснює:

— Коли б я був унтер-офіцер, то зостався б в армії на надстрокову службу.

— Чи ти, Гайє, здурів? — дивуюсь я.

Він спокійно відповідає теж запитанням:

— А ти коли-небудь різав торф? Ану спробуй.

По тих словах він витягає з-за халяви ложку й стромляє її в Альбертів казанок.

— Гірше, ніж, сидіти в окопах у Шампані, нічого немає,— заперечую я.

Гайє їсть і посміхається.

— Але торф різати довше. Та ще не можна й на годину вшитися.

— А все-таки, Гайє, вдома краще.

— Та не дуже, не дуже,— каже він і замислюється з розтуленим ротом.

З його обличчя можна прочитати, про що він думає. Про злиденну халупу на болоті, про важку роботу в пекучому степу від світання аж до вечора, про жалюгідну платню і брудну батрацьку одежу.

— А в армії у мирний час ніякого тобі клопоту,— просторікує він.— Щодня дають харч, а не дадуть, то знімеш галас; в тебе є ліжко і щотижня свіжа білизна, наче в якого дженджика; ти — унтер-офіцер, гарно вбраний, удень відбудеш службу, а ввечері ти сам собі пан і йдеш до пивнички.

Гайє надзвичайно пишається своєю ідеєю, він просто залюблений в неї.

— А як відслужиш дванадцять років, дістанеш пенсію і підеш у сільські жандарми. Тоді можеш цілісінький день гуляти.

Він аж упріває від тих мрій про майбутнє.

— Подумати лишень, як тоді пригощатимуть! Там — чарка коньяку, а там — півлітри горілки. Адже з жандармом усі схочуть жити по-доброму.

— Але ж ти ніколи не будеш унтер-офіцером, Гайє,— втручається Кач.

Гайє вражено дивиться на нього і замовкає. Напевне, в його уяві вже виникли тихі осінні вечори, неділі в селі, бамкання дзвонів, вечори й ночі, проведені з наймичками, гречані млинці із шкварками, безтурботні години дружніх балачок у пивничці.

Гайє не може швидко впоратись із своєю багатою уявою і дратується:

— І чого ви завжди якісь дурні питання вигадуєте?

Він натягує через голову сорочку і застібає мундир.

— Тьяден, а що зробив би ти? — питає Кроп.

Тьяден думає тільки про одне:

— Пильнував би Гіммельштоса, щоб не втік.

Мабуть, Тьяден залюбки посадовив би його в клітку і щоранку лупцював би ломакою. А Кропові він замріяно каже:

— Бувши тобою, я став би лейтенантом. Тоді ти зміг би його муштрувати, аж поки у нього в череві вода закипить.

— А ти, Детерінг? — допитується Мюллер. Він природжений учитель, завжди про щось питає.

Детерінг небалакучий, але на це питання відповідає. Він дивиться в небо й каже тільки:

— Я саме встиг би на жнива. Тоді підводиться і йде собі.

Детерінга обсіли клопоти. Його жінці доводиться самій пильнувати господарство. До того ж у них забрали двох коней. Він щодня читає газети, які сюди доходять: чи не йде дощ і в його закутку в Ольденбургу? Бо вони не встигнуть зібрати сіна.

І тут з'являється Гіммельдітос. Іде просто до нашого гурту. В Тьядена обличчя береться плямами. Він простягається на траві й від збудження заплющує очі.

Гіммельштос поводиться якось нерішуче, сповільнює ходу. Але все-таки підходить до нас. Ніхто й не збирається підводитись. Кроп зацікавлено втуплюється в нього.

Він стоїть перед нами й чекає. Всі мовчать, тоді він вигукує:

— Ну, як воно?

Збігає кілька секунд. Гіммельштос вочевидь не знає, як із нами поводитись. З найбільшим задоволенням він погнав би нас притьмом на муштру. Та, здається, він уже збагнув, що фронт — це не казарми. Він робить ще одну спробу, тільки тепер звертається не до всіх, а до одного, сподіваючись, що так буде легше дістати відповідь. Найближчий до нього Кроп, тож він і вщедряє його своєю увагою:

— А, ви теж тут?

Та Альберт не збирається з ним приятелювати. Він коротко відповідає:

— Напевне, трохи довше тут, ніж ви.

Руді вуса вже тіпаються.

— Ви, здається, мене не впізнаєте?

Тепер Тьяден розплющує очі:

— Чого там!

Гіммельштос обертається до нього.

— Це, здається, Тьяден, еге?

Той підводить голову.

— А знаєш, хто ти?

Ці слова приголомшують Гіммельштоса.

— Відколи це ми на "ти"? Ми разом свиней не пасли.

Він не знає, як вийти з цього становища, бо не чекав від нас такої відвертої ворожнечі. Але поки що він тримається обережно, певне, його вже встигли настрахати балачки про постріли в спину.

Від його слів Тьяден так розлютився, що навіть стає дотепний:

— Та ні, свиней ти сам пас.

Тепер і Гіммельштос аж піниться з люті. Однак Тьяден його мерщій випереджає, йому кортить висловитися:

— Хочеш знати, хто ти такий? Пес ти паршивий, ось хто! Давно я хотів тобі це сказати.

В його блискучих свинячих очицях світиться задоволення: нарешті він здійснив те, про що мріяв кілька місяців — швиргонув Гіммельштосові в лице "паршивого пса".

Але і Гіммельштос уже не стримується:

— Ти чого, котолупе нещасний, смердючий виродку? Ану, стати струнко, коли начальство говорить.

Тьяден велично киває йому:

— Можете йти, Гіммельштос, кроком руш!

Гіммельштос шаленіє. В його особі ображено стройовий статут. Самого кайзера не можна було б тяжче образити. Він гаркає:

— Я вам наказую, Тьяден, встати!

— А більш нічого? — питає Тьяден.

— Ви виконаєте мій наказ чи ні?

Тьяден спокійно закінчує розмову популярною цитатою з класика, сам того не знаючи1. Водночас він повертається спиною і світить Гіммельштосові голим задом. Той бурею зривається з місця:

— Ви підете під трибунал!

Ми бачимо, як він поспішає до польової канцелярії.

Гайє і Тьяден заходяться реготом, як справжні торфорізи. Гайє регоче так, що в нього збочує щелепа, і він безпорадно спиняється з роззявленим ротом. Альберт кулаком вправляє йому щелепу на місце.

Кач непокоїться:

— Якщо він поскаржиться на тебе, буде кепсько.

— Гадаєш, він це зробить?

— Безперечно,— кажу я.

— Ти дістанеш щонайменше п'ять діб "губи",— пояснює Кач.

Це зовсім не бентежить Тьядена.

— П'ять діб "губи" — то п'ять діб відпочинку.

— А як тебе відправлять до фортеці? — цікавиться розважливий Мюллер.

— То для мене війна на тому і скінчиться.

Тьяден щасливчик. Він ніколи не завдає собі клопоту. Він іде з Гайє і Леєром звідси, щоб не потрапити на очі начальству під гарячу руку.

Мюллер і досі ще всіх розпитує. Тепер він знову береться до Кропа.

— Альберте, а як ти справді повернешся додому, то що тоді робитимеш?

Кроп уже наївся і через те подобрішав.

— Скільки зосталося з нашого класу? — питає він.

Ми підраховуємо: з двадцяти душ сімох уже вбито, чотирьох поранено, один — у божевільні. Отже, зібралося б щонайбільше дванадцять хлопців.

— Троє з них уже лейтенанти,— каже Мюллер.— Як ти гадаєш, чи вони дозволили б, щоб Канторек на них горлав?

Ні, ми так не гадаємо. Ми теж не дозволимо горлати на нас.

— А що ти можеш сказати про єдність дії, місця й часу в драмі "Вільгельм Телль"? — нараз згадує Кроп і аж качається з реготу.

— Яку мету ставила перед собою спілка поетів "Геттінгенський гай"? — раптом суворо питає поважний Мюллер.

— Скільки дітей мав Карл Сміливий? — спокійно відбиваюсь я.

— Нічого путнього з вас, Боймер, не вийде,— скрекоче Мюллер.

— Коли була битва при Замі? — допитується Кроп.

— Ви морально несерйозна людина, Кроп, сідайте, три з мінусом,— зневажливо махаю я рукою.

— Що Лікург мав за найважливіше для держави? —сичить Мюллер, удаючи, ніби поправляє пенсне.

— Як правильно: "Ми, німці, боїмося самого тільки бога і більше нікого на світі" або: "Ми, німці, боїмося тільки бога...?" — дозволяю я подумати.

— Скільки жителів у Мельбурні? — щебече і собі Мюллер.

— Як ви збираєтесь жити, коли цього не знаєте? — обурено питаю я в Альберта.

— Що ми розуміємо під явищем зчеплення?—тріумфує тепер він.

З усього цього мотлоху ми майже нічого вже не пам'ятаємо. Він нінащо не придався нам. Але ніхто в школі нас не навчив, як закурити цигарку під дощем чи в бурю, як розпалити багаття з сирого гілля; не навчив, що бити багнетом краще не в ребра, а в живіт, бо там багнет не застрягне.

Мюллер задумано каже:

— Та дарма, нам знов доведеться сісти за шкільну парту. Мені здається, що це неможлива річ.

— Напевне, нам дозволять здавати екстерном.

— До цього треба добре підготуватись. І навіть коли ти здаси екзамени, що далі? Бути студентом не набагато краще. Як у тебе немає грошей, то будеш день і ніч працювати.

— І все ж таки це краще. Тільки й там доведеться втовкмачувати в голову всякий мотлох.

Кроп розуміє наш настрій:

— Як можна ставитися до цього поважно, побувавши тут, на передовій?

— Але ж якийсь фах треба мати,— заперечує Мюллер, удаючи Канторека.

Альберт чистить собі нігті ножем. Ми дивуємось, чого це він став такий чепурун. Але він робить це тільки тому, що замислився. Відклавши ножа, він каже:

— Так воно і є. Кач, і Детерінг, і Гайє потім працюватимуть за фахом, бо вони вже його мають. І Гіммельштос теж. А ми не маємо. І як нам після оцього,— він показує в бік передової,— призвичаїтись до якогось фаху?

— От якби стати рантьє й жити десь у лісі зовсім самому,— вголос мрію я, але тут же мені стає соромно за таку примху.

— Що ж із нами буде, коли ми повернемося?— питає Мюллер, і навіть він збентежений.

Кроп знизує плечима.

— Не знаю. Спершу треба вижити, а тоді вже буде видно.

Власне, ніхто з нас не знає відповіді.

— А все-таки, що ми могли б робити? — питаю я.

— Мені нічого не хочеться,— стомлено відповідає Кроп.— Навіщо загадувати, коли нас щодня можуть тут убити? Я не вірю, що ми взагалі повернемося,

— Коли я про це думаю, Альберте,— кажу я через якийсь час, перевертаючись на спину,— то мені здається: якби я почув слово "мир" і він справді настав би, то я б учинив щось надзвичайне, бо мені від того слова аж кров шугає в голову. Знаєш, зробив би щось таке, заради чого варто було в цьому багні лежати. Тільки я нічого не годен придумати. Те, що справді можна зробити,— вчитися, набути фах, одержувати

платню і таке інше,— це все мені настобісіло, бо це вже було і все це — гидота. Іншого я нічого не знаходжу, Альберте, нічого не знаходжу.

Цієї миті все здається мені безнадійним, розпач огортає мене.

Кроп теж думає про це.

— Взагалі нам усім буде важко. Невже там у нас, удома, над цим зовсім не замислюються? Два роки стріляти й метати гранати — цього не можна скинути з себе, наче шкарпетки.

Ми доходимо висновку, що такі думки властиві всім, хто опинився в нашому становищі, одному більше, іншому менше. Це спільна доля нашого покоління.

Альберт висловлює це так:

— Через війну ми стали ні до чого не здатні.

І каже слушно. Ми вже не молодь. Ми вже не хочемо завойовувати світ. Ми втікачі. Тікаємо від самих себе. Від свого життя. Нам було по вісімнадцять років, ми тільки починали любити життя і світ, а нам довелося стріляти в них. Перший снаряд влучив у наше серце. Нас відрізано від справжньої діяльності, від прагнень, від прогресу. Ми вже не віримо в них: ми віримо у війну.

У польовій канцелярії — пожвавлення. Либонь, то Гіммельштос підняв усіх на ноги. До нас рушає кілька чоловіків на чолі з огрядним фельдфебелем. Смішно, та майже всі ротні фельдфебелі — товстуни.

За ним виступає Гіммельштос, сповнений жадоби помсти. Чоботи в нього сяють проти сонця.

Ми підводимось. Товстун сопе:

— Де Тьяден?

Звісно, ніхто цього не знає. Гіммельштос дивиться на нас, очі в нього люто виблискують.

— Ви напевне знаєте. Тільки не хочете сказати. Де він?

Фельдфебель нишпорить очима навкруги: Тьядена ніде не видно. Тоді він вирішує діяти інакше:

— Щоб за десять хвилин Тьяден з'явився до канцелярії.

І рушає назад, а Гіммельштос суне за ним.

— У мене передчуття, що наступного разу, коли ми будемо ставити загорожі, я ненароком упущу скрутень колючого дроту просто Гіммельштосові на ноги,— каже Кроп.

— Ми ще не раз потішимося з нього,— сміється Мюллер.

Ми пишаємося тим, що дали відсіч цьому жалюгідному листоноші.

Я йду в барак і попереджаю Тьядена — нехай десь щезне.

Потім ми переходимо на інше місце і знову сідаємо грати в карти. Адже ми тільки й уміємо, що грати в карти, лаятись та воювати. Небагато для двадцяти років — і забагато для двадцяти років.

За півгодини Гіммельштос знов опиняється біля нас. Ніхто не звертає на нього уваги. Він питає, де Тьяден. Ми знизуємо плечима.

— Але ж ви мали його розшукати,— наполягає він.

— Хто це — ви? — дивується Кроп.

— Ну, ви всі.

— Я просив би вас звертатися до нас увічливо,— вимовляє Кроп таким тоном, наче він полковник.

У Гіммельштоса очі на лоба лізуть:

— А хто звертається до нас неввічливо?

— Ви!

— Я?

— Так, ви.

Гіммельштос замислюється. Недовірливо зиркає на Кропа, бо не розуміє, що той має па думці. Все-таки він нс дуже впевнений у собі, тож вирішує піти нам назустріч.

— То ви його не знайшли?

Кроп лягає на траву й питає:

— Чи ви вже бували хоч раз отут, на передовій?

— Це вас не обходить,— гнівається Гіммельштос.— Я вимагаю відповіді на своє запитання.

— Гаразд,— каже Кроп і підводиться.— Чи бачите он там, на небі, невеличкі хмарки? То від пострілів зеніток. Ми були там учора. П'ятеро загинуло, вісьмох поранено. Але це ще дрібниці. Коли ми наступного разу потрапимо туди разом із вами, то солдати, перше ніж померти, підходитимуть до вас і, виструнчившись, бадьоро питатимуть: "Дозвольте вийти із строю? Дозвольте дати дуба!" Ми тут чекали саме на таких людей, як ви.

Кроп знову сідає на траву, а Гіммельштос блискавично зникає.

— Три дні "губи",— визначає Кач.

— Далі моя черга,— кажу я Альбертові.

Але на цьому начебто все скінчилося. Зате ввечері, під час переклички, нам улаштовують справжній допит. У польовій канцелярії сидить командир роти, лейтенант Бертінк, і викликає кожного з нас по черзі.

Мене теж викликають як свідка, і я пояснюю, чому Тьяден збунтувався. Історія про "лікування" двоповерховим ліжком справляє сильне враження. Гіммельштоса викликають, і я повторюю своє свідчення.

— Це правда? — питає Бертінк у Гіммельштоса.

Той викручується, та коли Кроп розповідає те ж саме, він врешті мусить зізнатися.

— Чого ж ніхто не доповів мені про це ще тоді? — питає Бертінк.

Ми мовчимо: адже він сам гаразд знає, що в армії скаржитися в такій дрібній справі немає ніякого сенсу. Та взагалі які можуть бути в армії скарги? Лейтенант, звичайно, це розуміє і тільки шпетить Гіммельштоса

та ще раз енергійно пояснює йому, що фронт — це не казармене подвір'я. Потім надходить черга Тьядена. Лейтенант суворо виголошує йому довгу промову і призначає три дні гауптвахти. Кропові він підморгує і призначає один день гауптвахти.

— Інакше не можна,— каже він співчутливо.

Лейтенант розумний хлопець!

Звичайна "губа" — річ приємна. Хлопців замкнуть у колишньому курнику, там вони обидва зможуть приймати гостей, ми вже знаємо, як туди залізти. А суворий арешт — інша річ, тоді їм довелося б сидіти в льоху. Колись нас іще прив'язували до дерева, але тепер це заборонено. Часом із нами все-таки поводяться, як із людьми.

Не збігло й години по тому, як Тьядена і Кропа посадовили за дротяні грати, а ми вже йдемо до них. Тьяден вітає нас кукуріканням. Потім ми до пізньої ночі граємо в скат. Звісно, виграє цей лобуряка Тьяден.

Коли ми йдемо назад, Кач мене питає.

— Чи не хочеться тобі смаженої гуски?

— Та непогано б,— кажу я.

Ми вилазимо на машину, що везе снаряди. Це коштує нам дві цигарки. Кач добре запам'ятав потрібне нам місце. Пташник належить штабові якогось полку. Я беруся викрасти гуску і вислухую Качів інструктаж. Пташник стоїть за парканом, але двері не замкнені, вони тільки на кілочку.

Кач підставляє мені руки, я стаю на них ногою і перелажу через паркан. Кач залишається на варті.

Кілька хвилин я стою ані руш, поки очі звикають до темряви. Нарешті я вже бачу пташник. Тихенько підкрадаюся до нього, намацую кілочок, витягаю його й відчиняю двері.

У пітьмі біліють дві плями. Дві гуски — це погано: схопиш одну, друга загелгоче. Отже, треба зловити обох, тільки хутко, тоді все буде гаразд.

Одним стрибком кидаюся на них. Одну я хапаю відразу, за мить — і другу. Оскаженіло б'ю їх головами об стіну, щоб оглушити. Та, мабуть, треба було б бити дужче. Кляті тварюки хриплять і лопотять крилами, дряпають лапами. Я люто змагаюся з ними, та дідько його знає, звідки в звичайних гусках стільки сили береться! Вони тягнуть мене врізнобіч, я насилу втримуюся на ногах. Моторошно дивитись у пітьмі на це біле ганчір'я, з моїх рук виростають крила, і мене вже бере страх, що я можу злетіти в небо, бо ж тримаю у руках наче два аеростати.

А тут іще знявся страшенний галас. Одна з гусок хапанула повітря та як загелгоче, ніби заведений будильник. Не встиг я схаменутись, аж знадвору хтось стрибнув, штовхнув мене додолу і люто загарчав. Собака! Дивлюсь, а він уже наміряється вчепитися мені в горлянку. На млі ока я завмираю і мерщій втягую підборіддя в комір.

Це дог. Збігає вічність, поки він підводить голову і сідає поруч мене. Та коли я пробую поворухнутись, він гарчить. Я розмірковую. Єдине, що можу зробити,— це якось добутися до свого невеличкого револьвера. Хоч би там що, а мені треба вибратися звідси, перш ніж прибіжать люди. Сантиметр за сантиметром я суну руку до револьвера.

Мені здається, наче минули вже цілі години. За кожним моїм тихеньким порухом чути грізне гарчання. Завмираю, а тоді знову, ще повільніше, суну руку. Нарешті, коли я вже тримаю револьвер у руці, вона раптом починає тремтіти. Я притискаю її до землі й вирішую:

зненацька підняти револьвер, вистрелити і, поки ще собака вчепиться в мене, тікати.

Я повільно дихаю і потроху заспокоююся. Тоді, затамувавши віддих, вихоплюю револьвер, стріляю, дог, скиглячи, кидається вбік, а я — в двері й лечу сторчака, перечепившись через одну з гусок, що вже були повтікали.

Ледве встигаю її схопити, кидаю швиргома через паркан і сам вилажу на нього. Та дог уже отямився з переляку і стрибає, силуючись дістатися до мене. Мерщій скочуюсь на той бік. За десять кроків від мене стоїть Кач, тримаючи в руках гуску. Тільки-но він побачив мене, ми кинулись тікати.

Нарешті можна відсапатися. Гуска вже нежива, Кач упорався з нею за іграшки. Ми покладаємо негайно її засмажити, щоб ніхто нічого не помітив. Я приношу в барака казанок і дрова, і ми залазимо в занедбаний сарайчик, який нагледіли собі на такий випадок. Старанно завішуємо єдине віконце і розводимо вогонь. Тут є щось схоже на плиту — на цеглинах лежить залізний лист.

Кач скубе гуску, пір'я ми дбайливо складаємо до купи. З нього ми хочемо зробити собі дві подушечки з написом: "Солодко спи під шквальним вогнем".

Над нашим сховищем виють артилерійські снаряди. Відблиски вогню перебігають по наших обличчях, тіні витанцьовують на стінах. Часом чути глухий гуркіт і наш сарайчик здригається. То падають авіабомби. Нараз до нас долітають притлумлені зойки. Мабуть, бомба влучила в якийсь барак.

Гудуть літаки, вже дужче чути татакання кулеметів. Але нас ніхто не помітить, бо й смужечка світла не пробивається назовні.

Отак ми сидимо, Кач і я, двоє солдатів у витертих мундирах, і смажимо серед глупої ночі гуску. Розмовляємо мало, але ставимось один до одного з такою ніжною увагою, на яку здатні, либонь, тільки закохані. Ми — двоє людей, два малесенькі пломінці життя, а навколо — ніч і володіння смерті. Ми сидимо на краю тих володінь, у небезпеці, але і в захистку, по наших пальцях тече жир, наші серця такі близькі, і в цю годину в них відбувається те саме, що й навкруги: в них мріють вогні й тіні почуттів. Що знає він про мене, що я знаю про нього? Колись думки в нас були б несхожі, а тепер ми сидимо перед гускою, кожен відчуває присутність іншого, і ми такі близькі один одному, що годі про це й говорити.

Смажити гуску — діло забарне, навіть як вона молода й жирна. Тож ми змінюємо один одного. Хто поливає гуску жиром, а хто тим часом спить. Поволі розходиться чудовий дух смаженої гусятини.

Усі звуки знадвору зливаються докупи, перетворюються в сон, але свідомість ще не засинає. У напівсні я бачу, як Кач піднімає та опускає ложку, я люблю його, люблю ці похилі плечі, цю вайлувату незграбну постать — і водночас я бачу десь позад нього ліс і зірки, чийсь лагідний голос промовляє слова, що заспокоюють мене, солдата у здоровезних чоботях, із портупеєю і харчовою торбою, цей солдат такий малий під високим небом, він верстає шлях, що лежить перед ним, він швидко все забуває, і тільки зрідка сумує та йде далі й далі під величезним нічним небом.

Малий солдат і лагідний голос; якби хто надумав його попестити, він напевне, цього не зрозумів би, цей солдат у здоровезних чоботях і з заскорузлим серцем, який марширує, бо має чоботи, і який уже все позабував, крім того, що треба марширувати. Он там, на обрії,— хіба то не квіти і не гарний краєвид, такий тихий, що солдатові хочеться плакати? А може, то картини, що він їх не втрачав, бо зроду не бачив, вони бентежать його, але тут же зникають. Може, то його двадцять років?

Обличчя в мене мокре. Де я? Переді мною стоїть Кач, його велетенська зігнута тінь, наче щось рідне, вкриває мене. Він тихо щось говорить, усміхається і знову сідає до вогню.

Згодом він каже:

— Уже готове.

— Добре, Каче.

Я струшую з себе сон. Посеред сарайчика виблискує брунатна засмажена гуска. Ми дістаємо наші складані виделки та кишенькові ножі й відбатовуємо собі по ніжці. Їмо з пайковим хлібом, умочуючи його в підливу. Їмо поволі, з великою насолодою.

— Каче, тобі смакує?

— Авжеж. А тобі?

— І мені.

Тепер ми — брати, ми підсовуємо один одному найсмачніші шматочки. Потім я закурюю цигарку, а Кач — сигару. Печені ще зосталося чимало.

— Каче, чи не віднести нам Кропові й Тьядену по шматку гуски?

— Гаразд,— погоджується він.

Ми відрізуємо кусень і дбайливо загортаємо його в газету. Решту ми збираємося віднести до себе у барак, але Кач сміється і каже одне тільки слово:

— Тьяден!

Я розумію, треба забирати все. Ми збираємося вже йти до курника, щоб обох збудити. Але спершу ховаємо пір'я.

Попервах Кроп і Тьяден сприймають нас за привидів. Потім тільки чути, як працюють їхні щелепи. Тьяден тримає гусяче крило обома руками, наче губну гармонію, і жує. Він сьорбає жир із казанка й плямкає:

— От спасибі, ніколи цього не забуду.

Ми вертаємо до барака. Знову наді мною високе небо із зірками, незабаром світатиме, і я йду туди, у світання, я — солдат у здоровезних чоботях і з повнісіньким шлунком, малий солдат у світанковій імлі, а поруч зі мною йде вайлуватий, зігнутий Кач, мій товариш.

У вранішніх сутінках вимальовуються обриси нашого барака, вони насувають на нас, немов чорний тихий сон.

VI

Поширюються чутки, що готується наступ. Ми вирушаємо до передової на два дні раніше, ніж звичайно. Дорогою минаємо напівзруйновану школу. Вздовж її бічної стіни стоїть іще одна, висока подвійна стіна із зовсім новеньких, світлих, неполірованих трун. Від них іще йде дух деревини, живиці й лісу. Тих трун не менше сотні.

— Бач, як добре подбали про наступ,— дивується Мюллер.

— То для нас,— бурмоче Детерінг.

— Припни язика! — уриває його Кач.

— Іще радітимеш, як тобі дістанеться труна,— пащекує Тьяден,— бо таке одоробло, як ти, можна хіба тільки в плащ-намет загорнути.

Інші теж удаються до дотепів, моторошних дотепів, та що нам іще робити? Адже труни приготували справді для нас. Це діло тут організоване добре.

На передовій відчувається прихований рух. Першої ж ночі ми намагаємось зорієнтуватися. У нас досить тихо, тож чути, як по той бік фронту без упину гурчать вантажні машини, всю ніч, аж до світанку. Кач каже, що вони не повертаються назад, а тільки підвозять та підвозять — солдатів, боєприпаси, гармати.

Англійську артилерію підсилено, це відразу чути. Праворуч від ферми стоять принаймні чотири батареї їхніх восьмидюймовок, а за зламаною тополею встановлені міномети. Крім того, тепер тут повно тих невеличких французьких страховиськ, що стріляють снарядами з ударними детонаторами.

Настрій у нас пригнічений. Через дві години по тому, як ми спустилися в бліндаж, наша артилерія обстріляла свої ж траншеї. Це вже втретє за чотири тижні. Коли б то була помилка в наведенні, ніхто б і слова не сказав, але це сталося тому, що стволи в гарматах надто вже стерті і постріли неточні, от снаряди б'ють і по нас. Через те у першу ж ніч поранило двох наших солдатів.

Фронт — це клітка, в якій нам доводиться напружено чекати, що буде далі. Ми лежимо під гратами, що їх утворюють траєкторії снарядів, лежимо в нервовому чеканні невідомого. Над нами витає випадок. Коли летить снаряд, я можу тільки пригнутись, і ще, та я не знаю, куди саме він летить, і ніяк не можу подіяти на нього.

Саме ця залежність від випадку і робить нас байдужими. Кілька місяців тому я сидів у бліндажі і грав у скат. Трохи перегодя підвівся і

пішов провідати знайомих хлопців в іншому бліндажі. Коли я повернувся, від першого бліндажа майже нічого не зосталося, важкий снаряд розбив його вщент. Я повернувся до другого бліндажа і встиг саме вчасно, щоб допомогти його відкопувати. За цей час його встигло засипати.

Чи мене вб'ють, а чи я житиму — це все залежить від випадку. В укріпленому від бомб бліндажі мене може розчавити, а в відкритому полі я можу витримати десять годин під ураганним вогнем. Кожний солдат залишається жити тільки завдяки тисячам різних випадковостей. І кожний солдат вірить у випадок та покладається на нього.

Нам треба берегти свої пайки хліба. Останнім часом, відтоді як у траншеях уже не дотримуються порядку, до нас внадилося безліч пацюків. Детерінг запевняє, що то найпевніша ознака небезпеки.

Тутешні пацюки якісь особливо бридкі, надто вони великі. Це ті, що їх звуть трупними пацюками. В них мерзенні, злющі, безвусі писки, а сам вигляд їхніх довгих голих хвостів викликає нудоту.

Видно, вони страшенно голодні. Майже в кожного з нас вони пообгризали хлібну пайку. Кроп щільно замотав окраєць у плащ-намет і поклав собі під голову, та однаково не може спати, бо пацюки бігають йому по обличчю, добираючись до хліба. Тоді Детерінг надумав схитрувати: він причепив до стелі тоненьку дротину і підвісив на ній клуночок із хлібом, Коли він уночі ввімкнув кишенькового ліхтарика, то побачив, що дріт гойдається. На клуночку сидів верхи жирний пацюк.

Врешті ми кладемо цьому край. Пообгризані пацюками пайки ми дбайливо обрізуємо; викинути хліб ми ніяк не можемо, бо завтра не матимемо, що їсти.

Відкраяні шматки ми складаємо докупи посеред підлоги, а тоді кожен бере лопату й чатує. Детерінг, Кроп і Кач тримають свої ліхтарики, щоб одразу їх увімкнути:

За кілька хвилин ми вже чуємо шарудіння й метушню. Ці звуки посилюються, тепер уже чути, як дряпається велика кількість маленьких лап. Спалахують ліхтарики, і ми всі б'ємо лопатами по чорній купі, що миттю розпадається. Здобич непогана. Ми викидаємо лопатами надвір побитих пацюків і знов улаштовуємо засідку.

Ще кілька разів нам удається так зробити. А тоді пацюки щось збагнули чи почули кров. Більше вони не з'являються. Проте крихти хліба на підлозі вони все-таки наступного дня знищили.

На сусідній ділянці вони напали на двох чималих котів та на собаку і загризли їх.

Наступного дня нам видають голландського сиру, на кожного припадає майже по чверті головки. Почасти це добре, бо сир смачний, але водночас і погано: досі ці великі червоні кулі завжди були ознакою того, що попереду нас чекає якась тяжка халепа. Наша підозра посилюється, коли нам видають ще й горілку. Ми її, звісно, випиваємо, але настрій у нас однаково кепський.

Цілісінький день ми змагаємося — хто більше заб'є пацюків. Або тиняємося без діла. Нам видають додатково патрони та ручні гранати. Багнети ми перевіряємо самі. Бо деякі багнети замість тупого боку мають зубці, як у пилці. Якщо хтось із наших попадає із таким багнетом у полон, його нещадно вбивають. На сусідній ділянці познаходили трупи наших солдатів, яким цією пилкою повідрізали вуха й повиколювали очі. Потім їм понабивали тирсою роти й носи, і вони задихнулися.

Дехто з новобранців мають ще гвинтівки з багнетами такого зразка; ми забираємо ті багнети й дістаємо для них інші.

Однак багнети втратили тепер своє значення. Тепер нова мода ходити в атаку: дехто бере з собою тільки ручні гранати й лопату. Гостра лопата — куди легша й універсальніша зброя, нею можна не тільки під бороду тицьнути, але насамперед ударити навідліг; коли бити збоку, між плечем і шиєю, то легко можна розчахнути людині всі груди. Як колеш багнетом, то він, бува, застрягає, і, щоб його витягти, треба щосили впертися ногою в живіт противникові, а тим часом і тебе легко можуть довбонути. До того ж багнети іноді ще й ламаються.

Уночі на нас пускають гази. Ми чекаємо атаки в протигазах, збираючись їх зірвати, тільки-но вирине постать першого ворожого солдата.

Нарешті вже розвиднюється, а у нас усе спокійно. Тільки чути з того боку фронту безперервний рух, що аж нерви висотує,— ідуть поїзди, поїзди, ваговози, ваговози, навіщо їх стільки тут скупчують? Наша артилерія безупинно б'є в тому напрямку, але рух не припиняється, не припиняється...

У нас стомлені обличчя, ми не дивимось один на одного.

— Знову буде, як колись на Соммі, тоді нас тримали сім днів і сім ночей під ураганним вогнем,— похмуро говорить Кач.

Відтоді, як ми тут, він навіть забув про дотепи, а це погано, адже Кач — бувалий фронтовий вовк, що має добрий нюх. Один тільки Тьяден тішиться, що дають чималі порції харчів та ром: він гадає, нічого, мовляв, не станеться, і ми спокійно повернемося назад.

Здається, так воно й буде. Минає один день, другий. Уночі я сиджу в секреті. Наді мною злітають і падають ракети та освітлювальні парашутики. Я обережний і напружений, серце калатає. Мої очі раз по раз затримуються на світному циферблатові годинника, та стрілки наче не посуваються. Сон стуляє мені повіки, я починаю ворушити пальцями

ніг у чоботях, аби не заснути. Нічого особливого за мою зміну не сталося, тільки чувся безугавний рух по той бік фронту.

Ми поволі заспокоюємось і весь час ріжемося в карти. Може, нам таки пощастить.

Удень на небі висить повно аеростатів. Це означає, що з ворожого боку в наступі тут братимуть участь танки й літаки. Але це нас цікавить набагато менше, ніж те, що розповідають про нові вогнемети.

Серед глупої ночі ми нараз прокидаємося. Земля стугонить. Над нами буяє вогонь. Ми тулимося по кутках. Можна розрізнити снаряди всіх калібрів.

Час від часу кожен хапається за свої речі, щоб переконатися, чи все на місці. Бліндаж тремтить, ніч реве і спалахує блискавками. При цих миттєвих спалахах ми дивимось один на одного і похитуємо головами; обличчя в нас бліді, вуста міцно стулені.

Кожен усім тілом відчуває, як важкі снаряди зносять бруствер траншеї, розкидають баласт і шматують верхні бетонні брили. Часом ми чуємо глухий, але ще дужчий удар, немов то гарчить і б'є лаписьками хижий звір, це означає пряме влучання в окоп. Уранці деякі молоденькі солдати з зеленими обличчями вже блюють. Вони ще зовсім не досвідчені.

До траншей повільно просочується неприємне сіре світло, і спалахи пострілів блідішають. Настає ранок. Тепер до гарматного вогню додаються вибухи мін. Це найжахливіше з усього обстрілу. Там, де міна влучила, залишаються суцільні могили.

Нова зміна розвідників іде в секрети, а ті, що звільнилися, повертаються до окопів, вони аж заточуються і тремтять, одежа в них уся забрьохана болотом. Один мовчки лягає в куток і починає їсти,

інший, недавно призваний із резерву, схлипує: вибуховою хвилею його двічі перекидало через бруствер, та він відбувся тільки нервовим шоком.

Новобранці поглядають на нього. Такий стан швидко передається іншим, нам треба пильнувати, в декого вже починають тремтіти губи. Добре, що вже настає день: може, атака почнеться незабаром, у першій половині дня.

Обстріл не припиняється. Позаду нас теж вибухає. Скільки око бачить, скрізь здіймаються фонтани грязюки й металу. Обстрілюється широченна смуга передової.

Атака не починається, але стрілянина не вщухає. Від вибухів ми поволі глухнемо. Майже ніхто вже не розмовляє: однаково не можна нічого зрозуміти.

Від наших траншей замалим нічого не зосталося. В багатьох місцях вони тепер завглибшки тільки в півметра, їх майже не видно через ями, вирви й купи землі. Просто над нашим окопом розривається снаряд. Одразу стає темно. Нас засипало, і доведеться самим відкопуватися. За якусь годину вхід знову вільний, і ми трохи заспокоїлися, бо були зайняті ділом.

Ротний командир спускається до нас і розповідає, що зруйновано два бдіндажі. Побачивши командира, новобранці зовсім заспокоюються. До того ж він каже, що сьогодні ввечері спробують підвезти нам їжу.

Новина звучить приємно. Ніхто, крім Тьядена, про це й не думав. Зовнішній світ потроху наближається до нас; якщо підвезуть їсти, то, мабуть, справа не така вже й кепська,— міркують новобранці. Ми не заважаємо їм так думати, хоч самі гаразд знаємо, що їжа — це так само важливо, як снаряди, і тільки тому її мусять сюди доставити.

Однак це не вдається. Висилають іще солдатів. Але й вони змушені повернутися. Нарешті з солдатами йде Кач, проте і він нічого не може зробити. Ніхто не годен прорватися крізь цей вогонь: він такий щільний, що миша не проскочить.

Ми затягуємо ремені собі ще дужче, а кожну скибку хліба жуємо довго, втричі довше, ніж звичайно. Та дарма, цього нам однаково замало. Страх які ми голодні. В мене ще зостався шматочок хліба; м'якуш я з'їдаю, скоринку ховаю в харчову торбину, а потім потроху її смокчу.

Ніч нестерпно довга. Ми не можемо заснути, дивимося поперед себе збаранілими очима й куняємо. Тьяден шкодує за тими шматками хліба, що їх обгризли пацюки, а ми повикидали. Треба було б їх сховати, тепер кожен би з'їв. Води нам теж бракує, хоч можна ще терпіти.

Удосвіта, коли ще зовсім темно, у нас знімається метушня. Крізь вхідний отвір до нас уривається зграя пацюків, що рятуються втечею, вони починають мерщій видряпуватися на стіни. Кишенькові ліхтарики освітлюють усю цю метушню. Солдати здіймають галас, лаються, б'ють пацюків. Це вибух люті та розпачу, що накопичилися за багато годин. Обличчя лихі, перекривлені, руки б'ють, пацюки вискають, ми вже не можемо спинитися, здається, от-от кинемося один на одного.

Цей вибух люті нас геть знесилив. Ми лежимо і знову чекаємо. Просто дивно, що в нашому сховищі немає ще втрат. Це одне з небагатьох глибоких сховищ, які ще не зруйновані.

До нас залазить унтер-офіцер, у руках він тримає хлібину. Все-таки вночі трьом нашим солдатам пощастило проскочити й принести трохи харчів. Вони розповіли, що вогонь не меншає і сягає аж до позицій нашої артилерії. То просто загадка, звідки в них там стільки гармат.

Нам доводиться чекати, чекати. Вдень відбувається те, чого я й боявся. В одного з новобранців — нервовий напад. Я вже давно придивлявся до нього: він занепокоєно рухав щелепами і стискав чи розтуляв кулаки. А таких зацькованих, вирячених очей ми бачили вже багато. За останні години він тільки зовні ніби став спокійніший. Здавалося, що він осів, як трухляве дерево.

Тепер він підводиться, намагається непомітно проповзти до виходу, на мить спиняється, а тоді повзе мерщій геть. Я присуваюся до нього й питаю:

— Куди це ти?

— Я зараз повернуся,— відповідає він і хоче мене проминути.

— Зачекай трохи, вогонь уже вщухає.

Він дослухається, на якусь хвилину очі в нього яснішають. А тоді в них знову з'являється тьмяний блиск, як у скаженого собаки. Він мовчки відштовхує мене.

— Хвилинку, хлопче! — гукаю я.

Кач уважно стежить за нами. Саме тієї миті, як новобранець мене відштовхує, Кач хапає його, і ми тепер удвох міцно тримаємо хлопця.

Він одразу ж починає репетувати:

— Пустіть мене, пустіть мене вийти, я хочу звідси вийти! Він нічого не слухає, б'ється у нас в руках, із заслинених уст зриваються слова, нерозбірливі, безтямні. Це напад того страху, коли солдат боїться бути в сховищі, йому здається, що тут він помре від задухи, тож прагне тільки одного — вибратися звідси. Якби ми відпустили того новобранця, він, не ховаючись, побіг би, куди очі світять, Він уже не перший.

Очі в хлопця закочуються, і він так борсається, що нам немає іншої ради, як відшмагати його, аби він отямився. Ми робимо це швидко, безжально і домагаємося того, що він сидить тепер тихо. Інші новобранці, які все бачили, аж зблідли; ми сподіваємося, що це їх трохи настрахає. Такий ураганний вогонь — затяжке діло для бідолашних; із збірного пункту новобранці відразу попали в таку веремію, що тут і досвідчений чоловік міг би посивіти.

Після цього випадку задушливе повітря у сховищі нас іще дужче дратує. Ми сидимо наче в могилі й тільки чекаємо, коли нас засипле.

Зненацька над нами несамовито реве й вибухає, сховище тріщить з усіх боків — це просто в нього влучив снаряд, та, на щастя, не дуже важкий, і бетонна стеля витримала. Лунає якийсь металевий, жахливий скрегіт, стіни хитаються, гвинтівки, каски, земля, болото й курява здіймаються вгору. Ззовні просочується густий дим, він пахне сіркою. Якби ми сиділи не в цьому міцному бліндажі, а в одному з тих легеньких сховищ, що їх тепер взялися будувати, ніхто б із нас уже не жив.

Та все-таки цей вибух завдав нам чимало лиха. Той новобранець знову заходився бешкетувати, а до нього приєднуються ще двоє. Один із них вириває ться й тікає геть. Ми морочимося з двома іншими. Я кидаюся за втікачем і вже міркую, чи не стріляти йому в ноги,— аж тут знову розлягається посвист, я падаю на землю, а коли підводжуся, то стіна траншеї вся обліплена гарячими скалками снарядів, шматками м'яса й лахміттям. Я лізу назад, до бліндажа.

Перший новобранець, здається, справді збожеволів. Коли його відпускають, він починає битися головою в стіну, ніби цап. Уночі доведеться зробити спробу відправити його до тилу. Тим часом ми зв'язуємо його, але так, щоб можна було відразу ж звільнити, як почнеться атака.

Кач пропонує зіграти в скат. Робити нам нема чого, а так, може, стане трохи легше. Але гра не йде, ми дослухаємося до кожного снаряда, що вибухає неподалік, помиляємося, підраховуючи взятки, або ходимо не в масть. Доводиться кинути гру. Ми сидимо немов у казані, він увесь гримить, а ззовні, зусібіч у нього б'ють щосили.

Ще одна ніч. Ми вже отупіли від напруження, такого смертельного напруження, коли здається, що тебе дряпають зазубленим ножем уздовж спинного мозку. Ноги відмовляють, руки тремтять, тіло стало тільки тоненькою шкіркою над ледве вгамованим божевіллям, над неспинним, нескінченним зойком, що от-от вирветься назовні. У нас уже немає ні м'язів, ні тіла, ми не можемо дивитись один на одного зі страху перед чимось несподіваним. Ми міцно стуляємо губи... Це мине... Це мине... Може, ми витримаємо.

Нараз снаряди навколо нас уже не рвуться. Обстріл триває й далі, але тепер вогонь спрямований кудись назад, наша дільниця вже не обстрілюється. Ми хапаємо ручні гранати й кидаємо їх уперед, а тоді вистрибуємо назовні. Ураганний обстріл припинився, однак позад нас спрямовано сильний загороджувальний вогонь.

Атака починається.

Ніхто не повірив би, що в цій перериті бомбами пустелі ще можуть бути люди, але тепер із траншей скрізь визирають сталеві каски, а за п'ятдесят метрів від нас уже встановлено кулемет, і він одразу починає татакати.

Дротяні загородження пошматовані. Та вони іще можуть трохи затримати тих, що йдуть в атаку. Ми бачимо, як вони наближаються. Наша артилерія б'є. Тріскотять кулемети, ляскають постріли з гвинтівок. Противник уже близько. Гайє і Кроп кидають ручні гранати, кидають як тільки можуть швидко, ми подаємо їм гранати вже з висмикнутими запобіжниками. Гайє кидає на шістдесят метрів, Кроп — на п'ятдесят, це

вже випробувано, і знати це важливо. Противник на бігу нічого не годен нам зробити, він стає небезпечний, коли опиниться у метрах за тридцять від нас.

Ми вже розрізняємо перекривлені обличчя, пласкі каски — то французи. Вони добігли до розтрощеного дротяного загородження, і їхні ряди вже порідшали. Цілу їхню лаву скошує кулемет, встановлений неподалеку від нас, але потім він чогось починає затинатись, і французи наближаються.

Я бачу, як один із них падає на рогачку загородження, високо піднявши обличчя. Тулуб осідає, руки складені так, наче він зібрався молитись. Потім тулуб падає назад, і тільки відірвані по лікоть руки висять на дроті.

Тієї хвилі, коли ми починаємо відступати, попереду над землею підводяться три голови. Під однією каскою — темна гостренька борідка і двоє очей, вони дивляться просто на мене. Я піднімаю руку, та відчуваю, що не можу кинути гранату в ці дивовижні очі. Якусь шалену мить усе бойовище кружляє, ніби карусель, навколо мене і цих двох очей, що одні-єдині тільки нерухомі, але потім та голова підводиться вище, рука робить рух — і моя граната летить прямо туди.

Біжимо назад, завалюємо траншею рогачками з загороджень, висмикуємо з гранат запобіжники й кидаємо ті гранати, забезпечуючи собі відступ. Із найближчої позиції відкривають вогонь кулемети.

Ми перетворились на небезпечних звірів. Ми не б'ємося, ми рятуємо себе від знищення. Гранати кидаємо не в людей, ми про них не думаємо, тепер на нас полює в тих касках, тими руками сама смерть; уперше за три дні ми можемо глянути їй у лице, вперше за три дні можемо від неї боронитися, нас пойняла скажена лють, ми вже не лежимо безвладно на ешафоті, чекаючи своєї долі, ми нищимо і вбиваємо, аби врятувати себе, врятувати себе і помститися.

Ховаючись за кожним виступом, за кожним стовпом дротяного загородження, ми кидаємо під ноги тим, що наступають на нас, жмути вибухів, і тікаємо далі. Гуркіт від розривів ручних гранат із силою віддається нам у руки й ноги; скоцюрбившись, мов кішки, ми біжимо, підхоплені тією хвилею, вона несе нас, вона перетворює нас на нелюдів, на бандитів, убивць, мені навіть здається — на дияволів; та хвиля помножує наші сили, бо вселяє в нас жах, і лють, і жадобу життя; вона веде нас до порятунку й перемоги. Якби серед тих, хто наступає, був твій батько, ти, не вагаючись, кинув би гранату і йому в груди!

Окопи першої лінії ми здаємо. Та хіба це ще окопи? Їх розбито, зруйновано, від них зосталися тільки окремі шматки, ями, з'єднані ходами, та вирви — і край. Зате втрати у ворогів дедалі збільшуються. Вони не чекали такого сильного опору.

Полудень. Сонце пряжить, піт пече нам очі, ми витираємо його рукавами, часом із потом витираємо й кров. Надибуємо на перший більш-менш цілий окоп. У ньому — солдати, вони ладнаються до контратаки, і ми приєднуємося до них. Наша артилерія відкриває потужний вогонь і не дає нам кинутись у наступ.

Солдати в окопах позаду нас теж завмерли. Вони не можуть кинутися вперед. Атака захлинулася з вини нашої ж артилерії. Ми нетерпляче ждемо. Вогонь перестрибує на сто метрів далі, і тоді ми прориваємося вперед. Єфрейторові, що біг поруч зі мною, відірвало голову. Він пробігає ще кілька кроків, а в нього з шиї дзюрком б'є кров.

До справжнього рукопашного бою не дійшло, бо ворог відступає. Ми добігаємо до наших зруйнованих окопів і біжимо далі.

О, це повернення! Ми вже дісталися до захисних резервних позицій, так кортіло туди заповзти, щезнути в них, але довелося повернути назад і знову бігти в той жах. Коли б ми тоді не були автоматами, ми б зосталися лежати, знесилені, безвладні. Однак щось тягне нас уперед, і

ми несамохіть біжимо, скажено люті й лихі, ми прагнемо вбивати, бо перед нами — наші смертельні вороги, їхні гранати й гвинтівки спрямовані на нас, як ми не знищимо їх, то вони знищать нас!

По бурій землі, знівеченій, потрісканій бурій землі, що масно виблискує проти сонця, невпинно рухаються отупілі люди-автомати, наше важке дихання нагадує скрегіт, губи в нас пересохли, в голові порожньо, як після нічної гульні,— отак ми сунемо вперед, і в наші подірявлені, подовбані душі з болючою виразністю врізається образ бурої землі з масними сонячними плямами та із скоцюрбленими від болю або вже мертвими солдатами, що лежать на ній, наче так і годиться, а поранені хапають нас за ноги і кричать, коли ми через них перестрибуємо.

Ми втратили всякі почуття один до одного, і коли наш зацькований погляд спиняється на котромусь із товаришів, ми ледве впізнаємо його. Ми — байдужі мерці, що завдяки якомусь штукарству чи лихим чарам ще можуть бігати і вбивати.

Якийсь молоденький француз відстав, його наздоганяють, тоді він піднімає руки, в одній він іще тримає револьвер,— не збагнеш, чи він хоче стріляти, а чи здатися в полон. Ударом лопати йому розтинають обличчя. Інший француз бачить це і тікає щосили, та йому в спину із свистом врізається багнет. Француз високо підстрибує і, розкинувши руки, кричить широко роззявленим ротом, він тікає, заточуючись, а в спині у нього стирчить і погойдується багнет. Третій кидає геть свою гвинтівку, сідає навпочіпки й затуляє долонями очі. Разом із кількома іншими полоненими його залишають позаду — носити поранених.

Зненацька, переслідуючи французів, ми самі попадаємо на їхні позиції.

Ми так щільно насідаємо на противника, який чимдуж тікає, що досягаємо тих позицій водночас із ним. Через те втрачаємо небагатьох.

Якийсь кулемет надумав був загавкати, але граната кладе цьому край. Проте за ті кілька секунд п'ятеро наших солдатів поранено в живіт. Кач б'є прикладом одного з французьких кулеметників, б'є просто в обличчя, перетворюючи його на криваву кашу. Інших ми вбиваємо, перш ніж вони встигають вихопити гранати. А тоді жадібно випиваємо воду з кулеметних кожухів.

Скрізь клацають кусачки, що перерізають колючий дріт, ляскають дошки — їх кидають на загородження, і ми крізь вузькі проходи вриваємось у ворожу траншею. Гайє встромлює свою лопату в шию велетенського француза і кидає першу гранату; кілька секунд ми ховаємося за бруствером, а тоді вся пряма ділянка траншеї перед нами виявляється вільна. Навскоси від рогу знову кидаємо гранату і прокладаємо собі дорогу далі; пробігаючи повз бліндажі, жбурляємо туди в'язки гранат, земля двигтить, стогне, все затягає димом, ми перечіплюємося через слизькі шматки м'яса, я падаю на чийсь розпанаханий живіт, на якому лежить новий, чистенький офіцерський кашкет.

Бій завмирає. Ми відірвалися від противника. А що тут ми не зможемо довго протриматися, то нам велено негайно відходити під захистом нашої артилерії на попередні позиції. Тільки-но ми про це дізнаємось, як мерщій кидаємося до найближчих сховищ, щоб нахапатися консервів, яких завгодно, та насамперед бляшанок із м'ясом і маслом.

Ми спокійно повертаємося назад. Поки що ніякої атаки з ворожого боку не передбачається. Понад годину ми лежимо, важко дихаючи, і відпочиваємо, ніхто й не розмовляє. Ми такі знесилені, що, хоч і страшенно голодні, та ніхто й не згадує про консерви. Тільки поволі ми знову стаємо трохи схожими на людей.

Трофейні м'ясні консерви уславлені на весь фронт. Часом вони навіть стають головною причиною несподіваних атак з нашого боку, годують-бо нас погано, ми завжди голодні.

Цього разу ми захопили п'ять бляшанок. Там людей справді гарно годують, це ж просто розкіш проти наших злиднів, у нас — мармелад із ріпи, а в них м'яса скільки завгодно, тільки руку простягни. Гайє роздобув іще довгу французьку булку й застромив її собі за ремінь, наче лопату. З одного краю вона трохи вимазана кров'ю, та це можна відрізати.

Яке щастя, що тепер ми наїмося досхочу, нам іще знадобиться сила. Добрі харчі — така ж цінна річ, як міцний бліндаж; ось чому ми жадібні до них — вони рятують нам життя.

Тьяден добув іще дві фляги коньяку. Ми пускаємо їх по колу.

Уже звечоріло. Надходить ніч, із вирв поволі здіймається туман. Здається, що в тих вирвах повно таємничих привидів. Білий серпанок спершу наче боязко кружляє по ямі, поки наважиться переповзти через її край. А тоді від вирви до вирви тягнуться довгі пасма туману.

Прохолодно. Я стою на варті і вдивляюсь у темряву. Як завжди після атаки мені якось млосно і тяжко залишатися наодинці із своїми думками. Та, власне, то не думки, а спогади, що обсідають мене через ту млявість і створюють дивний настрій.

Високо в небі здіймаються освітлювальні ракети — і я бачу картину: літній вечір, я стою на критій галереї собору й дивлюся на високі кущі троянд, що квітнуть посередині невеличкого внутрішнього саду, де ховають каноників. Навколо встановлені статуї. Ніде ані душі; велика тиша заповнила цей квітучий прямокутник, сонце гріє грубезні сірі плити, я кладу на них руку і відчуваю їхнє тепло. Зелена вежа собору над правим кутом шиферного даху стрімко здіймається в тьмяну, м'яку блакить вечора. Поміж осяйних невеличких колон внутрішньої галереї панує прохолодний присмерк, який буває тільки в церквах; я стою там і думаю: коли мені виповниться двадцять років, я дізнаюся про ті бентежні речі, що пов'язані з жінками.

Ця картина приголомшливо близька, вона встигає мене зворушити, поки щезає від спалаху нової ракети.

Я беру свою гвинтівку, рівно її тримаю. Цівка вогка, я стискаю її рукою і витираю пальцями вологу.

За нашим містом, серед луків уздовж річечки здіймався ряд старих тополь. Їх було видно здалека, і хоч вони стояли тільки в один ряд, їх називали тополиною алеєю. Нас, дітлахів, тополі чимось приваблювали, і ми цілісінькі дні проводили біля них, слухаючи тихий шелест листя. Ми сиділи під ними на березі річечки, звісивши ноги в її прозорі квапливі хвилі. Свіжий дух води і мелодія вітру в верховіттях тополь оволодівали нашою уявою. Ми щиро любили ці дерева; марево тих днів і тепер примушує моє серце дужче битися.

Дивно, всі спогади, що зринають у мене в пам'яті, мають дві особливості. Вони завжди сповнені тишею, це діє найдужче, і навіть коли насправді було не зовсім так, спогади все одно вражають своєю тишею. Це безгучні появи, вони промовляють до мене поглядами й рухами без слів, мовчки,— і їхнє мовчання приголомшує так, що я мацаю собі рукав і гвинтівку, аби не щезнути самому в цій тиші й не піддатися спокусі простягтися долі на весь зріст і тішитися тихою владою спогадів.

В них так багато тиші, бо ми вже не можемо уявити, яка вона насправді. На фронті немає тиші, а він розпросторився так далеко, що ми ніколи не виходимо за його межі. Навіть у віддалених збірних пунктах і в таборах відпочинку завжди гуде притлумлений гуркіт гармат. Ми ніколи не відходимо на таку відстань, щоб його вже не чути. А в останні дні цей гуркіт був просто нестерпний.

Тиша — причина того, що картини минулого пробуджують не так бажання, як сум, нездоланний, невгамовний, тяжкий сум. Усе те було — та ніколи вже не повернеться. Воно минулося, стало іншим світом, куди нам немає вороття. У казармах ці спогади минулого викликали в нас

бентежні, нестямні бажання, тоді ми були ще зв'язані з минулим, ми належали йому, а воно належало нам, дарма що ми були вже роз'єднані. Картини минулого поставали в солдатських піснях, що ми їх співали, маршируючи на навчання в долину між рожевим сяйвом ранішньої зорі й чорним обрисом лісу; тоді це були ще яскраві спогади, вони жили в нас і раз у раз поставали перед нами.

Але тут, в окопах, ці спогади зникли. Вони вже не пробуджуються в нас,— ми мертві, і вони відійшли кудись далеко-далеко; ці картини стали загадковим відблиском, що осяває нас іздалеку, ми їх боїмося й безнадійно любимо. Спогади мають велику силу, і наш сум за минулим теж сильний, але минуле недосяжне і ми це знаємо. Згадувати його так само марно, як сподіватися стати генералом.

Та навіть коли б нам дозволили повернутися туди, де проминула наша юність, ми, мабуть, не знали б, що нам там робити. Тих причаєних, таємних сил, які дарувала нам рідна природа, вже не можна було б відновити. Ми були б там, блукали б тими ж місцями, з любов'ю впізнавали б їх і розчулено відвідували б їх знову. Але ми відчували б той самий смуток, який виникає, коли замислюєшся над фотокарткою вбитого товариша: це його риси, його обличчя, і дні, проведені разом із ним, збуджують у нашій пам'яті оманливий, живий образ, але все-таки то не він.

Ми вже не будемо з'єднані з тією місцевістю, як колись. Адже нас вабило сюди не тому, що ми бачили її красу, переймались її настроєм, ні, ми відчували, що ми одне ціле з нею, нас переповнювало почуття братерства, єдності з усім, що нас оточувало в житті, це почуття немов відокремлювало нас від наших батьків і робило їхній світ трохи незрозумілим. Ми так ніжно й захоплено тішилися всім навколишнім, що кожна дрібничка вела нас дорогою у нескінченність. То був, напевне, привілей молодості; ми ще не бачили ніяких розмежувань, і нам здавалося неймовірним, що все на світі має свою межу; ми передчували кров, і це передчуття єднало нас із життям.

Сьогодні ми блукали б по місцях нашої молодості, як подорожні. Ми обпеклися на фактах, ми розрізняємо речі, як гендлярі, й розуміємо необхідність, як різники. Ми вже не безжурні, ми страшенно байдужі. Можливо, ми зостанемося живі, але чи будемо насправді жити?

Безпорадні, як діти, і досвідчені, як старі люди, ми жорстокі, і сумні, і несерйозні,— мені здається, ми вже пропащі.

Руки в мене холонуть, шкіру обсипає морозом, хоча ніч тепла. Прохолодою віє тільки від туману, моторошного туману, він плазує поміж мертвих, що лежать перед нашими окопами, і висотує з них останні, десь іще сховані краплини життя. Вранці вони стануть бліді, зелені, а кров у них застигне й почорніє.

Освітлювальні ракети ще й досі здіймаються в небо і кидають нещадне світло на скам'янілий краєвид — осяяні холодним промінням кратери, мов на Місяці. Кров, що струмує в мене під шкірою, вносить у мої думки страх і неспокій. Думки слабнуть і тремтять, вони прагнуть тепла й життя. Їм не витримати без утіхи й омани, вони розгублюються перед картиною голого розпачу.

Я чую брязкіт казанків, і в мені негайно прокидається величезне бажання попоїсти чогось гарячого, від цього мені стане краще, я заспокоюся. Та присилую себе зачекати, поки прийде зміна.

Тоді я йду в бліндаж, знаходжу свій казанок із перловою кашею. Вона смачна, жирна, і я їм її, не кваплячись. Тільки ні з ким не розмовляю, дарма що настрій у всіх покращав, бо на ніч обстріл припинився.

Дні минають, і кожна година здається незбагненною, та водночас і звичайною. Атаки чергуються з контратаками, і на вкритому вирвами полі між двома лініями окопів поступово нагромаджується чимало вбитих. Поранених, що лежать не дуже далеко, нам здебільшого

щастить винести. Але деяким доводиться довго лежати, і ми чуємо, як вони помирають.

Одного пораненого ми марно шукаємо цілих два дні. Напевне, він лежить на животі і не годен повернутися. Нічим іншим не можна пояснити, чому й досі його не знайдено; адже коли поранений кричить, притулившись лицем до землі, дуже важко буває збагнути, звідки лине той крик.

Мабуть, його кепсько поранило — не так важко, щоб чоловік швидко знесилився і майже непритомний помер, але й не так легко, аби він міг витримати біль, тішачи себе надією на одужання. Кач гадає, що в того чоловіка або розтрощено таз, або пошкоджено хребет. У груди його, либонь, не поранено, бо тоді він не мав би сили так довго кричати. І до того ж при всіх інших пораненнях він міг би рухатись, і тоді ми б його побачили.

Потроху той голос хрипне. За його звучанням, на жаль, ніяк не можна збагнути, звідки він долинає. Першої ж ночі наші солдати тричі вирушали шукати того чоловіка. Часом їм здавалося, ніби вони знайшли правильний напрямок, та коли туди доповзали, голос чувся вже зовсім з іншого місця.

Даремно шукаємо до самого світанку. Вдень ми пильно оглядаємо місцевість крізь біноклі, та нічого не знаходимо. Наступного дня поранений кричить тихіше; мабуть, губи й рот у нього пересохли.

Командир роти обіцяє тому, хто його знайде, дати позачергову відпустку і три дні додаткових. Це велика спокуса, але ми й так зробили б усе можливе, бо той крик страшно чути. Кач і Кроп знову вирушають на пошуки, навіть удень, по обіді. Альберта ранять при цьому в краєчок вуха. Та все марно, вони повертаються самі.

Нам добре чути, що саме він кричить. Спершу він весь час одно кликав на поміч; наступної ночі в нього почалася, мабуть, гарячка, він розмовляв із своєю дружиною і дітьми, часто повторюючи ім'я Еліза. Сьогодні він уже тільки плаче. Надвечір голос завмирає, чоловік лише хрипить. Але всю ніч він іще тихо стогне. Ми дуже виразно це чуємо, бо вітер віє звідти в наш бік. Уранці, коли ми вже гадаємо, що він заспокоївся навіки, до нас іще раз долинає хрипкий булькіт.

Дні стоять пекучі, а вбиті лежать непоховані. Ми не можемо винести всіх, бо врешті нема куди їх нести. Снаряди присипають їх землею. У деяких трупів животи пороздималися, наче повітряні кулі. Вони шиплять, бурчать і дедалі більшають. То в них шумують гази.

Небо блакитне, безхмарне. Ввечері стає душно, земля пашить спекою. Коли вітер віє до нас, ми чуємо дух крові, важкий, огидно-солодкий, це трупні випари із вирв, якась суміш хлороформу і тління, що викликає у нас нудоту і блювання.

Ночами тепер спокійно, і ми починаємо полювати за мідними обідками від снарядів та шовковими парашутиками від французьких освітлювальних ракет. Чому такий великий попит на ті обідки від снарядів, ніхто достеменно не знає. Ті, хто їх збирає, пояснюють просто, що обідки — цінна річ. Деякі солдати поназбирали їх стільки, що, коли ми відходимо в тил, вони ледве тягнуть їх на собі, зігнувшись у дугу.

Гайє принаймні пояснює, навіщо вони йому здалися: він хоче послати їх своїй нареченій замість підв'язок для панчіх. Звичайно, це пояснення викликає у фрісландців нестримний регіт; вони ляскають себе по коліну — оце то гарненький жарт утяв Гайє, хай йому біс! Особливо розгулявся Тьяден; тримаючи в руках найбільшу обідку, він раз у раз тиче туди свою ногу, щоб показати, скільки там ще зосталося вільного місця.

— Гайє, чоловіче, ох і ноги в неї, ого-го!— Його думки повзуть трохи вище.— В неї, мабуть, і гепа гарна, отака... як у слонихи.

Він ніяк не може вгамуватися.

— З такою я теж залюбки погрався б у кота й мишу, їй-бо!

Гайє сяє, радіючи, що його наречена має такий успіх, і задоволено відрубує:

— Моцна дівка!

З шовкових парашутиків більше користі. З трьох або чотирьох — залежно від обхвату грудей — виходить блузка. Кроп і я використовуємо їх як носовички. Інші посилають їх додому. Коли б жінки могли побачити, на яку небезпеку ми наражаємось, щоб дістати для них ці тоненькі шматинки, вони б, напевне, не на жарт злякалися.

Кач заскочив зненацька Тьядена, коли той із незворушним спокоєм силкувався збити обідок із снаряда, який ще не розірвався. У будь-кого з нас він, звісно, вибухнув би, але Тьяденові, як завжди, щастить.

Якось перед нашим окопом цілий ранок кружляють два метелики. То лимонниці — у них жовті крильця з червоними цятками. Що могло їх сюди занести, адже навкруг — жодної рослини, жодної квітки. Метелики сідають відпочити на зубах у черепа. Такі ж безтурботні і птахи, вони вже давно призвичаїлися до війни. Щоранку над передовою здіймаються в небо жайворони. Торік ми навіть спостерігали, як вони виводили у своїх гніздечках пташенят.

Пацюки дали нам нарешті спокій, в окопах їх немає. Вони подалися тепер уперед, ми знаємо навіщо. Вони стали жирнющі; ми стріляємо їх, де тільки побачимо. Вночі знову чути, як гуркочуть колеса по той бік фронту. Вдень нас не дуже обстрілюють, тож ми можемо впорядкувати

окопи. Розвагу ми теж тут маємо, про це дбають льотчики. Щодня численні повітряні бої привертають загальну увагу.

До бомбардувальників ми ставимося з повагою, але літаки-розвідники викликають у нас щиру ненависть, адже це вони наводять на нас гарматний вогонь. Через кілька хвилин після того, як вони з'являються в небі, на нас сипляться снаряди і шрапнель. За один день ми втрачаємо одинадцять чоловік, у тому числі п'ятьох санітарів. Двох так пошматовано, що, як каже Тьяден, їх можна було б поздряпувати ложкою із стінок траншеї і поховати в казанку. Іншому солдатові одірвало нижню частину тулуба з ногами. Верхня частина стоїть, прихилившись до окопної стіни, обличчя лимонно-жовте, а в бороді ще тліє цигарка. Тліє і тільки вже на губах, зашипівши, гасне.

Ми зносимо вбитих поки що до великої вирви. Вони лежать один на одному вже в три шари.

Зненацька починається обстріл. Невдовзі ми вже знову сидимо в напруженому і бездіяльному чеканні.

Атака, контратака, удар, контрудар — це слова, але що вони означають! Ми втрачаємо багато людей, здебільшого новобранців. На нашу дільницю знову прибуло поповнення — один із нових полків, майже поспіль юнаки останнього призову. Вони не пройшли ніякого навчання, тільки трохи ознайомилися з теорією, і їх спровадили на фронт. Що таке ручна граната, вони, правда, знають, але майже не мають уявлення про захист і не вміють бачити щось навколо себе, не вміють шукати сховку. Горбочок землі вони помічають тільки тоді, коли він не менш як півметра заввишки.

Хоча підкріплення нам конче потрібне, новобранці завдають більше клопоту, ніж маємо від них користі. У важких умовах фронту вони зовсім безпорадні й гинуть, наче мухи. Сучасна позиційна війна вимагає знань і досвіду, треба розумітися на місцевості, солдати повинні розрізняти за

звуками політ і дію снарядів, наперед визначити, де снаряд розірветься, на яку відстань розлетяться з нього осколки та як від них захиститися.

Про все це наше молоде поповнення замалим нічого не знає. Новобранці гинуть на кожному кроці — вони навіть не вміють відрізнити шрапнель від гранати, їх змітає вогнем. До виття величезних "скринь", які для нас безпечні, бо вибухають далеко позаду, новачки дослухаються з жахом, але не звертають уваги на тихий посвист і фурчання невеличких "гадюк", а коли вони вибухають, осколки від них розлітаються понад самою землею. Новачки, немов ті вівці, юрмляться докупи замість того, щоб розбігатися навсебіч. А з ворожих літаків відстрелюють поранених, як зайців.

Ці худі, змарнілі від бруквяної дієти обличчя, ці судомно стиснуті руки, ця жалюгідна хоробрість бідолашних щенят, які хоч би там що, а йдуть в атаку і б'ються, ці славні бідолашні щенята такі залякані, що не насмілюються голосно кричати і з роздертим животом чи грудьми, з відірваною рукою чи ногою тихенько скавучать за своєю матусею і відразу ж замовкають, тільки-но хтось гляне на них!

Їхні вкриті пушком, загострені, наче неживі обличчя мають жахливий вираз байдужості, властивий мертвим дітям.

Аж у горлі давить, коли бачиш, як вони схоплюються на ноги, біжать і падають. Треба було б відлупцювати їх за те, що такі дурні, взяти їх на руки й винести геть звідси, бо тут їм не місце. Вбрані вони в сірі мундири, штани, чоботи, але для більшості ця солдатська одежа завелика, вона теліпається на хлопцях, плечі в них надто вузенькі, тіло надто хирляве, і на такі дитячі розміри обмундирування не знайшлося.

Серед убитих на одного бувалого солдата припадає від п'яти до десяти новобранців.

Багатьох забирає несподівана газова атака. Новачки навіть не встигли збагнути, що воно таке. В одному бліндажі ми знаходимо їх цілу купу — із синіми обличчями і чорними губами. В якійсь вирві хлопці завчасно скинули протигази; вони не знали, що газ найдовше тримається біля землі; побачивши вгорі людей уже без протигазів, вони теж їх позривали і встигли ковтнути досить газу, щоб спалити собі легені. Стан у них безнадійний, вони повільно вмирають від кровохаркання й нападів задухи.

Якось у траншеї я несподівано опиняюся віч-на-віч із Гіммельштосом. Ми стоїмо всі гуртом і, затамувавши віддих, чекаємо миті, щоб кинутися в атаку.

Я вихоплююся бігти з усіма, та хоч я дуже збуджений, мені враз спадає на думку: а Гіммельштоса чогось не видно. Притьмом стрибаю назад у траншею і бачу: він забився в куток і вдає пораненого, хоч насправді тільки трохи подряпаний. Обличчя в нього таке, наче йому надавали ляпасів. Видно, наївся страху, адже він тут теж новачок. Та мене обурює, що молоді хлопці пішли в наступ, а він ховається.

— Вилазь!— сичу я.

Він — ані руш, тільки губи й вуса тіпаються,

— Вилазь! — повторюю я.

Він підтягує ноги, тулиться до стіни й шкірить зуби, як кундель.

Я хапаю його під руку й силуюсь підвести. Він починає верещати. Мені уривається терпець, я шарпаю його за груди, трясу, наче мішок, аж голова в нього теліпається, і кричу йому просто в вічі:

— Ти вилізеш звідси, падло? От же собака, от же стерво, ховатися надумав?

Він дивиться на мене скляними очима. У нестямі я б'ю його головою об стіну й кричу:

— Тварюко! — І копаю його під ребра.— Погань!

І виштовхую його головою вперед.

Саме цієї миті повз нас прокочується нова хвиля атаки. Лейтенант, що біжить у цій лаві, бачить нас і гукає:

— Уперед, уперед, за нами, за нами!..

Те, чого я не міг домогтися силою, зробили ці слова. Гіммельштос почув командира і, наче прокинувшись, оглядається та приєднується до солдатів.

Я біжу за ним і бачу: він мчить уперед. Він знову став тим хвацьким Гіммельштосом, яким був у казармах, він навіть наздогнав лейтенанта і тепер далеко випередив інших.

Шквальний вогонь, загороджувальний вогонь, вогневі завіси, міни, гази, танки, кулемети, гранати — все це слова, слова, але вони втілюють жах усього світу.

Обличчя в нас узялися коростою, голови спустошені, ми смертельно втомлені; коли починається наступ, багатьох піднімають стусанами, тільки тоді вони отямлюються і йдуть з усіма; очі в нас запалені, руки подряпані, коліна кровоточать, лікті розбиті.

Скільки минуло часу — тижні, місяці, роки? Ні, лише дні. Час збігає у нас на очах, ми бачимо це з безбарвних облич тих, що вмирають; ми ковтаємо їжу, бігаємо, кидаємо гранати, стріляємо, вбиваємо, валяємося скрізь на землі; ми знесилились і збайдужіли до всього, нас підтримує тільки свідомість, що навколо є ще слабші, ще безпорадніші, ще

отупіліші, ніж ми. Широко розплющеними очима вони дивляться на нас, немов на богів, бо нам часом щастить уникнути смерті.

У ті короткі години, коли на фронті спокійно, ми навчаємо новачків:

— Он бачиш ту вертихвістку? Це міна, вона летить сюди! Та лежи спокійно, вона впаде далі, аж там. Але коли вона летить отак, тоді давай драла! Від неї можна втекти.

Ми вчимо їх чути підступне сичання невеличких снарядів, яке можна ледь розрізнити, треба вміти серед гуркоту розпізнавати це комарине зумкотіння; ми пояснюємо хлопцям, що ці снаряди куди небезпечніші, ніж великі, бо ті чути вже здалеку. Ми показуємо їм, як ховатися від літаків, як прикидатися мертвими, коли промчала ворожа атака, що треба робити з ручними гранатами, аби вони розривалися за півсекунди до того, як торкнуться землі; ми вчимо новачків падати миттю у вирви, рятуючись від снарядів; ми демонструємо, як можна в'язкою ручних гранат розвалити окоп; ми пояснюємо різницю між ворожими гранатами й нашими у часі вибуху; ми звертаємо увагу на те, з яким звуком летять хімічні снаряди; ми навчаємо новобранців різних хитрощів, що можуть урятувати їх від смерті.

Вони слухають нас, вони дуже слухняні, та коли знову починається бій, з переляку хлопці роблять майже завжди все навпаки.

Гайє Вестгуза несуть із розідраною спиною; при кожному віддиху видно, як у глибині рани пульсують легені. Я ще встигаю потиснути йому руку.

— Це вже кінець, Паулю! — стогне він і від болю кусає собі руки.

Ми бачимо людей, ще живих, хоч їм відірвало голову; бачимо солдатів, яким відтяло обидві ступні, вони шкандибають до найближчої вирви на своїх обрубках із уламками кісток; якийсь єфрейтор повзе два

кілометри на руках і тягне за собою перебиті ноги; інший іде на перев'язувальний пункт, притискаючи до себе свої кишки, а вони однаково вивалюються; ми бачимо людей без рота, без нижньої щелепи, без обличчя; знаходимо чоловіка, що дві години затискав зубами артерію в себе на руці, аби не зійти кров'ю; сходить сонце, спадає ніч, снаряди свистять, життя кінчається.

Однак шматочок сплюндрованої землі, де ми окопалися, відстояно, значно дужчому ворогові ми віддали лише кілька метрів. Але на кожен метр припадає один убитий.

Нас змінюють. Під нами крутяться колеса, ми стоїмо на ваговозі, байдужі до всього, і присідаємо, зачувши вигук: "Увага — дріт!" Коли ми їхали сюди, на передову, було літо, дерева стояли ще зелені, тепер вони зовсім осінні, а ніч сіра й вогка. Машини спиняються, ми злізаємо з них— невеликий гурт солдатів із різних рот. У темряві, осторонь від машин, стоять люди й вигукують номери полків і рот. І щоразу від нас відокремлюється купка, невеличка, жалюгідна купка брудних, мертвотно-блідих солдатів, страх яка мала купка, страх як мало нас зосталося.

Хтось вигукує номер нашої роти, з голосу чути, що то наш ротний командир, отже, він живий, тільки рука перев'язана. Ми підходимо до нього, я впізнаю Кача й Альберта, ми стаємо поруч, тулимся один до одного й перезираємось.

Командир іще раз вигукує номер нашої роти, тоді ще. Довго доведеться йому гукати, ні в лазаретах, ні у вирвах його не почують. І знову:

— Друга рота, до мене!

А тоді тихіше:

— Більш нікого немає з другої роти?

Командир замовкає, а потім питає захриплим голосом:

— Це всі?

І врешті наказує:

— За порядком номерів розрахуйсь!

Сіріє ранок; було ще літо, коли ми вирушили на передову, поїхало сто п'ятдесят чоловік. Тепер ми мерзнемо, бо вже осінь, шурхотить листя, і втомлено лунають голоси:

— Перший... другий... третій... четвертий...

На тридцять другому номері голоси замовкають. Мовчання триває довго, нарешті командир питає:

— Більш нікого? — він чекає, а тоді тихо додає:— По взводах...

Але зразу ж уриває себе:

— Друга рота...— і стомлено: — Друга рота, не в ногу руш!

Одна колона, одна невеличка колона важко чвалає назустріч ранкові.

Тридцять два чоловіки.

VII

Нас відвозять у тил, цього разу далі, ніж звичайно, на польовий пересильний пункт, щоб там докомплектувати. Наша рота потребує поповнення більш як сто чоловік.

Тим часом, поки немає служби, ми тиняємося без діла. За два дні до нас повертається Гіммельштос. Відтоді, як він побував на передовій, його нахабство де й ділося. Він пропонує нам помиритись. Я не заперечую, адже я бачив, як він допомагав виносити Гайє Вестгуза, пораненого в спину. До того ж Гіммельштос міркує справді тверезо, і коли він запрошує нас до буфету, ми погоджуємося. Тільки Тьяден ставиться до нього стримано, з недовірою.

Та врешті і Тьяден пристає до нас, бо Гіммельштос розповідає, що тепер він замінюватиме куховара, бо той іде у відпустку. На доказ цього він тут же дістає й кладе перед нами два фунти цукру на всіх і півфунта масла особисто для Тьядена. Гіммельштос навіть улаштовує так, що на дальші три дні ми маємо наряд на кухню чистити картоплю і брукву. Там він пригощає нас найкращими стравами з офіцерського столу.

Таким чином, тепер ми маємо те, чого треба солдатові для щастя: добрі харчі та спокій. Коли поміркувати, це зовсім небагато. Якихось два роки тому ми страшенно зневажали б себе за це. А тепер ми майже задоволені. До всього можна звикнути, до окопів теж.

Звичкою можна пояснити й те, що ми начебто швидко про все забуваємо. Позавчора ми були в вогненному пеклі, сьогодні ми скрізь вештаємося, казна-що витинаємо, а завтра нас знову поженуть на передову. Та насправді ми нічого не забуваємо. Поки ми мусимо бути тут, на війні, кожний фронтовий день, що ми його пережили, лягає нам на душу каменем, бо про такі речі не можна відразу думати — надто тяжко. Якби ми взялися думати, то спогади розчавили б нас; принаймні я вже помітив: жах можна пережити, поки ти просто скоряєшся неминучості; та коли ти згадуєш про той жах, він убиває.

Так само, як на передовій ми обертаємось у тварин, бо це єдине, що може нас урятувати,— так під час відпочинку ми стаємо дешевими дотепниками й ледацюгами. Інакше ми не можемо, то від нас не залежить. Ми хочемо жити, за будь-яку ціну жити; ми не можемо обтяжувати себе почуттями, які за мирного часу, напевне, прикрашають життя, але тут вони фальшиві. Кеммеріх помер, Гайє Вестгуз помирає, з тілом Ганса Крамера, який попав під пряме влучання, в день страшного суду матимуть клопіт: доведеться збирати його по шматках; у Мартенса немає ніг, Майєра вбито, Байєра вбито, Геммерлінга вбито, сто двадцять чоловік лежать десь поранені; страшно подумати, тільки навіщо думати, хіба це нас обходить, адже ми живі! Якби ми могли їх урятувати, тоді інша річ, ми все зробили б для цього, хоч би й самі загинули; коли нам чогось забагнеться, ми все зробимо, таку вже маємо вдачу. Ми майже нічого не боїмося, хіба що смерті, та тут бере гору не розум, а тіло.

Але наших товаришів убито, ми нічим не змогли їм зарадити, тепер вони заспокоїлись,— а хто знає, що нас чекає попереду; отож ми байдикуємо, спимо чи жеремо, скільки нам у черево влазить, п'ємо горілку й куримо, аби тільки ці години не були такі порожні. Життя коротке.

Усі фронтові жахи щезають, коли фронт залишається позаду. Ми женемо їх від себе вульгарними й похмурими жартами; приміром, як хтось помирає, ми кажемо про нього, що він задом землю риє, і в такому стилі ми говоримо про все взагалі, це рятує нас від божевілля — поки ми так усе сприймаємо, ми здатні на опір.

Однак ми нічого не забуваємо! Усе, що пишуть у військових газетах про надзвичайний гумор солдатів, які, мовляв, одразу ж, тільки-но виберуться з-під шквального вогню, влаштовують собі вечірки з танцями,— все це страшенна нісенітниця. Ми жартуємо не тому, що нам притаманне почуття гумору, ні, ми вдаємося до гумору через те, що без нього ми б загинули. Та надовго нам його не вистачить, наш гумор стає що місяць то похмуріший.

І я знаю: все, що тепер, поки ми на війні, потонуло в нас, немов каміння, після війни знову спливе на поверхню, ось тоді й почнеться боротьба між життям і смертю.

Дні, тижні, роки, що ми їх пробули тут, на фронті, ще раз повернуться до нас, і наші вбиті товариші повстають тоді з-під землі й підуть поруч із нами; ми матимемо ясні голови, ясну мету і підем пліч-о-пліч із нашими вбитими товаришами, несучи на собі фронтові роки,— та проти кого ми підемо, проти кого?

У цій місцевості нещодавно перебував фронтовий театр. На дерев'яному стенді ще й досі висять строкаті афіші про вистави, які йшли в тому театрі. Ми з Кропом стоїмо перед ними, вилупивши очі. Нам несила збагнути, що такі речі ще існують на світі. Ось на афіші дівчина в літній ясній сукні, підперезана червоним лакованим паском. Однією рукою вона спирається на парапет, у другій тримає солом'яного капелюшка. На ногах у неї білі панчохи й білі черевики — елегантні черевички з пряжками, на високих підборах. Позад неї виблискує синє море з білими гребінцями хвиль, збоку видніється світла затока, вона глибоко врізається в берег. Дівчина надзвичайно гарна, у неї рівненький носик, рожеві вуста й довгі ноги; неймовірно чепурна й випещена, вона купається, либонь, двічі на день і ніколи не має бруду під нігтями. Хіба що зрідка трохи піщинок із пляжу.

Поряд неї стоїть молодик у білих штанях, синій куртці й моряцькому кашкеті, та він цікавить нас куди менше.

Дівчина на стенді здається нам якимось дивом. Ми геть забули, що на світі існує щось подібне, та й тепер ми ще не зовсім віримо своїм очам. Принаймні вже кілька років ми не бачили нічого, що хоча б трохи нагадувало цю дівчину — втілення радості, вроди й щастя. Це — мир, ми хвилюємося, відчуваючи, що саме таким мир і має бути.

— Поглянь тільки на ці легенькі черевички, в них вона не змогла б навіть кілометра промарширувати,— кажу я й відразу розумію, яку бовкнув дурницю: безглуздо згадувати якесь марширування, коли бачиш таку красу.

— Скільки ж їй років? — цікавиться Кроп.

Я на око визначаю:

— Щонайбільше двадцять два, Альберте.

— Тоді вона старша за нас. А я тобі кажу, їй не більше сімнадцяти.

Нас аж морозом проймає.

— Альберте, оце було б діло, як ти гадаєш?

Він киває головою.

— Вдома у мене теж є білі штани.

— Подумаєш, білі штани,— кажу я.— Ти поглянь, яка дівчина.

Ми обдивляємось один одного, з голови до ніг. Нема на що дивитися — вигоріле, полатане, зашмароване обмундирування. Марна річ щось там порівнювати.

Тож насамперед ми здряпуємо зі стенда молодика в білих штанях, здряпуємо обережно, щоб не пошкодити дівчини. В такий спосіб ми дечого досягаємо. Потім Кроп пропонує:

— Можна було б піти вошву прожарити.

Я не дуже пристаю на його думку, бо речі від цього псуються, а воші за якихось дві години знову нас обсядуть. Ми ще довго милуємося дівчиною на афіші, і врешті я погоджуюся з Кропом. Ба навіть додаю:

— Може, пощастить добути чисті сорочки.

Однак в Альберта інше на думці:

— От якби онучі...

— І онучі дістанемо. Ходімо, спробуймо їх на щось виміняти.

Але до нас, не поспішаючи, підходять Леєр і Тьяден; вони бачать афішу, і наша розмова відразу стає сороміцькою. Леєр перший у нашому класі мав інтимні стосунки з жінкою і розповідав хвилюючі подробиці. Він теж захоплено висловлюється про дівчину на афіші, але з іншої точки зору, і Тьяден завзято його підтримує.

Їхня поведінка не обурює нас. Хто не любить сороміцьких розмов, той не солдат; проте саме тепер нам це чогось не до смаку, тож ми відходимо вбік і прямуємо до дезинсекційної камери з таким почуттям, ніби йдемо до крамниці модного чоловічого одягу.

Будинки, в яких нас розквартирували, стоять на березі каналу. За каналом є ставки, обсаджені тополями; за каналом є й жінки.

З будинків на нашому боці всіх уже давно повиселяли. Але з того боку коли-не-коли можна ще побачити місцевих людей.

Увечері ми купаємося в каналі. Нараз до берега виходять три жінки. Вони йдуть неквапно і не відвертають очей, хоч ми купаємося без плавок.

Леєр гукає до них. Вони сміються і спиняються, щоб нас роздивитися. Ми вигукуємо ламаною французькою мовою, що кому спаде на думку, без найменшого зв'язку, поспішаючи, аби вони не пішли. Це не дуже пристойна мова, та звідки нам набратися тієї пристойності!

Одна з жінок тоненька, чорнява. Коли вона сміється, виблискують гарні зуби. Рухи в неї швидкі, квапливі, спідниця вільно облягає їй ноги. Дарма що вода в каналі холодна, ми збуджені, веселі й силуємося зацікавити жінок, щоб вони не пішли. Придумуємо всякі дотепи, і вони відповідають нам, ми їх не розуміємо, проте сміємось і махаємо їм руками. Тьяден виявився куди кмітливішим за нас. Він збігав додому, приніс цілу хлібину і високо підіймає її над головою.

Це справляє неабияке враження. Жінки кивають нам головами і показують на мигах, щоб ми перебралися до них. Але цього робити нам не вільно. На той берег ступати заборонено. Скрізь на мостах стоять вартові, і без перепустки пройти неможливо. Тож ми сяк-так тлумачимо жінкам, щоб вони прийшли до нас, але вони хитають заперечливо головами і показують на мости. Видно, їх теж не пропускають.

Жінки повертають назад і повільно йдуть понад берегом, проти течії каналу. Ми проводжаємо їх уплав. Через кількасот метрів вони звертають і показують нам на будинок, що стоїть трохи осторонь, майже схований за деревами й кущами. Леєр цікавиться, чи вони там живуть.

Вони сміються: справді, це їхній дім.

Ми голосно пояснюємо їм, що прийдемо до них, коли вартові не зможуть нас побачити. Вночі. Сьогодні вночі.

Жінки підіймають руки, складають долоні, туляться до них щоками і заплющують очі. Вони зрозуміли нас. Тоненька, чорнява ледь пританцьовує. А білява щебече:

— Хліб... добре...

Ми палко запевняємо їх, що хліба принесемо. І, крім того, ще всяких смачних речей, ми вирячуємо очі й на мигах показуємо, яких саме. Леєр замалим не тоне, намагаючись руками зобразити "шматок ковбаси". Якби було потрібно, ми пообіцяли б їм цілий продовольчий склад. Вони йдуть і ще раз у раз озираються. Ми вилазимо на берег з нашого боку і стежимо, чи вони справді зайдуть до того будинку, бо можуть і обдурити. Потім ми пливемо назад.

Без перепустки через міст пройти неможливо, тож ми вирішуємо просто перепливти вночі канал. Хвилювання проймає нас і міцно тримає у своїх лабетах. Нам не сидиться на одному місці, і ми йдемо до їдальні. Сьогодні там саме є пиво і щось схоже на пунш.

Ми п'ємо пунш і розповідаємо один одному всякі вигадані пригоди. Оповідачеві всі охоче вірять, і кожен нетерпляче жде черги, аби й собі розповісти щось іще неймовірніше. Руки в нас не можуть лежати спокійно, ми викурюємо безліч цигарок, аж поки Кроп, отямлюється:

— Власне, ми могли б принести їм трохи цигарок.

Тоді ми ховаємо цигарки в шапки, щоб зберегти до ночі.

Небо стало зелене, як недостигле яблуко. Нас четверо, а туди треба йти втрьох; найкраще було б якось позбутися Тьядена, тож з нашою допомогою він так надудлюється ромом і пуншем, що вже ледве стоїть на ногах. Коли стає вже зовсім темно, ми йдемо до нашого будинку всім гуртом і ведемо посередині Тьядена. З нетерплячки ми аж палаємо, радіючи майбутній веселій пригоді. Мені дістається та тоненька, чорнява, ми вже поділили їх поміж себе.

Тьяден падає на свій солом'яний матрац і вже хропе. Через якийсь час він раптом прокидається і мружиться на нас із такою лукавою

посмішкою, що ми лякаємось — чи не надумав він пошити нас у дурні і ми тільки даремно витратилися на пунш. Але він знову падає на матрац і спить собі далі.

Кожен із нас трьох бере по цілій хлібині й загортає її в газету. Цигарки ми теж пакуємо, а до цього додаємо ще три добрячі пайки ліверної ковбаси, що її нам давали сьогодні на вечерю. Вийшли досить пристойні гостинці.

Поки що ми ховаємо все це в чоботи, бо нам треба взяти їх із собою, аби на тому боці не порізати ноги дротом чи битим склом. А що нам доведеться через канал плисти, то ніякого іншого одягу взяти ми не можемо. Надворі вже темно, та і йти нам недалеко.

Ми вирушаємо, тримаючи в руках чоботи. Мерщій спускаємось у воду і пливемо горілиць, піднявши чоботи з пакунками над головою.

На тому боці ми обережно вилазимо нагору, витягаємо гостинці і взуваємо чоботи. Мокрі, голі, в самих тільки чоботях і з пакунками під пахвою ми біжимо до будинку. Його ми знаходимо відразу, він темніє серед кущів. Леєр перечіплюється через якесь коріння, падає і збиває собі лікті.

— Дарма! — весело вигукує він.

Вікна закриті віконницями. Скрадаючись, ми обходимо будинок і силуємося щось роздивитись у шпарки. Нам уже нетерпеливиться. Нараз Кроп застигає на місці.

— А раптом там у них сидить якийсь майор?

— Тоді ми дамо драла,— посміхається Леєр.— Хай прочитає номер нашого полку ось тут.— І він ляскає себе по голому заду.

Парадні двері не замкнені. Ми досить гучно човгаємо чоботами. Десь у будинку прочиняються двері, крізь них на нас падає світло; якась жінка злякано скрикує.

— Тсс, тсс,— шепочемо ми,— camarade, bon ami...2 — і підіймаємо благально наші пакунки.

Тепер ми вже бачимо й тих двох жінок, двері відчиняються навстіж, і ми опиняємося в яскравому світлі. Нас упізнають, і всі три жінки аж заходяться з реготу, дивлячись, як ми вбрані. Стоячи у дверях, вони аж згинаються й хапаються за боки, такий на них напав сміх. А які вони гнучкі, які гарні!

— Un moment!3

Вони щезають у кімнаті, звідти кидають нам якусь одежину, і ми сяк-так прикриваємося. Тепер нам дозволено увійти. У кімнаті горить невеличка лампа, тут тепло і трохи пахне парфумами. Ми розгортаємо наші гостинці й віддаємо їх жінкам. У них блищать очі, зразу видно, що вони голодні.

А далі ми всі трохи знічуємося. Леєр на мигах запрошує їх попоїсти. Тоді вони знову жвавішають, приносять тарілки, ножі, й жадібно беруться до їжі. Кожен шматочок ліверної ковбаси перш ніж його проковтнути, щоразу підносять на виделці вгору і милуються ним, а ми гордо дивимося на них.

Вони без упину торохтять щось своєю мовою, ми розуміємо дуже мало, але відчуваємо, що це приязні слова. Мабуть, ми здаємося їм іще зовсім молоденькими. Ота тонка чорнява гладить мене по голові й каже те, що завжди кажуть усі французькі жінки:

— La guerre... Grand malheur Pauvres garcons...4

Я міцно тримаю її за руку і торкаюся губами долоні. Її пальці стискають мені обличчя. Вона нахиляється зовсім близько, мене бентежать її очі, ніжна смаглява шкіра і червоні уста. Ці уста вимовляють незрозумілі слова. Очей я теж не зовсім розумію — вони обіцяють більше, ніж ми сподівалися, йдучи сюди.

Поруч є ще кімнати. Коли ми проходимо повз них, я бачу Леєра, він упевнено й галасливо розважається з білявкою. Адже він уже знається на цьому. А я, я весь поринаю в якесь дивне почуття — незбагненне, тихе й водночас бентежне, і цілком віддаюся йому. В мені дивовижно поєднуються жага й бажання забутися. Голова в мене вже йде обертом, а тут немає нічого, за що можна було б ухопитись. Чоботи ми залишили під дверима, замість них нам дали капці, отож на мені немає нічого, що повернуло б притаманну солдатові впевненість і зухвальство: ні зброї, ні ременя, ні мундира, ні кашкета. Я поринаю в невідоме, хай буде, що буде, та все ж мені жаско.

Коли тоненька, чорнява замислюється, в неї рухаються брови, та як вона заговорить, вони стають непорушні. Часом вона не вимовляє слова до кінця, воно завмирає в неї на устах або так, недомовлене, простягається наді мною, немов веселка, чи нескінченна дорога, чи блискуча комета.

Що я знав про це? А що знаю тепер? Слова цієї чужинської мови, з яких я ледве щось можу збагнути, присипляють мене, брунатні стіни напівосвітленої кімнати розпливаються переді мною в сонній тиші, і тільки жіноче обличчя живе і сяє наді мною.

Яке дивовижне мінливе буває лице: ще годину тому воно було чуже, а тепер це сама ніжність, породжена темрявою ночі, життям і буянням крові, і все це променіє в тому обличчі. На всі навколишні речі падає відблиск цього проміння, вони невпізнанно змінюються, стають якісь незвичайні; я майже побожно дивлюся на свою білу шкіру, коли на неї падає світло лампи і прохолодна смаглява рука її лагідно пестить.

Як тут усе не схоже на ті борделі для рядових, що їх нам дозволяють відвідувати і де доводиться ставати в довгу чергу. Мені не хочеться їх згадувати, але вони мимохіть спадають на думку, і стає аж страшно, що я ніколи не позбудуся тих спогадів.

Нараз я відчуваю губи тоненької, чорнявої і жадібно тягнуся їм назустріч, заплющую очі, наче прагну згасити в пам'яті війну, її жах і мерзоту, щоб прокинутися молодим і щасливим; переді мною спливає яскравий образ дівчини з афіші, й на якусь хвилину мені здається, що моє життя залежатиме від того, чи я здобуду її... І я ще дужче тулюся до рук, що обіймають мене... Може, зараз станеться диво.

Трохи перегодя усі три пари вже знов укупі. Леєр аж пашить бадьорістю. Ми сердечно прощаємось і взуваємо чоботи. Нічне повітря холодить наші розпаленілі тіла. У темряві височать тополі й тихо шелестять. Місяць сяє на небі й у воді каналу. Ми не біжимо, а йдемо поряд, широко ступаючи.

Леєр каже:

— За це справді не жалко хлібини.

Я не зважуюсь говорити, мені навіть трохи сумно.

Раптом ми чуємо, що хтось іде, і мерщій ховаємося за кущами.

Чоловік наближається, проходить просто поруч. Ми бачимо, що це голий солдат, у чоботях, точнісінько як ми, він тримає під рукою пакунок і страшенно поспішає. Це чимдуж мчить Тьяден. Уже його й не видно.

Ми регочемо. Ото лаятиметься завтра!

Ніхто і не помічає, як ми добираємося до наших матраців.

Мене викликають до канцелярії. Командир роти видає мені відпускне свідоцтво, проїзні папери і зичить щасливої дороги. Я розглядаю папери, цікавий знати, на який час дали мені відпустку. Сімнадцять днів, з них чотирнадцять — відпустка, а три — на дорогу. Це замало, і я питаю, чи не можна дати мені на дорогу п'ять днів. Бертінк показує на свідоцтво, і тільки тепер я бачу, що мені не доведеться відразу повертатися на фронт. Коли відпустка закінчиться, я маю з'явитися на курси в один із тилових таборів.

Інших беруть завидки. А Кач дає мені добрі поради, як там, у тилу, поводитись:

— Коли не ловитимеш гав, то зможеш там довго валандатись.

Правду кажучи, мені було б краще поїхати звідси днів через вісім, бо стільки ми ще пробудемо тут, а тут зовсім не погано...

Звісна річ, сьогодні я пригощаю в солдатському буфеті. Ми вже трохи сп'яніли. Мені стає сумно: я їду звідси на шість тижнів, це, безперечно, справжнє щастя, але що буде, як я повернуся? Чи зустріну я ще своїх друзів? Кеммеріха і Гайє вже немає на світі, а далі чия черга?

Ми п'ємо, і я роздивляюся всіх, одного за одним. Біля мене сидить Альберт, курить цигарку і сміється, ми з ним завжди були разом; навпроти примостився Кач, у нього похилі плечі, широкі долоні і спокійний голос; далі — Мюллер, зуби в нього стирчать уперед, а сміється він, мов гавкає; поруч — Тьяден із мишачими очицями та Леєр, що відпустив собі бороду і тепер виглядає років на сорок.

У нас над головами аж клубочиться дим. Який-бо це солдат без тютюну! Буфет — добрий притулок, пиво — не тільки напій, а й ознака того, що ти в безпеці, що можна вільно потягтися й випростати ноги, руки. Це ми й робимо якнайзручніше — далеко простягли ноги й геть

усю підлогу заплювали так, що не всі це й зуміють. З яким дивним почуттям поглядає на це той, хто має завтра звідси їхати!

Уночі ми ще раз перепливаємо канал. Мені навіть страшно сказати тоненькій, чорнявій, що я завтра їду, а коли повернуся, наша частина буде, напевне, вже десь далеко, тож ми, мабуть, уже не побачимось. Однак її це, здається, не дуже обходить, вона тільки киває головою. Спершу я не можу цього збагнути, та врешті розумію. Леєр слушно каже: якби мене відправляли на фронт, тоді я знову став би "pauvres garcons", а відпускники їх мало цікавлять, до них вони байдужі. А, хай іде до дідька лисого з її зумкотінням і теревенями. Ти віриш у диво, а виявляється, справа тільки в буханці хліба.

Наступного ранку, пройшовши дезкамеру, я вирушаю до польової залізничної станції. Мене проводжають Альберт і Кач. На станції ми дізнаємося, що поїзда доведеться чекати ще кілька годин. Моїм приятелям треба повертатися назад, до роти, і ми прощаємося.

— Бувай здоров, Каче! Бувай здоров, Альберте!

Вони йдуть назад, і ще кілька разів обертаються й махають мені руками. Постаті поволі меншають. Та їхня хода, їхні рухи мені такі знайомі, що я навіть здаля можу розпізнати хлопців. А потім вони вже зникають.

Я сідаю на свій солдатський ранець і чекаю.

Зненацька мене проймає шалена нетерплячка — якнайшвидше поїхати звідси.

Я тиняюсь по якихось вокзалах, стою в чергах до казанів із супом, сиджу в вагонах на твердих лавках; та нарешті краєвид за вікнами змінюється, стає знайомий до болю, до щему. У призахідному сонці повз вагонні вікна пропливають села з солом'яними стріхами, що нависають,

немов брилі, над побіленими стінами каркасних будиночків; за ними у скісному сонячному промінні мерехтять перламутром лани; пропливають фруктові садки, клуні й старезні липи.

За назвами станцій постають спогади, від яких мліє серце. Поїзд гуркоче й гуркоче, я стою біля вікна, міцно вчепившись руками в дерев'яну раму. Ці назви — наче межа моєї юності.

Рівні луки, поля, обійстя; ген під обрієм пролягає дорога, і там, на тлі неба, їде самотня підвода. За шлагбаумом чекають селяни, дівчата махають руками, діти граються біля залізничного насипу, дороги стеляться крізь лани, хороші дороги, не розбиті снарядами.

Спадає вечір. Якби поїзд не гуркотів, я не зміг би стримати крику. За вікном тягнеться рівнина, на тлі ще світлої блакиті починають вимальовуватися обриси далеких гір. Я впізнаю характерний силует гори Дольбен — зубчастий гребінь раптом уривається там, де кінчаються верхівки лісу. Скоро з-за гори вирине місто.

А тим часом пригасле жовто-червоне світло заливає все довкола, поїзд гуркотить на повороті, ще один закрут — і далеко, ген-ген попереду, мов несправжні, стоять темні тополі, виструнчившись одна за одною в довгий ряд,— міраж, створений світлом, тінями й тугою.

Лани поволі повертаються разом із нами; поїзд огинає їх, просвіти між деревами меншають, вони зливаються докупи, і якусь мить я бачу тільки одне-однісіньке дерево; тоді задні знову висуваються з-за передніх, і тополі ще довго темніють на тлі вечірнього неба, аж поки їх заступають перші будинки.

Залізничний переїзд. Я стою біля вікна, не можу відійти від нього. Інші пасажири складають речі, готуються до виходу. Тихенько, сам собі, я повторюю назву вулиці, яку ми перетинаємо:

— Бремерштрасе... Бремерштрасе...

За вікном, унизу,— велосипедисти, підводи, сіра вулиця, сірий тунель,— усе це бентежить мене, немов я бачу рідну матір.

Нарешті поїзд зупиняється. То вже вокзал з його гуркотом, галасом і вивісками. Завдавши на спину ранець, я застібаю гачки, беру гвинтівку в руки і, зашпортуючись, спускаюся східцями додолу.

На пероні я озираюся; з тих людей, що поспішають повз мене, я нікого не знаю. Якась сестра-жалібниця пропонує мені щось випити. Я відвертаюсь, бо вона по-дурному всміхається, пишаючись важливістю свого вчинку: а гляньте-но, я подаю солдатові каву! Вона гукає до мене: "Друже!", тільки цього мені ще бракувало!

Біля вокзалу вздовж вулиці шумує річка, біла від піни, бо щойно вирвалась із шлюзів млинової греблі. Поруч стоїть чотирикутна сторожова вежа, побудована хтозна-коли, перед нею зеленіє велика липа, а з-за неї вже насувається вечір.

Колись ми тут сиділи і часто — скільки років уже збігло відтоді? — ходили греблею, вдихаючи прохолодний, застояний дух води у загаті; ми нахилялися над спокійним плесом річки по той бік шлюзів, де опори мосту обкручені витким зіллям і водоростями; а в спеку ми сиділи по цей бік шлюзів, милуючись шумовинням і бризками, та правили теревені про наших учителів.

Я йду через міст, дивлюся праворуч і ліворуч; у річці й тепер так само багато водоростей і так само спадає ясний струмінь води; в будівлі вежі, як і колись, жінки з голими руками прасують білизну, а жар від прасок лине в розчинені вікна. Вузькою вулицею блукають собаки, перед дверима будинків стоять люди й дивляться на мене, коли я минаю їх, такий навантажений і брудний.

У тій кондитерській ми колись їли морозиво і вчилися курити. На цій вулиці, що пропливає повз мене, я знаю кожний будинок, бакалійну крамницю, аптеку, перукарню. І от я вже стою перед темними дверима із замацаною клямкою, і раптом мені важко підняти руку. Відчиняю двері, прохолода приємно огортає мене, очі майже нічого не бачать.

Сходи риплять під моїми чобітьми. Нагорі прочиняються двері, хтось перехиляється через поруччя і дивиться вниз. Це двері з кухні, там саме смажать картопляники, дух від них заповнює весь будинок, до того ж сьогодні субота і через поруччя перехилилася, певне, моя сестра. Спершу я чогось знічуюсь і якусь мить не підводжу голови, тоді скидаю каску й дивлюся вгору. Справді, то моя старша сестра.

— Пауль!—кричить вона.— Пауль!

Я киваю, ранець застрягає між поруччям, гвинтівка надто важка.

Сестра розчиняє навстіж двері й гукає:

— Мамо, мамо, Пауль приїхав!

Мені несила йти далі. Мамо, мамо, Пауль приїхав!

Я прихиляюся до стіни, стискаючи руками каску і гвинтівку. Тримаю їх міцно, скільки маю сили, але не годен ступити вже й кроку, сходи розпливаються перед очима, я стукаю себе прикладом по ногах і люто зціплюю зуби; після тих сестриних слів я наче втратив тяму, не можу дати собі ради, через силу намагаюся засміятись і щось сказати, але не можу здобутися бодай на слово, і так і стою на сходах нещасний, безпорадний, скутий жахливою судомою, а сльози мимохіть невпинно течуть мені по обличчю.

Сестра повертається і питає:

— Та що з тобою?

Насилу я перемагаюсь і дибаю нагору до передпокою. Гвинтівку ставлю в куток, ранець прилаштовую під стіною, а каску кладу на нього зверху. Треба ще зняти ремінь із усім, що до нього причеплено. І враз розлючено кажу сестрі:

— Ти даси мені нарешті носовика?

Вона дістає з шафи хустинку, і я втираю обличчя. Наді мною на стіні висить скляна коробка з барвистими метеликами, що їх я колись наловив.

Раптом я чую материн голос. Він долинає із спальні.

— Мама ще не встала? — питаю я в сестри.

— Вона хвора.

Я іду до матері, простягаю їй руку і як тільки можу спокійно кажу:

— Ось і я, мамо.

Вона тихо лежить у напівтемній кімнаті. Потім боязко питає, і я відчуваю, як її очі пильно мене оглядають:

— Ти поранений?

— Ні, мені дали відпустку.

Мати дуже бліда. Я не зважуюсь увімкнути світло.

— Ось лежу й плачу,— каже вона,— замість того, щоб радіти.

— Ти хвора, мамо?

— Сьогодні я трохи встану,— відповідає вона і звертається до сестри, якій доводиться раз у раз бігати на кухню, щоб не пригоріли картопляники.— Відкрий слоїк із брусничним варенням... Адже ти його любиш?—питає вона в мене.

— Авжеж, мамо, я хтозна-коли його їв.

— А ми ніби відчували, що ти приїдеш,— сміється сестра.— Сьогодні в нас твої улюблені картопляники і тепер навіть із брусничним варенням.

— А сьогодні ж і субота,— кажу я.

— Сядь біля мене,— просить мати.

Вона дивиться на мене. Руки в неї бліді, кволі, а проти моїх зовсім тоненькі. Ми перемовляємося лише кількома словами, і я вдячний матері, що вона мене не розпитує. Та й про що мені говорити? З усього, що могло бути, сталося найкраще. Я живий-здоровий і ось сиджу біля неї. А в кухні — моя сестра, готує вечерю, ще й співає.

— Любий мій хлопчику,— тихо каже мати.

У нашій родині не були заведені всякі пестощі, бідняки до такого не звикли, бо на їхню долю випадає надто багато праці й турбот. Вони дивляться на це інакше, не повторюють без кінця те, що й без слів зрозуміле. Коли моя мати сказала: "Любий мій хлопчику", то цим вона висловила все, на що іншій довелося б витратити хтозна скільки слів. Я напевне знаю: крім цього слоїка з брусничним варенням, в моєї матері вже багато місяців не було нічого солодкого, вона зберегла його для мене, так само як і вже трохи черстве печиво, що ним вона тепер мене

пригощає. Напевне, випадково десь розжилась і зразу відклала для мене.

Я сиджу біля її ліжка, а за вікном, навпроти нас, у садку невеличкого ресторанчика виблискують на деревах коричнево-золоті каштани. Я повільно дихаю і кажу сам до себе: "Ти вдома, ти вдома". Проте відчуваю якусь дивну скутість, я ще не можу до всього призвичаїтись. Ось моя мати, ось моя сестра, ось коробка з метеликами, ось піаніно червоного дерева, та сам я ще не зовсім тут. Між нами якась перепона, її ще треба подолати.

Тож я виходжу до передпокою, беру свій ранець і несу до материного ліжка, а там викладаю все, що привіз: цілу голову сиру, яку роздобув мені Кач, дві пайкові хлібини, три чверті фунта масла, дві бляшанки з ліверним фаршем, фунт смальцю і торбинку рису.

— Візьміть, це вам, мабуть, придасться...

Вони кивають головами.

— Тут, либонь, із харчами погано?

— Звісно, не дуже добре. А вам на фронті вистачає?

Я всміхаюсь і показую на те, що привіз:

— Так багато нам не завжди дають, але взагалі годують пристойно.

Ерна складає харчі й виносить до кухні. Нараз мати міцно хапає мене за руку і, затинаючись, питає:

— Там було дуже страшно, Паулю?

Що мені відповісти тобі, мамо? Ти ніколи цього не збагнеш, ніколи не зрозумієш. І не треба тобі розуміти. Чи там було страшно, питаєш ти. Ой мамо, мамо!

Я заперечливо хитаю головою і кажу:

— Ні, мамо, не дуже. Нас там багато; а з усіма якось легше.

— Але ж недавно тут був Генріх Бредемайєр, то він розповідав, що на фронті — справжнє пекло, оті гази і взагалі.

Це каже моя мати. Оті гази і взагалі... Вона не розуміє того, що говорить, вона тільки боїться за мене. Невже розповідати їй, як ми колись знайшли три ворожі траншеї, де всі солдати позастигали так, наче їх громом побило? На брустверах, у сховищах, скрізь, де їх зненацька заскочила смерть, стояли і лежали люди з синіми обличчями, всі вже мертві.

— Та люди всяке вигадують, мамо,— відповідаю я.— Бредемайєр розповідав, аби слухали. Ти ж сама бачиш: я живий-здоровий, ще й погладшав проти колишнього.

Страх і турбота матері повертають мені спокій. Тепер я вже можу ходити по кімнатах, розмовляти й розпитувати, не побоюючись, що раптом мені доведеться притулитися до стіни, бо все навкруг стане м'яке, наче гума, а ноги — немов ватяні.

Мати хоче підвестися з ліжка, і я тим часом іду на кухню до сестри.

— Що з нею? — питаю я.

Сестра знизує плечима.

— Вона лежить уже кілька місяців, але не дозволяла писати тобі про це. Її дивилося багато лікарів. Один із них сказав, що в неї, напевне, рак.

Я йду до окружного військового управління доповісти про те, що прибув. Неквапно плентаюся вулицями. Раз у раз до мене забалакують знайомі. Та з ними я подовгу не затримуюсь, бо не хочу багато говорити.

Коли я повертаюся назад, хтось голосно гукає до мене. Ще замислений, я обертаюсь і бачу перед собою якогось майора. Він напускається на мене:

— Чого не віддаєте честь?

— Вибачте, пане майор,— кажу я розгублено,— я вас не побачив.

Він кричить вже дужче:

— Ви й відповідати не вмієте, як належить?

Мені кортить затопити йому в пику, та я стримуюсь, бо тоді моя відпустка зразу урветься, тож я витягуюсь перед ним і кажу:

— Я не побачив пана майора.

— То будьте ласкаві дивитися!— гаркає він.— Ваше прізвище?

Я відповідаю,

Його червоне, опецькувате обличчя ще палає гнівом.

— З якої частини?

Я рапортую, як належить. А йому ще замало.

— Де розташовані?

Та з мене вже досить, і я кажу:

— Між Лангемарком і Бікскхооте.

— Де це? — питає він трохи спантеличено.

Я пояснюю, що годину, тому прибув сюди у відпустку. Гадаю, що тепер він відчепиться й піде собі далі. Та дарма. Він іще дужче лютує:

— То ви надумали й тут запровадити свої фронтові порядки? Ні, цього не буде. У нас, хвалити бога, панує лад.

І командує:

— Кругом, двадцять кроків назад, бігом марш!

В мені глухо нуртує лють. Але проти нього я безпорадний, як він схоче, то негайно мене заарештує. Я відбігаю назад, вертаюсь, за шість метрів від майора підіймаю руку, хвацько козиряю і, тільки пройшовши ще шість метрів, опускаю її.

Він підкликає мене знов і вже трохи милостивіше пояснює, що цього разу він дарує мені провину. Я виструнчуюсь на знак вдячності.

— Ідіть! — командує він.

Я клацаю підборами, повертаюсь і йду.

Через цю зустріч вечір геть зіпсований. Я йду додому, скидаю форму і жбурляю її в куток, однаково я не збирався її тут носити. Дістаю із шафи свій цивільний одяг і вбираюся в нього.

Та в ньому мені незвично. Костюм став закороткий і затісний, в армії я підріс. Морочуся з коміром і краваткою. Врешті краватку мені зав'язує сестра. Яке легке це вбрання, здається навіть, що на тобі тільки спідні та сорочка.

Я роздивляюсь у дзеркалі. Ну й дивний вигляд. Засмаглий, трохи зависокий підліток із подивом витріщається на мене.

Мати тішиться, що я вбрався в цивільне; в ньому я немов ближчий їй. Однак батькові більш до вподоби форма, він хоче так піти зі мною до своїх знайомих.

Та я ухиляюсь від цього.

Як приємно десь спокійно посидіти, приміром, у садку при ресторані під каштанами, неподалік від майданчика для гри в кеглі. Листя падає на стіл і додолу, тільки ще не багато, це перші листочки. Переді мною стоїть кухоль пива, на військовій службі всі звикають пити. З кухля я відпив тільки половину, тож можу ще зробити кілька добрячих ковтків прохолодного напою і навіть замовити другий або й третій кухоль, коли схочу. Ніхто не шикується в лави, ніхто не стріляє, діти власника ресторану граються на кегельному майданчику, а їхній пес кладе голову мені на коліна. Небо блакитне, крізь листя каштанів прозирає стрункий зелений шпиль церкви святої Маргарити.

Тут гарно, і все це я люблю. Але бути з людьми мені важко. Єдина людина, яка мене ні про що не питає, це мати. А з батьком — уже інакше. Він хоче, щоб я розповідав про фронт, його бажання здається мені і зворушливим, і водночас дурним, між нами вже немає згоди. Батько залюбки слухав би мене з ранку до вечора. Я розумію: він не знає, що є речі, про які не розкажеш; звісно, я охоче зробив би йому приємність, та це небезпечно для мене — передавати словами все бачене навіть страшно: ану як воно набуде велетенських розмірів і я

вже втрачу над ним владу. Що сталося б із нами, якби ми збагнули все, що відбувається на фронті!

І я обмежуюся лише розповідями кількох кумедних випадків. Але батько питає, чи я брав коли участь у рукопашному бою. Я кажу "ні" і підводжуся, щоб вийти з кімнати.

Та від цього мені не легшає. На вулиці я лякаюся трамваїв, бо їхній скрегіт нагадує виття снаряда, коли він, здається, летить просто на тебе. Хтось раптом поплескує мене по спині. Це наш учитель німецької мови, він одразу засипає мене звичайними питаннями:

— Ну, як там, на фронті? Жахливо, жахливо, еге ж? Так, це жахливо, але ми повинні витримати. І врешті на передовій вас принаймні непогано годують, як я чув; ви добре виглядаєте, Паулю, вбилися в силу. Тут, звичайно, з харчами гірше, це природно, цілком природно, все найкраще мають одержувати наші солдати!

Він тягне мене в кав'ярню, до столика, де він завжди сидить із своїми приятелями. Мене вітають захоплено, якийсь директор простягає руку й каже:

— О, то ви просто з фронту? Як настрій в армії? Чудовий, чудовий, еге?

Я пояснюю, що кожен із нас охоче поїхав би додому. Він оглушливо регоче.

— Авжеж, розумію! Але спершу вам треба віддухопелити француза. Ви курите? Прошу, візьміть собі сигару. Кельнере, принесіть нашому юному воїнові теж кухоль пива!

На жаль, я вже взяв сигару, тож доведеться зостатися. Всі вони виявляють до мене щиру зичливість, цього не можна заперечити. Та все

одно настрій у мене лихий, і я намагаюсь якнайшвидше докурити сигару. Аби щось робити, я одним духом вихиляю той кухоль пива. Але вони відразу замовляють мені ще один, ці люди знають свій борг перед солдатом. Вони заходжуються сперечатися про те, які території ми маємо приєднати до себе. Директор із сталевим ланцюжком на годиннику хоче одержати якнайбільше: усю Бельгію, вугільні басейни Франції та чималі шматки Росії. Він наводить переконливі докази того, чому вони мають бути нашими, і непохитно стоїть на своєму, аж поки всі інші врешті з ним погоджуються. Тоді він береться пояснювати, де саме у Франції треба підготувати прорив, і враз звертається до мене:

— А вам на фронті слід посунутися нарешті хоч трохи вперед і покласти край отій нескінченній позиційній війні. Викиньте тих клятих французів геть, от тоді й буде встановлено мир.

Я відповідаю, що, на нашу думку, зробити прорив неможливо, бо ворог має надто великі резерви. І до того ж війна насправді зовсім інакша, ніж дехто її собі уявляє.

Директор упевнено уриває мене і пояснює, що я на цьому не розуміюся.

— Звичайно, так воно здається одній людині,— каже він,— але треба дивитися з загальної точки зору. А на це одна людина не здатна. Ви бачите тільки вашу невеличку дільницю і через те не маєте широкого кругозору. Ви чесно виконуєте свій обов'язок, постійно ризикуєте життям, за це ви заслуговуєте найвищої шани, кожному з вас слід би дати залізний хрест, та насамперед ми повинні прорвати ворожу лінію фронту у Фландрії, а тоді посунути її далі на південь.

Він аж захекується і витирає собі бороду.

— Треба посунути лінію фронту далі. А тоді йти на Париж.

Хотів би я знати, як він це собі уявляє. Я вихиляю третій кухоль пива, і ту ж мить він замовляє для мене ще один.

Та я підводжуся йти. Він тицяє мені в кишеню ще кілька сигар і на прощання по-дружньому ляскає мене по плечу.

— Щасти вам! Сподіваємось незабаром почути про вас усіх добру звістку.

Відпустку я уявляв собі інакше. Торік я провів її справді трохи не так. Напевне, за цей час я сам змінився. Між сьогоднішнім часом і тодішнім пролягла безодня. Тоді я ще не знав, що таке війна, бо ми стояли на порівняно спокійних дільницях фронту. А тепер я помічаю, що, сам того не завваживши, геть знемігся. Я вже не знаходжу собі тут місця, цей світ мені чужий. Дехто мене розпитує, дехто зовсім не розпитує, і по них видно, що вони тим пишаються; часом вони навіть кажуть із поважним виглядом, що, мовляв, розуміють: про це не можна голосно говорити. І гадають, що бозна які розумні.

Найкраще мені, коли я сам; тоді ніхто мені не заважає. Бо-всі розмови неодмінно зводяться до того, які погані справи на фронті або які добрі справи на фронті, комусь здається так, а комусь інакше, та врешті всі швидко переходять до того, чим живуть вони самі. Звичайно, колись і я точнісінько так жив, але тепер я не знаходжу з цими людьми спільної мови.

Вони забагато мені розповідають. У них свої турботи, бажання, мета, а я не можу ставитися до цього так, як вони.

Зрідка сиджу я з кимось із них у садку при ресторанчику і намагаюся пояснити, що, власне, це єдине щастя на світі — ось так спокійно сидіти. Вони, звичайно, розуміють мене, погоджуються зі мною, але тільки на словах, тільки на словах, ось у чім річ; вони це відчувають, але завжди тільки наполовину; у них інше життя, інші справи, вони надто двоїсті,

кожен із них не здатний відчути це всім своїм єством; та, власне, і я не можу до пуття висловити, що маю на думці.

Коли я бачу їх отак в їхніх домівках, конторах, на роботі, мене нестримно тягне до них, я хотів би теж опинитися там і забути про війну; але водночас цей світ відштовхує мене, в ньому затісно, і не збагнеш, як можна заповнити цим усе життя, цей світ треба зруйнувати, бо хіба можна так жити, коли на фронті свистять снарядні осколки над вирвами, в небо здіймаються освітлювальні ракети, поранених виносять на плащ-наметах, і мої товариші силкуються якнайглибше сховатися в окопах! Тут інші люди, люди, яких я не зовсім розумію, я заздрю їм і водночас зневажаю їх. Я лину думками до Кача, і Альберта, і Мюллера, і Тьядена; що вони тепер роблять? Можливо, сидять у їдальні або пішли купатися, незабаром їх знову пошлють на передову.

У моїй кімнаті стоїть за столом коричнева шкіряна канапа. Я вмощуюсь на ній.

До стін пришпилено кнопками багато картинок, що їх я колись повирізував із журналів. Тут є ще поштові листівки й малюнки, які мені чимось сподобались. У кутку стоїть невеличка залізна грубка. Навпроти неї біля стіни — етажерка з моїми книжками.

У цій кімнаті я жив до того, як став солдатом. Книжки я потроху купував на гроші, що їх заробляв як репетитор. Чимало книжок я купив у букіністів, наприклад, усіх класиків — по марці й двадцять пфенінгів за один том у твердій оправі з синього полотна. Я купував повні збірки, бо ставився до цього поважно, вибрані твори не викликали в мене довіри — а може, видавці повибирали не найкраще? Тож я купував тільки повні збірки творів. Читав їх із особливою старанністю, але здебільшого вони не дуже мені подобалися. Найдужче мене цікавили інші, сучасні книжки, та вони коштували, звичайно, куди дорожче. Деякі з них я придбав не зовсім чесно — я позичив їх, щоб прочитати, й не повернув, бо не міг із ними розлучитися.

На одній із полиць стоять шкільні підручники. Я не панькався з ними, вони геть пошарпані, деякі сторінки видерті — ну, звісно для чого. А на нижній полиці складені зошити, папір і листи, малюнки та мої літературні вправи.

Намагаюся подумки перенестись у той час. Адже він іще тут, у кімнаті, я відчуваю це, стіни його зберегли. Мої руки лежать на спинці канапи; я зручно вмощуюся з ногами в куточку і сиджу наче в м'яких обіймах. Віконце розчинене, я бачу в ньому знайому картину вулиці зі стрімким шпилем церкви удалині. На столі стоїть букетик квітів. Ручки, олівці, мушля замість прес-пап'є, чорнильниця,— тут ніщо не змінилося.

Отак воно все й буде, якщо мені пощастить і я, коли закінчиться війна, повернуся сюди назавжди. Отак я буду тут сидіти, роздивлятися по кімнаті й чекати.

Я схвильований, але навіщо хвилюватися, це ні до чого. Мені хочеться знову відчути той тихий захват, те могутнє, невимовне почуття, що охоплювало мене, як я колись підходив до своїх книжок. Нехай мене знову підхопить вітер бажань, який тоді здіймався в мені від самого погляду на барвисті спинки книжок, нехай він розтопить ту смертельно важку свинцеву брилу, що лежить десь у мене всередині; нехай він знову пробудить у мені нетерпеливе поривання в майбутнє і крилату радість, що її дарує світ думок; нехай він поверне мені втрачений юнацький шал.

Я сиджу і чекаю.

Мені спадає на думку, що треба сходити до Кеммеріхової матері; можна було б також відвідати Міттельштедта, він тепер напевне вже в казармі. Я дивлюсь у вікно: за панорамою осяяної сонцем вулиці постають легкі й нечіткі обриси пагорбів, і це нагадує мені іншу картину: ясний осінній день, ми з Качем і Альбертом сидимо біля багаття і їмо з миски смажену картоплю.

Та я не хочу про це згадувати, я жену геть це видиво. Хай промовляє кімната, хай мене візьме й понесе: я хочу відчути, що я належу їй, аби потім, коли повернуся знову на фронт, я знав: війна загине, захлинеться в нестримній хвилі повернення додому, вона припиниться, не роз'їсть нас, бо має тільки зовнішню владу над нами і більш ніякої!

Спинки книжок стоять тісним рядком. Я пам'ятаю всі свої книжки, пам'ятаю навіть, як їх розставляв. Я благаю їх очима: заговоріть до мене, прийміть мене, прийми мене, колишнє життя, безжурне, прекрасне життя прийми мене знову...

Я чекаю, чекаю.

Перед моїм зором постають картини, але вони невиразні й швидко щезають, то лише тіні й спогади.

Немає нічого... Нічого...

В мені зростає неспокій.

Нараз у душі здіймається жахливе почуття, я тут зовсім чужий, я не можу знайти дороги до минулого, мене наче виключили з того життя; хоч би як я щиро благав, хоч би яких сил докладав — все дарма; навкруги все завмерло, і я сиджу збайдужілий і сумний, немов рокований на смерть, а минуле відвертає від мене своє лице. В той же час я боюся його ревно благати, бо не знаю, що може статися тоді, як воно повернеться обличчям до мене. Я — солдат і мушу про це пам'ятати.

Стомлено підводжусь і дивлюсь у вікно. Тоді беру одну з книжок, гортаю її — мені хочеться читати. Проте цю я ставлю на місце і беру іншу. В ній трапляються підкреслені місця. Я шукаю, гортаю, беру з полиці ще й ще книжки, вже біля мене лежить їх ціла купа. До неї я похапцем додаю ще й інше — аркуші, зошити, листи.

Мовчки стою перед ними. Як на суді.

Зневірений.

Слова, слова, слова,— вони не доходять до мене.

Повільно ставлю книжки на місце.

З цим покінчено.

Тихо виходжу з кімнати.

Однак я ще не здаюся. До своєї кімнати я, правду кажучи, більше не заходжу, але тішу себе тим, що кілька днів ще не можуть покласти всьому край, Згодом я матиму для цього багато часу, цілі роки. А поки що я йду до казарми провідати Міттельштедта, і ми сидимо у нього в кімнаті, повітря в ній неприємне, але я до такого призвичаївся.

Міттельштедт одразу викладає новину, яка мене просто електризує. Він розповідає, що Канторека призвали до ополчення.

— Уяви собі,— каже Міттельштедт, дістаючи кілька гарних сигар,— після госпіталю я повертаюся сюди й відразу натикаюся на нього. Він простягає мені свою лапу і квакає: "Ти ба, це ж Міттельштедт! Ну, як воно?" Я вилуплюю на нього очі й кажу: "Рядовий Канторек, дружба дружбою, а служба службою, кому це знати, як не вам? І стояти струнко, коли розмовляєте зі старшим!" Побачив би ти, яке в нього стало обличчя! Щось середнє між солоним огірком і ще не вибухлим снарядом. Він нерішуче спробував був іще раз підлеститися до мене. Я ще суворіше гаркнув на нього. Тоді він посунув у бій свою найдужчу батарею і довірливо спитав мене: "Може, допомогти вам скласти екстерном екзамени?" Це він хотів мені нагадати минуле, розумієш? Я вкрай розлютився і теж нагадав йому дещо: "Рядовий Канторек, два роки тому ви своїми промовами заманили нас у добровольці; один учень, Йозеф

Бем, зовсім не хотів іти на війну. І от він загинув на фронті за три місяці до того дня, коли його мали призвати. Якби не ви, то він прожив би ці три місяці. А тепер — кроком руш! Ми ще з вами поговоримо". Мені було дуже легко потрапити до його роти. Передовсім я взяв його із собою до цейхгаузу і подбав, щоб його гарненько вбрали. Ось зараз побачиш.

Ми йдемо на подвір'я. Рота вишикувалася. Міттельштедт командує "вільно" і починає перекличку.

В цю мить я бачу Канторека і ледве стримуюся від реготу. Він убраний у щось схоже на фрак блякло-синього кольору. На спині й на рукавах темніють великі латки. Цей одяг носив, либонь, якийсь велетень. А чорні витерті штани, навпаки, зовсім куценькі, вони навіть литок не прикривають. Зате черевики величезні, тверді, мов залізні, то якісь старі шкарбуни з загнутими догори носаками та ще із шнурівкою по боках. Навпереміну шапка знову таки замала, власне, не шапка, а якийсь бридкий, злиденний ковпачок. Загалом вигляд у Канторека вкрай жалюгідний. Міттельштедт спиняється перед ним:

— Рядовий Канторек, хіба так гудзики чистять? Здається, ви ніколи цього не навчитесь. Погано, Канторек, погано...

Від задоволення я подумки аж верещу. Точнісінько так Канторек у школі шпетив Міттельштедта: "Погано, Міттельштедт, погано..."

А Міттельштедт вичитує далі:

— Подивіться хоча б на Бетгера, це зразковий солдат, вам треба в нього повчитись.

Я ледве йму віри очам, То ж справді Бетгер, він теж тут, наш шкільний швейцар Бетгер. І він має бути для Канторека зразком. Той люто зиркає на мене, він ладен у цю мить мене з'їсти. Але я спокійно посміхаюся йому просто в очі, наче я його й не знаю.

Який він має блазенський вигляд у тому вбранні й злиденному ковпачку! І перед цим чуперадлом ми колись дрижаки ловили, як він, урочисто сидячи за кафедрою, спиняв кінчик свого олівця на прізвищі якогось учня та ганяв його по французьких неправильних дієсловах, хоча згодом, у Франції, вони так і не стали нам у пригоді. Відтоді, як ми залишили школу, збігло менше двох років, і ось тепер стоїть. перед нами рядовий Канторек, раптом позбавлений лихих чарів, стоїть клишоногий, з руками, схожими на ручки в горнятка; стоїть з недбало начищеними гудзиками і кумедно пнеться, одне слово, не солдат, а сміх, та й годі. Я зроду не міг би збагнути, що це той самий грізний чоловік із шкільної кафедри, і мені страшенно кортить знати, що я зроблю, як цей нікчема згодом знову зможе спитати мене, бувалого солдата: "Боймер, як буде простий минулий час дієслова aller5?"

Тим часом Міттельштедт починає муштрувати солдатів, як розсипатися в цеп, і ласкаво призначає Канторека командиром відділення.

Міттельштедт робить це навмисне, з певних міркувань. Річ у тім, що командир відділення має завжди бути на двадцять кроків попереду солдатів; коли лунає команда: "Кругом — руш!", то солдати тільки обертаються, а командир, що раптом опинився на двадцять кроків позаду них, мусить мерщій бігти вперед, аби знову випередити своїх солдатів на двадцять кроків. Разом це становить сорок кроків "бігом — руш!". Однак тільки-но він прибігає на місце, як знову лунає команда: "Кругом — руш!", і він мусить знову чимдуж бігти сорок кроків у зворотний бік. Таким чином, відділення тільки спокійно повертається то в цей бік, то в той і ступає лише якихось кілька кроків, а командир гасає то туди, то сюди, наче заведена цяцька. Це один в багатьох випробуваних методів, до яких вдавався Гіммельштос.

Канторек не може чекати від Міттельштедта іншого ставлення, бо саме він колись залишив хлопця на другий рік у школі, і Міттельштедт був би дурний як пень, коли б не скористався цією чудовою нагодою віддячити, перш ніж знову поїде на передову. Мабуть, і помирати буде

трохи легше, як згадаєш, що військова служба подарувала тобі цю можливість.

А поки що Канторек гасає туди й сюди, немов сполоханий дикий кабан. Трохи згодом Міттельштедт наказує припинити цю вправу, і починається інша, дуже важлива,— повзання. Спираючись на коліна й лікті, притискаючи до себе — як належить за статутом — гвинтівку, Канторек повзає у всьому своєму параді по піску, просто повз нас. Він голосно сопе, і це сопіння здається нам музикою.

Міттельштедт підбадьорює рядового Канторека, втішаючи його цитатами з висловлювань класного наставника Канторека:

— Рядовий Канторек, нам випало щастя жити у велику добу, тож треба віддавати всі сили кавчанню, хоч буває й сутужно.

Канторек випльовує якусь брудну шпичку, що попала йому між зуби, і вмивається потом. Міттельштедт нахиляється нижче і зворушливо повчає його:

— За дрібницями ніколи не забувайте великої справи, рядовий Канторек!

Аж дивно, що Канторек досі не луснув від напруги, а надто тепер, коли почалися гімнастичні вправи; Міттельштедт чудово копіює свого вчителя, підтримуючи його під зад, щоб він як належить рівно тримав підборіддя, підтягуючись на перекладині, та ще й сипле мудрими сентенціями. Саме так колись поводився з ним Канторек.

Потім Міттельштедт дає дальші розпорядження по службі:

— Канторек і Бетгер, по хліб! Візьміть із собою тачку.

За кілька хвилин обидва вирушають із тачкою до воріт.

Канторек похнюплений, лютий, а швейцар радий, що загадали легку роботу.

До пекарні їм обом доведеться йти через усе місто туди й назад.

— Вони вже кілька днів туди ходять,— посміхається Міттельштедт.— А в місті вже дехто тільки й чекає на них помилуватися.

— Чудово! — кажу я.— А він іще не скаржився?

— Пробував. Наш командир боки рвав, як почув цю історію. Він ненавидить учителів. До того ж я впадаю за його дочкою.

— Канторек може завалити тебе на екзаменах.

— Чхав я на це,— відмахується Міттельштедт.— Його скаргу поклали під сукно, бо я зумів довести, що здебільшого призначаю його на легку роботу.

— А чи не міг би ти його так прикрутити, щоб йому білий світ в очах потемнів?

— Такого дурня? Не варто,— відказує Міттельштедт шляхетно й великодушно.

Що таке відпустка? Непевний час, після якого все стає ще важчим. Уже й тепер розлука раз у раз нагадує про себе. Мати мовчки дивиться на мене. Вона рахує дні, це я знаю, вранці вона особливо сумна. Знову минув один день. Вона сховала мій ранець — він їй неприємний, бо нагадує про розлуку.

Час спливає швидко, коли обсідають думки. Я примушую себе встати й піти провести сестру. Вона поспішає до бойні, щоб купити кілька

фунтів кісток. Це чимала підтримка, і з самого ранку люди стають там у чергу. Дехто падає непритомний.

Нам не щастить. Змінюючи одне одного, ми чекаємо три години, та черга вже розходиться. Кістки кінчилися.

Добре, що мені видають пайок. Я несу його матері, тож тепер ми харчуємося трохи краще.

Дні стають дедалі важчі, очі в мами — дедалі сумніші. Ще чотири дні. Мені треба сходити до Кеммеріхової матері.

Цього не можна описати. Розповісти про жінку, що тремтить, плаче, термосить мене й кричить:

— Чого ж ти живий, а він помер?

Вона обливає мене сльозами й голосить:

— Нащо вас взагалі туди послали, ви ж іще діти...

Вона падає на стілець і плаче:

— Ти його бачив? Ти ще встиг його побачити? Як він помирав?

Я кажу їй, що йому влучило просто в серце і він одразу помер. Вона дивиться на мене і не вірить.

— Ти брешеш! Я краще за тебе знаю. Я відчувала, як важко він помирав. Я чула його голос, уночі його страх передавався мені... Скажи правду, я хочу її знати, мушу знати.

— Ні, я був біля нього. Він одразу помер.

Вона тихо благає:

— Скажи мені. Ти повинен сказати. Я знаю, ти хочеш мене розрадити, та хіба не бачиш, що тільки дужче мене мучиш, ніж якби сказав правду? Я не можу витримати невідомості, скажи мені, як воно було, нехай і жахливо. Все-таки це краще, ніж те, що я собі уявляю.

Ніколи я не скажу їй правди, хай вона хоч ріже мене. Я щиро їй співчуваю, але вона здається мені не дуже розумною. Вона мусить примиритися з думкою про смерть Кеммеріха, а від того, чи знає вона правду, чи ні, він не оживе. Коли ти на своєму віку вже побачив стільки смертей, то не здатний збагнути, як може смерть лише однієї людини спричинити стільки горя. Тому я кажу вже трохи нетерпляче:

— Він одразу помер. Навіть нічого не відчув. Обличчя в нього було зовсім спокійне.

Вона мовчить. Тоді повагом питає:

— Ти можеш мені поклястися?

— Можу.

— Усім найсвятішим для тебе?

Боже мій, що тепер для мене святе? Це поняття в нас швидко міняється.

— Так, він одразу помер.

— Хай ти не повернешся сюди, коли це неправда?

— Хай я не повернуся сюди, коли це неправда.

Я міг би наговорити їй іще бозна-яких клятв. Але вона, здається, вже повірила мені. Вона довго стогне і плаче. Просить, щоб я розповів, як воно було, і я вигадую цілу історію, в яку тепер і сам майже вірю.

Коли я йду, вона цілує мене й дарує синову фотокартку. Він стоїть у формі новобранця, спершись на круглий стіл із ніжками з березових гілляк із нездертою корою. Позаду, на ширмі, намальовано ліс. На столі стоїть кухоль пива.

Сьогодні останній вечір удома. Всі якісь мовчазні. Я рано лягаю спати, хапаю подушки, притискаю до себе, зариваюся в них з головою. Хтозна, чи доведеться мені ще колись спати в такому ліжку, на такій перині!

Пізно ввечері мати заходить до мене. Вона гадає, що я сплю, і я її не розчаровую. Розмовляти й не спати обом — надто важко.

Вона сидить майже до ранку, дарма що їй боляче, часом її аж судомить. Нарешті я не можу більше витримати й удаю, що прокидаюсь.

— Іди спати, мамо, ти тут застудишся.

Вона каже:

— Виспатись я встигну і потім.

Я підводжусь.

— Мамо, на фронт мене відразу не пошлють. Перші чотири тижні я маю відбути в таборі. Звідти я зможу якось у неділю приїхати до вас.

Вона мовчить. Тоді тихенько питає:

— Ти дуже боїшся?

— Ні, мамо.

— Я хотіла тобі ще сказати: стережися жінок у Франції. Жінки там погані.

Ой мамо, мамо! Я для тебе — дитина... Чого ж я не можу покласти тобі голову на коліна й заплакати? Чого я завжди мушу бути дужим і стриманим, мені часом теж хочеться поплакати, хочеться, щоб мене втішали, адже я справді майже дитина, у шафі ще висять мої куценькі штанці... Це ж було зовсім недавно, чому ж усе так швидко проминуло?

Найспокійніше, як тільки можу, я кажу:

— Там, де стоїть наша частина, мамо, немає ніяких жінок.

— Паулю, будь обережний там, на передовій,

Ой мамо, мамо! Чого я не можу тебе обійняти і разом із тобою померти! Які ми всі нещасні!

— Авжеж, мамо, я буду обережний.

— Я щодня молитимуся за тебе, Паулю.

Ой мамо, мамо! Якби ми могли встати й піти, піти назад крізь роки, щоб усе горе поспадало нам із рамен, піти назад у минуле, тільки вдвох із тобою, мамо!

— А ти не можеш дістати призначення туди, де не так небезпечно?

— Справді, мамо, мене можуть улаштувати при кухні, а чого ж.

— І ти відразу погоджуйся, не слухай усяких балачок.

— Ет, що мені балачки, мамо.

Вона зітхає. Обличчя її світиться в пітьмі білою плямою.

— А тепер, мамо, йди спати.

Вона не відповідає. Я підводжусь і вкриваю їй плечі своєю ковдрою. Вона спирається мені на руку, їй боляче. Я веду матір до її ліжка. І ще трохи зостаюся біля неї,

— Гляди, щоб видужала, мамо, видужала, поки я вернуся.

— Гаразд, гаразд, дитино!

— Не здумайте мені чогось посилати, мамо. На фронті у нас досить харчів. Тут вони вам самим потрібні.

Яка бідолашна лежить вона в ліжку, вона, що любить мене понад усе в світі. Коли я вже хочу йти, вона квапливо каже:

— Я придбала тобі ще дві пари спідніх. Із доброї вовни. Тобі в них буде тепло. Не забудь їх запакувати.

Ой мамо, я знаю, скільки ти набігалася, скільки настоялася в чергах, скільки напросилася, щоб купити ті спідні. Ой мамо, мамо, хіба можна збагнути, чого я мушу йти від тебе! Хто має більше права на мене, ніж ти? Ще я сиджу тут, біля твого ліжка, нам треба так багато сказати одне одному, та ми ніколи на це не спроможемося.

— На добраніч, мамо.

— На добраніч, дитино.

В кімнаті темно. Чути, як важко дихає мати. І як цокає годинник. За вікном гуде вітер, шелестять каштани.

У передпокої я зашпортуюся за свій ранець, він лежить там уже спакований, бо завтра я маю вийти вдосвіта.

Я кусаю подушку, стискаю пальцями залізне пруття ліжка. І нащо я сюди приїхав! На фронті я був байдужий до всього, часом утрачав усяку надію; бути таким я вже не зможу. Я був солдатом, а тепер усе в мені — тільки біль, суцільний біль за себе, за матір, за все, що таке невтішне і що не має кінця-краю.

Не треба було мені їхати у відпустку!

VIII

Бараки в польовому таборі мені знайомі. Тут Гіммельштос виховував Тьядена. Але з людей я майже нікого не знаю; все тут змінилося, як це завжди буває. Лише кількох чоловік, здається, я бачив раніше.

Службу я відбуваю машинально. Вечорами майже завжди сиджу в солдатському клубі, там багато часописів, але їх я не читаю; зате там стоїть піаніно, і я залюбки граю на ньому. Обслуговують нас дві дівчини, одна з них зовсім молоденька.

Табір оточує висока загорожа з колючого дроту. Повертаючись пізно ввечері з клубу, ми повинні показувати перепустки. Той, хто вміє порозумітися з вартовим, може, звісно, пройти і без перепустки.

Нашу роту щодня виводять на військові вправи у степ із березовими гайками та заростями ялівцю. Це можна витримати, коли від тебе більш нічого не вимагають. Біжиш уперед, падаєш на землю, і від твого

віддиху коливаються стеблини трав і степові квіти. Виявляється, що ясний пісок, коли дивишся на нього зблизька,— то малесенькі дрібочки кремнію; пісок такий чистий, як у лабораторії, аж хочеться занурити в нього руку.

Але найкраще — то гаї з березовими узліссками. Їхні барви міняться щомиті. От сяють ясно-білі стовбури, а над ними зеленим шовком легко коливається листя, немов намальоване пастеллю; та за мить усе набуває опалово-блакитних барв, вони густішають по краях, виблискуючи сріблом, поглинають усе зелене і зненацька темнішають, стають аж чорними,— то на сонце набігла хмарина. Її тінь, наче привид, лине поміж стовбурами. що враз поблякли й потемніли, лине далі через увесь степ, до самого обрію,— а берези вже знову стоять, мов святкові прапори з білими держаками, і листя на них палає багряним золотом.

Часом я так захоплююсь тією грою найтонших відтінків світла і прозорих тіней, що навіть не чую слів команди; коли зостаєшся сам-один, починаєш придивлятися до природи й любити її. А в мене тут приятелів небагато, та я їх і не шукаю, з мене досить звичайних стосунків з іншими людьми. Ми замало знайомі, аби робити щось більше, ніж розводити балачки чи ввечері грати в "очко" або в ще яку азартну гру.

Поряд із нашими бараками розташований великий табір російських полонених. Його відгороджено від нас колючим дротом, та полонені все ж примудряються пролазити до нас. Поводяться вони боязко, полохливо; усі вони високі на зріст, здебільшого бородані і чимось скидаються на побитих смирних сенбернарів.

Крадькома обминають вони наші бараки й порпаються у баках із покидьками. Важко навіть уявити, що вони там знаходять. Нас і самих погано годують, мало й погано, приміром — бруквою, ріжуть її на шість частин і відварюють у воді; варять також ледь обшкрябану, брудну моркву; підгнила картопля — то вже ласощі, а найсмачніше — ріденька

рисова юшка, в якій начебто плавають дрібно посічені волові жили. Тільки січуть ті жили так дрібно, що їх годі й знайти.

Проте ми все це, звісно, знищуємо. Коли серед нас знайдеться якийсь багатій, що всього не виїдає, то біля нього зразу опиняється десятеро інших, ласих до недоїдків. Ми виливаємо в баки тільки те, чого не можна вже вигребти ложкою. Часом до баків потрапляють також бруквяні лушпайки, поцвілі хлібні шкуринки та всілякі покидьки.

От за тією рідкою, каламутною, брудною бовтанкою і вганяють полонені. Вони жадібно вичерпують її із смердючих баків і несуть до себе, ховаючи посуд під сорочками.

Як дивно бачити наших ворогів зблизька. Їхні обличчя примушують нас замислюватись, добрі селянські обличчя — з великим чолом, великим носом, великими губами; в них великі руки та чуби наче з вовни. Нехай би ці люди орали землю, мололи зерно, збирали яблука. На вигляд вони ще лагідніші, ніж наші фрісландські селяни.

Сумно спостерігати їхні рухи, сумно чути, як вони випрохують щось попоїсти. Усі вони дуже кволі, їх годують так, аби тільки вони не померли з голоду. Ми й самі давно вже не їмо досхочу. Їх мучить кривавий пронос; полохливо озираючись, дехто з них крадькома показує на скривавлений край сорочки. Згорблені, похнюплені, вони скоса зиркають угору, на нас, простягають руки й просять, вимовляючи ті кілька слів, що вони знають,— тихо просять м'якими, низькими голосами, які викликають в уяві теплу піч і рідну хату.

Хтось із наших може так копнути полоненого носаком, що той аж перекинеться, але серед нас таких небагато. Здебільшого полонених не займають, просто не звертають на них жодної уваги. Та іноді, коли вони мають надто жалюгідний вигляд, мимохіть розлютишся і штурхонеш котрогось. Якби тільки вони так не дивилися! Скільки горя вміщається в тих двох цятках, що їх можна прикрити одним пальцем,— в очах!

Вечорами полонені приходять до бараків щось вимінювати. Все, що вони мають, вони міняють на хліб. Часом це їм удається, бо в росіян справні чоботи, а в нас погані. Шкіра на їхніх чоботях напрочуд м'яка, справжня юхта. Наші солдати з селянських родин, що дістають із дому харчі, можуть собі дозволити такий обмін. За пару чобіт дають дві-три пайкові хлібини або одну хлібину й невеличке кільце ковбаси.

Але майже всі росіяни вже давно попромінювали всі свої речі. Вони ходять у злиденному лахмітті й на обмін пропонують тільки всякі дрібнички, що їх самі вирізують із дерева, із снарядних уламків чи роблять із мідних снарядних обідків. За ті дрібнички, звичайно, дають небагато, дарма що на них витрачено чимало сил і праці,— за них тепер дають лише кілька скибок хліба. Наші селяни вперті й хитрі, коли торгуються. Вони тримають шматок хліба чи ковбаси просто під носом у росіянина, аж поки той зблідне й очі закотить з голоду, тоді йому вже все однаково. А солдат ховає свою здобич якнайдалі з розважністю, властивою селянам, тоді дістає великий складаний ніж, неквапно і статечно відбатовує окраєць хліба із своїх припасів і, наче винагороджує себе, починає наминати його та відкусує щоразу шматок добрячої твердої ковбаси. Коли бачиш, як наші селюки жеруть, то аж кортить розчерепити їм дурні голови. Вони дуже рідко діляться з ким-небудь своїм добром. Правда, ми замало знайомі.

На варті біля табору росіян найчастіше стою я. У пітьмі їхні постаті рухаються, нагадуючи хворих чорногузів, отих великих птахів. Вони підходять до самої огорожі, туляться до неї обличчям, учепившись пальцями за дріт. Часом вони стоять цілим гуртом. І дихають повітрям, що його несе сюди вітер із степу, з лісу.

Зрідка вони розмовляють, тільки дуже коротко, перекидаються лише кількома словами. Вони ставляться один до одного людяніше і, як мені здається, більш по-братерському, ніж ми тут, у таборі. Та це, певне, від того, що вони почуваються куди нещаснішими, ніж ми. Правда, війна для них уже скінчилася. Але отак чекати, поки заслабнеш на кривавий пронос,— це теж не життя.

Ополченці, що стережуть цих полонених, розповідають, ніби спершу вони були набагато бадьоріші. Як це часто-густо трапляється, полонені заходили один з одним у статеві взаємини, здебільшого це кінчалося бійкою, йшли в хід кулаки й ножі. Тепер вони геть отупіли й збайдужіли, стали такі кволі, що навіть облишили займатися онанізмом, хоча спершу вони часом робили це навіть усім бараком.

Вони стоять біля огорожі; коли хтось, заточуючись, відходить, його місце відразу заступає інший. Більшість мовчить, тільки дехто випрошує в мене недокурок.

Я бачу їхні темні постаті. Вітер куйовдить їм бороди. Про них я нічого не знаю, крім того, що вони полонені, і саме це мене бентежить. Ці безіменні люди ні в чому не винні; коли б знав про них більше — як їх звати, де вони живуть, чого сподіваються, що їх пригнічує,— тоді моє збентеження якось визначилося б і могло б перейти у співчуття. А тепер я бачу в них тільки страждання живого тіла, жахливу тугу та безжальність людей.

Чийсь наказ перетворив ці тихі постаті в наших ворогів; інший наказ міг би перетворити їх у наших друзів. Якісь люди, що їх ніхто з нас не знає, сіли десь за стіл і підписали угоду, і ось уже кілька років нашою найвищою метою стало те, що звичайно все людство вважає ганьбою і за що найтяжче карає. І хто може побачити ворогів у цих тихих мовчазних людях з дитячими обличчями й апостольськими бородами! Кожний унтер-офіцер для новобранців, кожний класний наставник для школярів набагато гірший ворог, ніж вони для нас. Проте, якби вони не були полонені, ми знову почали б стріляти в них, а вони — в нас.

Мені стає страшно; далі не можна про це думати, бо той шлях заведе в безодню. Для таких думок час іще не настав; але я не хочу втрачати цих думок, я збережу їх, замкну в собі й триматиму так, аж поки кінчиться війна. Серце в мене калатає: хіба це не та мета, велика, єдина мета, що про неї я думав в окопах і що її я шукав,— я бачив у ній єдину можливість існування людства після тієї катастрофи, яку воно

зазнало; хіба це не завдання на все дальше життя, завдання, заради якого варто було витримати стільки років суцільного жаху?

Я виймаю з кишені цигарки, переламую кожну навпіл і віддаю їх росіянам. Вони вклоняються мені й закурюють. Тепер на деяких обличчях жевріють червоні цятки. Вони тішать мене; здається, то в темних селянських хатах заясніли невеличкі віконця, виказуючи, що за шибками, в кімнатах, тепло і затишно.

Дні минають. Якось туманним ранком росіяни знову ховають одного із своїх; тепер у них майже щодня хтось помирає. Я саме стою на варті, коли його ховають. Полонені співають молитву, співають на багато голосів, і спів той якийсь дивний, немов то не чоловічі голоси, а звуки органа, що стоїть десь у степу.

Похорон відбувається швидко.

Увечері полонені знову стоять біля огорожі, й до них долинає вітер із березового гаю. Згори холодно світять зірки.

Тепер я вже знаю кількох полонених, які досить добре говорять німецькою мовою. Серед них є музикант, він розповідає, що колись був скрипалем у Берліні. Дізнавшись, що я трохи граю на піаніно, він дістає свою скрипку й починає грати. Полонені сідають, спираючись спинами на огорожу. А він стоїть і грає, часом обличчя в нього набуває відчуженого виразу, який буває у скрипалів, коли вони заплющують очі, та потім він знову підкреслює рухами ритм і всміхається до мене.

Напевне, він грає народні пісні, бо всі полонені тихо підхоплюють мотив. Вони скидаються на темні горбки, з яких гудуть глибокі підземні звуки. Голос скрипки здіймається над нами, мов струнка дівчина, ясночола і самотня. Чоловічі голоси замовкають, а скрипка звучить і далі, тільки звук у неї стає тоненький, наче їй холодно; треба стояти

ближче до неї, десь у приміщенні було б краще чути, а тут, просто неба, її самотній голос викликає сум.

По неділях мені не дають звільнення, бо я щойно повернувся з тривалої відпустки. Тож в останню неділю перед моїм від'їздом батько і старша сестра самі приїздять до мене. Ми сидимо цілий день у солдатському клубі. А куди ж нам іти, до барака якось не хочеться. По обіді ми рушаємо прогулятися в степ.

Час спливає надто повільно; ми не знаємо, про що нам розмовляти. Отож ми говоримо про хворобу матері. В неї визначили рак, вона вже лежить у лікарні, й невдовзі їй робитимуть операцію. Лікарі сподіваються, що вона видужає, але ми ще не чули, щоб рак виліковували.

— А де вона лежить? — питаю я.

— У лікарні святої Луїзи,— каже батько.

— В якому класі?

— У третьому. Доведеться зачекати, поки дізнаємося, скільки коштуватиме операція. Вона сама схотіла, щоб її поклали в третьому. Мовляв, там хоч буде з ким поговорити. Та воно й дешевше.

— Але ж там багато людей в одній палаті. Навряд, щоб вона змогла вночі спати.

Батько киває головою. Обличчя в нього стомлене, геть у зморшках. Мати часто хворіла, правда, вона лягала до лікарні тільки тоді, як ми її змушували, та все одно це коштувало нам чимало грошей, і батькове життя через те, власне, й пішло нанівець.

— Аби ж то знаття, скільки коштуватиме операція,— каже він.

— А хіба ви не питали?

— Так просто спитати не можна; а раптом лікар розгнівається, вийде погано, бо то ж він матір оперуватиме.

Отакі справи в нас, сумно думаю я, отакі справи в бідняків. Вони не насмілюються спитати про ціну, хоч це їх страшенно непокоїть; а ті, інші, що їм і потреби немає питати, домовляються про ціну наперед і вважають це нормальним. На них лікар ніколи не гнівається.

— Потім доведеться робити перев'язки, а вони теж дорогі,— каже батько.

— Хіба лікарняна каса нічого не доплачує?— питаю я.

— Мати занадто довго хворіє.

— А у вас є хоч трохи грошей?

Він хитає головою:

— Ні. Але тепер я знову зможу взяти вечірню роботу.

Я знаю: він стоятиме за своїм столом до дванадцятої години ночі й буде різати, фальцювати й клеїти. О восьмій вечора він щось попоїсть із тих непоживних харчів, що їх дають на картки. Потім він вип'є ліки від головного болю й працюватиме далі.

Аби його трохи розрадити, я беруся розповідати кілька кумедних історій, що спали мені на думку,— солдатські анекдоти і всякі вигадки про генералів та фельдфебелів, яких хтось пошив у дурні.

Нарешті я проводжу обох до залізничної станції. Вони дають мені слоїчок джему і пакунок із картопляниками, мати ще встигла насмажити їх для мене.

Потім вони їдуть, а я повертаюся назад.

Увечері я дістаю слоїк, намазую джем на картопляник і їм. Та воно мені не смакує. Тоді виходжу надвір, щоб віддати картопляники росіянам. Нараз пригадую, що їх смажила мати. Мабуть, їй дуже боліло, коли вона стояла біля плити. Я кладу пакуночок назад у ранець і беру із собою тільки два картопляники для росіян.

IX

Ми їдемо вже кілька днів. У небі з'являються перші літаки. Ми випереджаємо вантажні ешелони. Гармати, гармати... Далі ми їдемо фронтовою залізницею. Я розшукую свій полк. Ніхто не знає, де саме він тепер стоїть. Я десь ночую, десь дістаю вранці свою пайку харчів і якісь непевні вказівки. Завдавши на плечі ранець, я беру гвинтівку і знову рушаю в дорогу.

Коли я прибуваю до пункту призначення — до зруйнованого містечка — то не знаходжу жодного з наших. Дізнаюся, що тепер наш полк увійшов до складу летючої дивізії, яку завжди кидають туди, де особливо небезпечно. Це не поліпшує мого настрою. Мені розповідають, що наші мали великі втрати. Я розпитую про Кача й Альберта. Про них ніхто нічого не знає.

Шукаючи далі, я блукаю навкруг, і мене проймає якесь дивне почуття. Одну ніч, а тоді ще й другу я сплю просто неба, немов індіанець. Нарешті я дістаю точні відомості і по обіді вже доповідаю в нашій ротній канцелярії про своє прибуття.

Фельдфебель затримує мене тут. За два дні рота повернеться з передової, тож немає сенсу посилати мене туди.

— Як воно у відпустці?— питає він.— Мабуть, добре?

— Та не дуже.

— Атож, атож,— зітхає він,— якби не треба було знову повертатися. Через те друга половина відпустки завжди зіпсована.

Я тиняюся без діла до того дня, коли наша рота повертається з передової: всі сірі, брудні, сердиті й похмурі. Я схоплююся, пхаюся поміж них, шукаю очима знайомі обличчя,— он Тьяден, он сякається Мюллер, а ось і Кач, і Кроп. Потім ми кладемо наші солом'яні матраци поруч, один біля одного. Я дивлюсь на хлопців якось винувато, хоч жодних підстав для того немає. Перш ніж укластися спати, я дістаю решту картопляників та джем, нехай і хлопці поласують.

Два картопляники, що лежать зверху, трохи заплісняві, та їх іще можна їсти. Я беру їх собі, а кращі віддаю Качеві й Кропові.

Кач жує картопляника й питає:

— Це, либонь, мати пекла?

Я киваю головою.

— Смачні,— каже він,— дуже смачні.

Я ледве стримую сльози. Вже не впізнаю самого себе. Та дарма, невдовзі це минеться, мені стане краще тут — із Качем, із Альбертом, із усіма. Тут я на своєму місці.

— Тобі пощастило,— шепоче Кроп перед тим, як заснути,— кажуть, що нас відправляють до Росії.

До Росії! Але ж там війна вже скінчилася.

Удалині гримотить фронт. Барачні стіни тріщать.

У нас наводять страшенний лоск. Нас без кінця шикують. Раз у раз провадять огляди. Зношений, подертий одяг замінюють на новий. При цьому мені пощастило дістати новесенький мундир, а Кач роздобув собі, звісно, повне обмундирування. Ходять чутки, що вже укладається мир, але куди вірогідніша інша думка: нас відправляють до Росії. Тільки навіщо нам у Росії новий, кращий одяг? Нарешті просочується зовсім інша чутка: до нас на огляд їде кайзер. Ось чого нас так муштрують.

Цілісінький тиждень нам здавалося, що ми знов опинились у казармі для новобранців — так багато довелося нам працювати і вправлятися. Ми стали лихі і знервовані, бо так ретельно все чепурити — то справа не для нас, а маршировати на парадах — і поготів. Усе це нервує солдатів дужче, ніж перебування в окопах.

Нарешті настає урочиста мить. Ми вишикувались у лави, і от з'являється кайзер. Нас усіх цікавить, який же він. Кайзер іде уздовж лав, і його вигляд мене трохи розчаровує: з портретів я уявляв його куди вищим, величнішим, і насамперед він мав би говорити громовим голосом.

Кайзер роздає залізні хрести і часом говорить про щось солдатам. Потім ми вирушаємо звідти.

Згодом ми обговорюємо цю подію. Тьяден здивовано каже:

— То це найвищий чин, який тільки є? Перед ним кожен повинен стояти струнко, так-таки кожен! — Він замислюється.— Перед ним навіть Гінденбург повинен стояти струнко, еге?

— Авжеж!— підтверджує Кач.

Але Тьяден цього ще не второпав. Трохи подумавши, він питає:

— А король теж повинен стояти струнко перед кайзером? Нам здається, що навряд, хоч точно ніхто цього не знає.

Обидва стоять так високо, що там, напевне, не виструнчуються.

— Навіщо ти всякі дурниці вигадуєш?— каже Кач.— Важливо те, що ти сам мусиш виструнчуватись.

Проте Тьяден немов зачарований. Його уява, загалом дуже бідна, тепер гарячково працює.

— Слухай-но,— каже Тьяден,— я не можу збагнути: невже кайзер теж ходить до вбиральні, як оце я?

— Будь певен, що ходить,— регоче Кроп.

— Ти, мабуть, глузду збувся,— додає Кач.— В голові у тебе джмелі завелися. Сходи-но сам мерщій до вбиральні, Тьяден, щоб тобі проясніло й ти не патякав, як немовля.

Тьяден зникає.

— Одне хотів би я знати,— каже Альберт,— чи почалася б війна, якби кайзер сказав "ні"?

— Я певен, що війни не було б,— утручаюсь я,— та для цього треба, щоб він її не хотів.

— Ну, хай не він сам-один, а ще двадцять чи тридцять чоловік у всьому світі сказали б "ні", тоді війни не було б?

— Напевне,— погоджуюсь я,— тільки саме оті люди й захотіли війни.

— Комедія, коли добре помізкувати,— веде далі Кроп.— Ми опинились тут, щоб боронити нашу батьківщину. Але французи теж тут і теж боронять свою батьківщину. На чиєму ж боці правда?

— Мабуть, на обох,— відповідаю я, хоч і сам у це не вірю.

— Ну, гаразд,— каже Альберт, і я по очах бачу, що він надумав загнати мене на слизьке,— але наші вчителі, і пастори, і газети запевняють, ніби правда — наша, і треба сподіватися, що так воно і є; але французькі вчителі, і пастори, і газети й собі запевняють, ніби правда на їхньому боці. Кому ж вірити?

— Цього я не знаю,— відказую я.— У всякому разі, війна триває, і щомісяця нові країни втягуються в неї.

Вертається Тьяден. І досі ще збуджений, він негайно втручається в розмову; тепер його цікавить, як власне виникають війни.

— Здебільшого через те, що якась країна тяжко скривдила іншу,— впевнено пояснює Альберт.

Тьяден прикидається, ніби не розуміє.

— Якась країна? Щось я не збагну. Хіба гора в Німеччині може скривдити гору у Франції? Або річка, або ліс, або поле.

— Ти справді такий бовдур чи тільки прикидаєшся? — сердиться Кроп.— Я ж не те хотів сказати. Якийсь народ скривдить інший...

— Тоді мені нема чого тут робити,— каже Тьяден,— мене ніхто не кривдив.

— Хіба тобі поясниш!— дратується Альберт.— Річ же не в такому сільському телепневі, як ти.

— Тоді й поготів мені треба додому вертатися,— наполягає на своєму Тьяден, і всі регочуть.

— Ой хлопче, йдеться ж про весь народ, про державу! — вигукує Мюллер.

— Державу, державу!— Тьяден хитро мружиться і ляскає пальцями. — Польові жандарми, поліція, податки — оце ваша держава. Коли ти саме її маєш на думці, то красно дякую!

— Правильно! — вигукує Кач.— Ти, Тьяден, уперше сказав щось слушне. Держава і батьківщина — це таки справді не одне й те саме.

— Але ж їх не розділити,— міркує Кроп,— батьківщини без держави немає.

— Та певне, але подумай: ми майже всі — прості люди. І у Франції більшість населення теж робітники, ремісники, дрібні службовці. Навіщо якомусь французькому слюсареві чи шевцеві нападати на нас? Ні, це все вигадують уряди. Я зроду не бачив жодного француза, поки не опинився тут, і більшість французів так само не бачили нас. Їх теж ніхто не питає, як і нас.

— А чого ж ми тоді воюємо? — дивується Тьяден. Кач знизує плечима.

— Бо є люди, що мають з війни користь.

—Еге, тільки не я,— посміхається Тьяден.

— Авжеж, не ти і з нас теж ніхто.

— А хто ж тоді? — допитується Тьяден.— Кайзерові вона теж ні до чого. Адже він має все, що йому потрібне.

— Не кажи,— заперечує Кач.— Адже досі він ще ніякої війни не вів. А кожний більш-менш порядний кайзер мріє хоча б про одну війну, а то він не уславиться. Погортай-но свої шкільні підручники.

— Генералів війна теж уславлює,— додає Детерінг.

— Ще більше, ніж кайзера,— підтверджує Кач.

— Мабуть, за ними стоять ще й інші люди, які хочуть на війні нажитися,— бубонить Детерінг.

— Мені здається, що це наче якась лихоманка,— каже Альберт.— Ніхто начебто не хоче війни, аж раптом вона вже тут. Ми не хотіли воювати, інші твердять те ж саме, а проте вже півсвіту воює.

— Але в них більше брешуть, ніж у нас,— заперечую я,— згадайте-но, які листівки ми знаходили в полонених. Там писалося, що ми їли бельгійських дітей. Негідників, що таке пишуть, слід би перевішати. Ото справжні винуватці.

Мюллер підводиться.

— Принаймні добре, що війна йде тут, а не в Німеччині. Погляньте-но, геть уся земля у вирвах.

— Справді,— погоджується Тьяден,— але найкраще, коли й зовсім немає війни.

Він іде від нас із гордим виглядом, бо хоч раз узяв гору над нами, молодшими. Його міркування дуже типові, їх раз у раз чуєш і не можеш нічим заперечити, бо як станеш на цю точку зору, то вже не годен пояснити багато інших речей. Національне почуття рядового солдата полягає в тому, що він перебуває тут, на передовій. Але цим воно і вичерпується, про все інше він міркує цілком практично і тільки з власної точки зору.

Альберт лягає на траву й сердито каже:

— Про ці речі взагалі не варто говорити.

— Однаково від наших розмов нічого не зміниться,— погоджується Кач.

На додачу до всього ми мусимо здати майже все обмундирування, яке недавно одержали, і вбратися знов у наше старе дрантя. Гарний одяг призначався тільки для параду.

Замість їхати до Росії, ми знов рушаємо на передову. Дорогою минаємо жалюгідний гай з понівеченими стовбурами та поораною землею. Скрізь чорніють величезні вирви.

— Ото, хай йому біс, рвонуло! — кажу я Качеві.

— Міномети,— пояснює він і показує вгору, на дерева. На них висять трупи. Між стовбуром і гілкою застряв голий солдат, каска ще тримається на голові, а більше нічого на ньому немає. Та й солдата тільки половина, самий тулуб, а ніг бракує.

— Що тут сталося?— питаю я.

— Його вирвало з одежі,— бурмоче Тьяден.

Кач каже:

— Кумедно! Ми вже не раз таке бачили. Коли шкварне ота міна, то людину просто вириває з одягу. Так діє вибухова хвиля.

Я шукаю далі. Так воно і є. В одному місці висять шматки форми, в іншому прилипла кривава каша, що колись була живим тілом. Ось лежить зовсім голий труп, на одній нозі в нього ще зостався клапоть спідніх та навкруг шиї — комір від мундира. Весь його одяг висить тут же, на найближчих гілках. Трупові бракує обох рук, їх мов викрутило. Одну з них я помічаю кроків за двадцять у чагарнику.

Труп лежить долілиць. Під ранами на місці вирваних рук земля почорніла від крові. Листя під ногами розметене, начебто чоловік іще хвицався.

— Це не кумедно, Каче! — кажу я.

— Дістати снарядну скалку в живіт теж не весело,— відказує він, знизуючи плечима.

— Тільки не розкисайте! — радить Тьяден.

Усе це сталося, вочевидь, недавно, бо кров іще зовсім свіжа. А що всі люди, яких ми бачимо навкруги, мертві, то ми тут не затримуємось і повідомляємо про це на найближчому санітарному пункті. Врешті ми не зобов'язані виконувати роботу за тих санітарів, вони там усі здоровані.

Треба йти у розвідку, щоб визначити, як далеко до ворожих позицій. Після відпустки мені весь час якось незручно перед хлопцями, і я зголошуюся теж іти. Ми розробляємо план дії, проповзаємо під дротяними загородженнями, а далі повземо врізнобіч, по одному.

Незабаром я знаходжу неглибоку вирву і мерщій сповзаю в неї. Звідси я спостерігаю.

Місцевість прочісується кулеметним вогнем середньої щільності. Кулемети тріскотять з усіх боків, вогонь не дуже сильний, але принаймні достатній для того, щоб ми не вистромлювали голів.

Наді мною розкривається парашутик освітлювальної ракети. В її бляклому світлі все навкруг немов застигло. А потім темрява здається ще чорнішою. У нас розповідали, що у ворожих окопах перед нами сидять негри. Це неприємно, бо їх важко помітити, і, крім того, вони надзвичайно спритні розвідники. Проте часом вони діють дуже нерозважно; якось Кач, а потім так само і Кроп, бувши в розвідці, застрелили кількох ворожих розвідників-негрів, бо ті, завзяті курці, повзли із запаленими цигарками. Качеві й Альбертові залишалося тільки стріляти в ті тьмяні цятки цигарок.

Поряд зі мною із свистом падає невеликий снаряд. Я не чув, як він летів, і страшенно злякався. Наступної миті мене поймає божевільний жах. Я тут сам-один, майже безпорадний у цій темряві, можливо, вже давно за мною стежить із іншої вирви пара ворожих очей і десь уже лежить напохваті ручна граната, яка мене розірве. Я намагаюсь опанувати себе. У розвідку я ходжу вже не вперше, і цього разу ніякої особливої небезпеки немає. Але після відпустки це моя перша розвідка, і до того ж місцевість мені не дуже знайома.

Я силуюсь переконати себе, що нема чого лякатися, що в темряві мене напевне ніхто не чатує, бо інакше вони не стріляли б так зрідка.

Та все марно. У голові в мене безладно жужмляться думки, я чую застережливий голос моєї матері; бачу росіян за дротяною огорожею, вітер куйовдить їм бороди; напрочуд виразно уявляю собі солдатський буфет із кріслами, кінотеатр у Валансьєні, болісна уява малює мені

жахливу річ — сіре, байдуже дуло гвинтівки, яке нечутно стежить за мною, хоч би куди я повернув голову; я аж умиваюся потом...

Я й досі лежу у вирві. Дивлюсь на годинник: минуло лише кілька хвилин. Чоло в мене вогке від поту, вогко й під очима, руки тремтять, я тихо, але важко дихаю. Це не що інше, як неймовірний напад страху,— звичайнісінький підлий звірячий страх, що не дозволяє мені підвести голову й поплазувати далі.

Наче якісь драглі затягують все у мене всередині, перетворюючи напруження в єдине бажання зостатися тут і нерухомо лежати. Руки й ноги в мене прилипли до землі, я ще раз марно пробую їх підняти. Припадаю до землі, не можу рушити з місця і вирішую лежати тут.

Однак у мені вже здіймається нова хвиля — хвиля сорому, каяття і водночас свідомості безпеки. Я трохи зводжуся, щоб роздивитись. Очам аж боляче — так я вдивляюсь у темряву. В небі спалахує ракета, і я знову пригинаю голову.

Я веду безглузду, розпачливу боротьбу із собою, хочу вилізти з вирви і щоразу зсовуюся додолу. Кажу собі: "Ти мусиш, це ж для твоїх товаришів, це ж не якийсь дурний наказ! — і зразу заперечую: — Це мене не обходить, адже в мене одне-однісіньке життя".

То все наробила відпустка,— засмучено виправдовуюсь я. Але й сам у це не вірю, мені стає страшенно гидко, я помалу підводжуся, спираюся на лікті, підтягуюсь і лежу тепер на краю вирви, наполовину висунувшись із неї.

Раптом я чую якийсь шелест і мерщій ховаюсь. Попри гуркіт артилерії, підозрілі звуки виразно чути. Я дослухаюсь — шелест долинає звідкись іззаду. То наші солдати, вони йдуть траншеєю. Тепер я вже чую притлумлені голоси. Судячи з тону, один із них, здається, належить Качеві.

Відразу ж мені стає неймовірно тепло на душі. Ці голоси, ці кілька тихих слів, ці кроки в траншеї позаду миттю виривають мене з обіймів жахливої самотності, навіяної страхом перед смертю, страхом, якому я замалим не піддався. Вони, ці голоси, дорожчі мені за власне життя, дорожчі за материнську ласку і дужчі за страх; взагалі найдужчий і найнадійніший на світі захист — це голоси моїх товаришів.

Тепер я вже не відчуваю себе дрібненьким єством, що самотньо тремтить у пітьмі, тепер я поруч із ними, а вони поруч зі мною, ми однаково боїмося й однаково хочемо жити, ми з'єднані один з одним у простий, хоч і тяжкий спосіб. Я хотів би притулитися обличчям до них, до тих голосів, до тих кількох слів, які врятували мене зараз і боронитимуть завжди.

Обережно перекочуюся через край вирви і плазом повзу вперед. Далі лізу рачки на всіх чотирьох; усе гаразд, я зазначаю собі напрямок, оглядаюся навкруги і запам'ятовую по спалахах розташування батарей, щоб знайти дорогу назад. Потім намагаюся з'єднатися з іншими розвідниками.

І досі я ще боюсь, але тепер це розумний страх, якась надзвичайно напружена обережність. Уночі розгулявся вітер, і, коли над жерлами гармат спалахує полум'я, навкруг мене гойдаються тіні. Через те я або не бачу майже нічого, або бачу аж забагато. Часом я завмираю з переляку, щоразу даремного. Так я просуваюся досить далеко вперед і, зробивши півколо, повертаюся назад. Інших наших розвідників я так і не знайшов. З кожним метром, що ближче до наших окопів, то дужчає в мені впевненість, але врешті дужчає й нетерпіння. Зовсім неприємно було б уклепатися тепер в якусь халепу.

Та зненацька мене знову поймає жах. Я вже не впізнаю місцевості й не можу точно визначити потрібного напрямку. Тихенько лізу в найближчу вирву і намагаюся зорієнтуватись. Уже не раз було, коли солдат, зраділий, що знайшов своїх, стрибав в окоп і тільки тоді бачив, що потрапив до ворогів.

За якийсь час я знову починаю дослухатися. Досі я ще не певний. Лабіринт вирв здається мені тепер таким неосяжним, що від збудження я вже зовсім не знаю, в який бік мені треба добуватись. А що, як я посуваюсь уздовж наших траншей, тоді це триватиме хтозна-поки. Тож я ще раз завертаю вбік.

Ці кляті ракети! Здається, вони горять у небі чи не цілу годину, не можна й поворухнутися, щоб ту ж мить не загуло над тобою.

Та ради немає, мені конче треба звідси вибиратися. Раз у раз зупиняючись, я просуваюсь уперед, знову повзу плазом і обдираю собі у кров руки об пощерблені, гострі, мов бритва, снарядні скалки. Часом мені здається, ніби на обрії небо трохи яснішає, але, може, то справді тільки здається. Поволі я починаю розуміти: дай боже мені живим вибратись...

Неподалік гучно вибухає снаряд. Одразу за ним іще два. І починається. Вогняний шквал. Тріскотять кулемети. Тепер зостається тільки одне — лежати. Певне, незабаром почнеться атака. Звідусіль злітають ракети. Без упину, одна за одною.

Я лежу, скоцюрбившись, у чималій вирві, по пояс у воді. Якщо почнеться атака, я кинусь у воду, просто обличчям у болото, якнайглибше, аби тільки не захлинутись. Удаватиму мертвого.

Раптом я чую, що вогонь перестрибує назад. Я миттю сповзаю вниз, у воду, зсовую каску зовсім на потилицю і лежу, тримаючи обличчя над самою водою, щоб можна було дихати.

Якийсь час лежу непорушно; та ось щось дзенькає, щось тупотить ближче і ближче. Усі нерви в мене наче кригою скуті. Щось із гуркотом мчить наді мною — то перші ворожі лави. Одна-однісінька думка розриває мені голову: що робити, як хтось із них стрибне сюди, у вирву? Мерщій витягаю свій невеликий кинджал і, міцно стискаючи його

колодочку, знову ховаю — стромляю руку із ним у твань на дні вирви. А в голові мені наче гупає молот: як хтось стрибне сюди, я перший ударю, треба відразу перерізати йому горлянку, щоб він, бува, не закричав, інакше не можна; він перелякається не менше за мене, і страх кине нас одного на одного, тож мені треба бути першим.

Тепер узялися стріляти наші батареї. Один снаряд падає неподалік. Це викликає в мене шалену лють, ще бракує, щоб мене вбило нашим же снарядом; я лаюсь на всі заставки і скрегочу зубами, аж у рот мені лізе багно; я скаженію, та врешті я можу тільки стогнати й благати.

Чути, як рвуться снаряди. Якщо наші підуть у контратаку, я врятований. Припадаю головою до землі і чую глухий гуркіт, немов далекі вибухи в копальні; тоді знову підводжу голову, аби знати, що робиться вгорі.

Татакають кулемети. Я знаю, що наші дротяні загородження міцні й майже не пошкоджені, на окремих ділянках по них іде струм високої напруги. Кулеметний вогонь дужчає. Їм не пройти, їм доведеться вертати назад.

Я знову падаю і дослухаюсь, украй напружений. Чути тріскотняву, гуркіт, брязкіт. І посеред усього — суцільний пронизливий крик. Їх обстрілюють, атаку відбито.

Іще трохи розвиднилося. Неподалеку від мене гупотять чиїсь ноги. Хтось біжить. Проминув. Іще біжать. Кулеметна тріскотнява зливається в одну безупинну чергу. Я саме хотів трохи повернутися, та нараз угорі щось забряжчало, гупнуло, і до вирви важко спадає чиєсь тіло, котиться вниз, валиться на мене.

Я ні про що не думаю, нічого не вирішую, а б'ю в нестямі й тільки відчуваю, як те тіло здригається, а тоді м'якшає і скочується додолу. Коли я отямлююсь, рука в мене липка й мокра.

Той чоловік харчить. Мені здається, що він голосно зойкає, кожний його віддих лунає наче крик, удар грому,— та насправді то стугонить у мене в жилах кров. Мені хочеться затулити йому рота, напхати туди землі, ще раз втопити в нього кинджал, аби він тільки замовк, бо він може мене виказати. Проте я вже настільки спам'ятався і настільки раптом знемігся, що не маю сили звести на нього руку.

Тоді я відповзаю якнайдалі й лежу там, не відводячи з нього очей і стискаючи в руці кинджал, щоб знову кинутись на нього, тільки-но він ворухнеться; але він уже нічого не зможе зробити, це чути з того, як він харчить.

Я бачу його невиразно. У мене зараз одне тільки бажання — вибратися звідси. І якнайшвидше, бо скоро зовсім розвидниться. Але й тепер це важко зробити. Коли я пробую вистромити, голову, то відразу бачу, що це вже неможливо. Кулеметний вогонь такий сильний, що мене продірявить перше, ніж я встигну вистрибнути з вирви.

Перевіряю це ще раз за допомогою каски: я виставляю її ледь наперед і трохи підіймаю, щоб визначити висоту пострілів. За якусь мить куля вибиває каску в мене з рук. Отже, вони ведуть вогонь просто понад землею. Я опинився так близько до ворожих позицій, що, коли спробую тікати, мене відразу вб'ють їхні снайпери.

Іще посвітлішало. Я гарячково чекаю атаки з нашого боку. В мене побіліли кісточки на пальцях — так міцно я стискаю руки, так я благаю, щоб вогонь припинився і щоб прийшли мої товариші.

Хвилина спливає по хвилині. Я вже не зважуюся навіть кинути погляд на темну постать, що лежить на дні вирви. Напружено дивлюся в інший бік і чекаю, чекаю. Кулі дзижчать, накривають мене немов сталевою сіткою і не замовкають, не замовкають.

Нараз я помічаю, що рука в мене вся в крові, і ледве стримую нудоту. Беру пригорщ землі і тру нею руку, тепер вона просто брудна, хоч крові не видно.

Вогонь не вщухає. З обох боків він однаково сильний. Наші, певне, гадають, що я давно вже загинув.

Уже зовсім розвидняється, настає сірий ранок. Той і досі харчить. Я затуляю собі руками вуха, та невдовзі відтуляю їх, бо так я взагалі нічого не почую.

Постать на тому боці вирви заворушилась. Я злякано здригаюсь і мимохіть зиркаю туди. І тепер уже не можу відвести погляду. Там лежить чоловік з невеличкими вусиками, голова в нього схилилася набік, одна рука напівзігнута, і голова безсило спирається на неї. Друга рука, скривавлена, лежить на грудях.

Він помер, кажу я собі, він напевне помер і вже нічого не відчуває; а хрип — то лише його тіло хрипить. Проте він силується підвести голову, на якусь мить стогін стає голосніший, та потім голова знову падає на руку. Чоловік не помер, він помирає, але ще не помер. Я починаю присуватися ближче, трохи затримуюсь, спираючись на руки, знову підповзаю ближче до нього і чекаю... Ближче, треба ще ближче, ще три метри — довгий, жахливий шлях. Нарешті я опиняюсь біля нього.

І тоді він розплющує очі. Мабуть, він почув, як я підповзав, і тепер дивиться на мене з виразом невимовного жаху. Тіло нерухоме, але в очах — таке нестримне бажання тікати, що якусь мить мені здається: в них стало б сили потягти за собою і тіло. Одним махом на сотні кілометрів звідси. Чоловік лежить тихо, зовсім тихо, без жодного звуку, тепер не чути й хрипу, але очі в нього кричать, волають, в них зосередилось все життя, що робить останнє нелюдське зусилля, аби врятуватися від смерті, від мене.

Ноги в мене підгинаються, і я падаю на лікті.

— Ні, ні,— шепочу я.

Очі стежать за мною. Я не здатний поворухнутися, поки вони дивляться на мене.

Тоді його рука поволі сповзає з грудей, сповзає зовсім трохи, на якихось кілька сантиметрів, проте через цей його порух очі втратили владу наді мною. Я схиляюся до нього, хитаю головою і шепочу:

— Ні, ні, ні.

Я піднімаю руку, я мушу йому показати, що хочу тільки допомогти, і гладжу його по чолу.

Очі аж сахнулися, побачивши мою руку, однак тепер вони вже не такі нерухомі, вії опускаються нижче, напруження слабне. Я розстібаю йому комір і повертаю голову так, щоб йому було зручніше лежати.

Уста в чоловіка напіврозтулені, він намагається щось вимовити. Губи зовсім пошерхли. В мене немає фляги, я не взяв її з собою. Але вода тут є, на самому дні вирви, в болоті. Спускаюсь униз, дістаю з кишені носовика, розгортаю його, притискаю до землі й начерпую жменею жовту воду, що просочується крізь тканину.

Він ковтає воду. Я приношу ще. Тоді розстібаю на ньому мундир, щоб якось перев'язати йому рану. Конче треба це зробити: як попаду до них у полон, хай вони побачать, що я хотів йому допомогти, тоді мене не розстріляють. Він пробує боронитись, та рука в нього надто млява. Сорочка злиплася, і її не можна висмикнути: вона застібається ззаду. Доведеться й розрізати, іншої ради немає.

Пошукавши навколо, я знаходжу свого ножа. Та коли я беруся розрізати сорочку, очі ще раз розплющуються, і в них знову стоїть крик і знову той самий божевільний вираз, тож я мушу їх прикрити, заплющити.

— Я хочу тобі допомогти,— шепочу я,— товаришу, camarade, camarade, camarade...

Я настирливо повторюю це слово, щоб він мене зрозумів.

У нього три рани. Я перев'язую його бинтами з мого пакета, але кров тече з-під них, я затягую їх дужче, тоді він стогне.

Це все, що я можу зробити. Тепер нам треба чекати, чекати...

Ох, ці години... Він знову харчить... Як, одначе, повільно помирає людина! Адже я розумію: його вже не врятувати. Спершу я ще переконував себе, що він житиме, але вдень цю мою вигадку вбили його передсмертні зойки. Коли б я не загубив свого револьвера, як повзав у темряві, я пристрелив би його. А заколоти я не можу.

Вдень я майже втрачаю притомність і куняю десь на межі небуття. Я страшенно зголоднів і мало не плачу, так мені хочеться їсти, та зарадити собі я не можу. Раз у раз приношу воду тому чоловікові, а потім п'ю сам.

Це перша людина, що її я вбив власними руками, і тепер я мушу дивитись, як вона помирає, помирає через мене, Кач, і Кроп, і Мюллер теж бачили людей, яких вони застрелили, з багатьма це буває, особливо під час атаки...

Але кожний віддих цього чоловіка крає мені серце. Він помирає, та кожна година стала його спільником, він має невидимий ніж і ним убиває мене: то час і мої думки.

Я багато дав би за те, щоб він вижив. Так тяжко лежати поруч, бачити його й чути.

Удень, о третій годині, він помер.

Мені трохи легшає. Але ненадовго. Незабаром мені вже починає здаватися, що мовчання витримувати ще важче, ніж той стогін. Я хотів би знову чути хрипіння, уривчасте, глухе, часом тихе, мов посвист, а тоді знову голосне, нестримне.

Те, що я роблю,— безглуздо. Та я мушу знайти собі якесь діло. Тож я повертаю мерця так, аби йому було зручніше лежати, хоч він уже нічого не відчуває. Заплющую йому очі. Вони в нього карі, а волосся чорне, ледь кучеряве на скронях.

Під вусами — повні м'які вуста, ніс з невеликим горбочком, обличчя смагляве; воно тепер не таке мертвотно-бліде, як тоді, коли він був іще живий. На якусь мить воно навіть здається майже живим, та швидко стає одним із тих чужих мертвих облич, що їх я часто бачив і що такі схожі одне на одне.

Його дружина, напевне, думає про нього, вона ще нічого не знає. Він виглядає на такого, що, мабуть, часто їй писав... Вона ще одержуватиме від нього листи — завтра, за тиждень... Можливо, якийсь лист іще десь заблукав і прийде до неї аж через місяць. Вона читатиме листа, він розмовлятиме з нею...

На душі в мене дедалі гіршає, я не можу стримати плин думок. Яка в нього дружина? Чи не схожа на оту тоненьку, смагляву, що живе за каналом? Хіба вона не належить мені? Може, саме тепер, після того, що відбулося, вона стала моєю! Хай би Канторек опинився тут, біля мене! А моя мати, що якби вона побачила мене!.. Той чоловік міг би, либонь, ще років тридцять прожити, коли б я краще запам'ятав дорогу назад. А

якби він пробіг на два метри ліворуч, то сидів би тепер у себе в сховищі й писав би жінці нового листа.

Та навіщо про все це думати? Така вже доля всіх нас: якби Кеммеріх посунув ногу на десять сантиметрів убік, якби Гайє пригнувся на п'ять сантиметрів нижче...

Мовчання триває. Врешті я починаю говорити, бо не можу інакше. Звертаюся до нього і кажу:

— Хлопче, я не хотів тебе вбивати. Якби ти стрибнув сюди ще раз, я не вчинив би так, звісно, коли б і ти розумно повівся. А спершу ти був для мене тільки абстрактним уявленням, яке жило у мене в голові і яке підказало мені, що треба робити... Це уявлення я вбив. І тільки тепер я бачу: ти така ж людина, як і я. Тоді я думав лише про те, що в тебе є багнет, гранати та інша зброя,— а тепер я думаю про твою дружину, бачу твоє обличчя і відчуваю багато спільного між нами. Даруй мені, хлопче! Ми завжди бачимо все занадто пізно. Чому нам не кажуть про те, що ви такі самі нещасні бідолахи, як і ми, що ваші матері так само побиваються за синами, як і наші, і що ми з вами однаково боїмося смерті, однаково вмираємо і однаково страждаємо від ран... Даруй мені, хлопче, хіба ти міг бути мені ворогом? Коли б ми кинули зброю і поскидали військову форму, ти міг би бути мені братом, як Кач, як Альберт. Візьми в мене двадцять років життя, хлопче, і підведись... Візьми більше, бо я не знаю, що мені тепер із ним робити.

Навколо тихо, фронт заспокоївся, тільки ще ляскають гвинтівки. Кулі лягають густо, то не безладна стрілянина, в обох боків ведуть прицільний вогонь. Мені не можна вилазити звідси.

— Я хочу написати твоїй дружині,— кваплячись, кажу я мертвому.— Хочу написати, нехай вона дізнається про все від мене, хочу їй сказати все, що кажу тобі, хочу, щоб вона не бідувала, я допомагатиму їй, і твоїм батькам, і твоїй дитині...

Куртка в нього напіврозстебнута. Я швидко знаходжу його гаман. Але зволікаю розгортати. Там лежить солдатська книжка з його ім'ям. Поки я не знаю, як його звуть, я, можливо, ще й забуду про нього, час знищить його образ. А його ім'я — то цвях, що буде забито десь у мене всередині і його звідти ніколи не витягнеш. Ім'я має владу все відновлювати в пам'яті, і минуле може тоді час від часу повертатись і знову виникати перед очима.

Так я нічого й не надумав. А гаман вислизає у мене з руки і розкривається. З нього випадає кілька фотокарток і листів. Я збираю їх і хочу вкласти назад, але тягар, що давить мене, непевність мого становища, голод, небезпека, ці години, проведені з мерцем, довели мене до розпачу, я хочу прискорити події, посилити мої муки і покласти їм нарешті край; так людина, в якої нестерпно болить рука, б'є навідліг нею по дереву — їй уже байдуже, що з того буде.

На фотокартках зняті жінка й маленька дівчинка, це аматорські вузенькі знімки, вони зроблені на тлі повитої плющем стіни. Поруч із фотокартками лежать листи. Я виймаю їх і пробую прочитати. Майже нічого не розумію, почерк нерозбірливий, до того ж я тільки трохи знаю французьку мову. Та кожне слово, яке я можу перекласти, стріляє в мене, б'є багнетом у груди...

Голова мені йде обертом. Але одне я все-таки розумію: я ніколи не насмілюся написати тим людям, як намірявся спершу. Це неможливо. Ще раз дивлюся на фотокартки: Видно, то люди небагаті. Я міг би надсилати їм гроші, не підписуючи переказів,— згодом, коли вже щось зароблятиму. Чіпляюся за цю думку, принаймні на ній можна бодай трохи спинитися, Цей мертвий чоловік з'єднаний з моїм власним життям, тож я мушу все зробити, все пообіцяти, щоб урятувати себе; не замислюючись, я урочисто обіцяю йому, що житиму тільки для нього та його родини; мокрими від сліз устами я запевняю його в цьому, а десь глибоко в душі жевріє надія, що цим я відкуплюсь і, може, ще виберуся звідси — дрібні хитрощі й сподівання на те, що там, мовляв, побачимо.

Тож я розгортаю його солдатську книжку й повільно читаю: Жерар Дюваль, друкар.

Олівцем записую адресу на якомусь конверті, що його взяв у померлого, та потім мерщій засовую все це йому до кишені.

Я вбив друкаря Жерара Дюваля. Тепер я мушу стати друкарем, думаю я, зовсім розгубившись, стати друкарем, друкувати книжки...

Надвечір я трохи заспокоююсь. Мій страх був безпідставний. Його ім'я мене вже не бентежить. Напад жаху минув.

— Хлопче,— кажу я до мерця, але вже зовсім спокійно.— Сьогодні — ти, завтра — я. Але якщо я повернуся звідси, то боротимуся проти того, що зламало нас обох: у тебе забрано життя, а в мене? В мене теж забрано життя. Обіцяю тобі, хлопче. Це ніколи не повинно повторитися.

Сонце стоїть уже низько. Я геть отупів від утоми й голоду. Вчорашні події наче оповив туман, я вже не сподіваюсь вибратися звідси. Куняю, не помічаючи, що вже вечоріє, залягає присмерк. Тепер мені здається, що час спливає швидко. Ще година. Якби це було влітку, то ще три години. Ще одна година.

Нараз мене проймає дрож — а коли щось перешкодить? Я вже не думаю про вбитого, тепер він став мені зовсім байдужий. Зненацька в мені прокидається жадоба життя, і все, що я намірявся зробити, щезає перед нею. Але, щоб не накликати лиха, я машинально бубоню:

— Я все зроблю, все зроблю, що тобі обіцяв,— та я вже певен, що нічого не робитиму.

Раптом мені спадає на думку таке: коли я підповзатиму до наших окопів, по мені почнуть стріляти мої ж товариші: вони ж не знатимуть,

що то я. Треба ще здаля чимдуж гукати, щоб вони мене впізнали. Я лежатиму перед окопами, аж поки вони відгукнуться.

Засяяла перша зірка. Поки що на передовій спокійно. Я полегшено віддихуюсь і від хвилювання кажу сам до себе:

— Тільки тепер ніяких дурниць, Паулю... Спокійно, спокійно, Паулю... Тоді ти врятований, Паулю.

Це добре діє, коли я називаю себе на ім'я. Здається, то говорить хтось інший, що має наді мною велику владу.

Уже зовсім споночіло. Моє хвилювання спадає, з обережності я чекаю, доки в небі засяють перші ракети. Тоді виповзаю із вирви. Про вбитого я вже забув. Ніч оповиває землю, а поле, що лежить переді мною, осяяне бляклим світлом ракет. Мої очі намацують невелику заглибину; тільки-но гасне ракета, я миттю перекочуюся туди, знову виглядаю, і знову перекочуюся, і плазом повзу далі.

Нарешті добуваюся до окопів. Аж тут при спалаху ракети я бачу, немов у дротяній огорожі щось ворушиться та враз завмирає, і я завмираю теж. Знову спалахує ракета, і знов я бачу те саме. То, напевне, хлопці з наших окопів. Але я стережусь і, тільки упізнавши наші каски, голосно гукаю.

Одразу ж чую у відповідь своє ім'я:

— Пауль... Пауль...

Я знов гукаю до них. То Кач і Альберт, узявши плащ-намет, вирушили мене шукати.

— Тебе поранено?

— Ні, ні.

Ми скочуємось у траншею. Я прошу щось попоїсти і вмить усе поглинаю. Мюллер дає мені цигарку. Я розповідаю в кількох словах, що зі мною сталося. У цьому немає нічого особливого, такі випадки трапляються часто. Різниця тільки в тому, що цього разу атака відбувалася вночі. А Кач, коли був у Росії, якось пролежав два дні по той бік російських окопів, перш ніж дістався до своїх.

Про вбитого друкаря я нічого не кажу.

Та вранці я вже не витримую. Мушу розповісти про нього Качеві й Альбертові. І обидва мене заспокоюють:

— Та не переймайся цим. Що ж ти мав робити? Саме для цього ти тут.

Я слухаю їх, мені так затишно, так добре біля них. Яку нісенітницю я плів там, у тій вирві!

— Поглянь-но туди,— показує Кач.

За бруствером стоять кілька снайперів. У руках вони тримають гвинтівки з оптичним прицілом, вони стежать за цим сектором передової. Час від часу ляскає постріл.

Чути й вигуки снайперів:

— Оце-то влучив!

— Ти бачив, як він підскочив?

Сержант Ельріх гордо обертається до нас і записує собі очко. У снайперському списку він посідає перше місце — сьогодні він має три зафіксованих прямих влучання.

— Що ти на це скажеш? — питає Кач.

Я киваю головою.

— Якщо сьогодні він і далі так стрілятиме, то ввечері матиме в петельці ще одну яскраву стрічечку,— запевняє Кроп.

— Або ж незабаром стане віце-фельдфебелем,— додає Кач.

Ми дивимось один на одного.

— Я не став би цього робити,— кажу я.

— А все-таки дуже добре, що саме тепер ти це бачиш,— зауважує Кач.

Сержант Ельріх знову підходить до бруствера. Дуло його гвинтівки шастає то туди, то сюди.

— Після цього те, що тебе мучить, не варте й мови,— посміхається Альберт.

Я вже й сам себе тепер не розумію.

— То все тому, що мені довелося так довго лежати біля нього,— кажу я.

Зрештою війна є війна.

Ельріхова гвинтівка ляскає коротко і сухо.

X

Нам дістався непоганий пост. Наше відділення з восьми чоловіків повинне охороняти село, яке військовим частинам довелося залишити, бо його надто сильно обстрілювали.

Найголовніше у нас завдання — стежити за продовольчим складом, який ще не весь вивезли. Ми маємо самі себе забезпечувати харчами з тих запасів. Це діло якраз для нас — для Кача, Альберта, Мюллера, Тьядена, Леєра, Детерінга. Усі тут, увесь наі гурт. Правда, Гайє вже помер. Але нам по-справжньому таланить, бо всі інші відділення мають набагато більше втрат, ніж ми.

За сховище ми обираємо собі бетонований льох, знадвору туди ведуть сходи. А вхід захищено спеціальним бетонованим муром,

Тепер ми розгортаємо бурхливу діяльність. Знову нам випала нагода відпочити не тільки тілом, а й душею. А таких нагод ми не пропускаємо, наше становище надто тяжке, щоб вдаватися до всяких там сентиментів. Це можливо тільки тоді, коли справи ще не зовсім кепські. А нам немає іншої ради, як бути практичними людьми. Настільки практичними, що іноді мені аж страшно стає, коли на мить сяйне якась думка з тих часів, довоєнних. Правда, такі думки затримуються у мене в голові ненадовго.

Нам доводиться сприймати своє становище якомога спокійніше. І ми не пропускаємо жодної можливості його полегшити, тож поруч із жахом війни, зовсім поруч, у нас живе бажання пустувати. Інакше ми не можемо і з запалом віддаємося пустощам. Ось і тепер ми завзято намагаємося створити собі ідилію — ідилію, звісно, в розумінні того, як нажертись і виспатися.

Насамперед застелюємо підлогу матрацами, що ми їх понатягали сюди з різних будинків. Солдатський зад теж не від того, щоб посидіти на м'якенькому. Тільки посередині сховища ми зоставили вільне місце. Потім забезпечуємо себе ковдрами й перинами, розкішними м'якими речами. У селі цього добра повно. Ми з Альбертом знаходимо велике розбірне ліжко з червоного дерева, до нього балдахін із блакитного шовку і мереживне покривало. Із нас піт лив дзюрком, поки ми дотягли те ліжко сюди, але ж не можна відмовити собі в такій розкоші, а надто коли її за кілька днів напевне розтрощить якийсь снаряд.

Ми з Качем вирушаємо у невеличку розвідку по будинках. Невдовзі вже маємо десяток яєць і два фунти досить свіжого масла. Раптом у кімнаті, де ми стоїмо, щось гупає і, пробивши стіну, повз нас, на відстані якогось метра, пролітає чавунна грубка й зникає за протилежною стіною. Зостаються лише дві дірки в Стінах. Грубка потрапила сюди з іншого будинку, в який влучив снаряд.

— Нам пощастило,— шкірить зуби Кач, і ми шукаємо далі.

Нараз ми наставляємо вуха й мерщій вибігаємо. Та ось ми спиняємось, мов зачаровані: у невеличкому хлівці кувікають двоє живих поросят. Ми протираємо собі очі й знов обережно зазираємо туди: там справді поросята. Хапаємо їх — і сумніву немає, це дві молоденькі свинки.

Оце-то буде печеня! За якихось п'ятдесят кроків од нашого сховища стоїть будиночок, де квартирували офіцери. На кухні — здоровенна плита з двома конфорками, тут-таки ми знаходимо сковороди, каструлі й казани. Все тут є, навіть купа дрібно наколених дров у повітці,— просто якийсь казковий будинок.

Двох хлопців ми ще з самого ранку послали в поле шукати картоплю, моркву й молодий горох. Ми запишалися і вже чхаємо на

консерви з продовольчого складу, нам хочеться чогось свіженького. У комірчині лежать уже дві головки цвітної капусти.

Поросята заколоті. Їх упорав Кач. До печені ми хочемо насмажити картопляників, але ніде не можемо знайти тертушки. Та незабаром і з цим ми впоралися. У денцях консервних бляшанок ми попробивали цвяхом багато дірочок і от маємо тертушки. Троє хлопців натягають грубі рукавиці, щоб не подряпати собі пальців, як тертимуть картоплю, ще двоє її оббирають, і справа посувається швидко.

Кач чаклує над поросятами, над морквою, горохом і цвітною капустою. До капусти він навіть зробив білу підливу. Я смажу картопляники, відразу по чотири штуки. За десять хвилин я вже примудрився так струшувати сковороду, що підсмажені з одного боку картопляники високо підстрибують, перевертаються в повітрі й падають назад іншим боком. Поросят ми смажимо цілими. Всі стоять круг них, немов біля вівтаря.

Тим часом до нас приходять гості — двоє радистів, ми щиро запрошуємо їх попоїсти з нами. Вони сидять у покої, де стоїть піаніно. Один грає, другий співає "На Везері". Співає зворушливо, тільки відчувається сильний саксонський акцент. Проте ми розчулено слухаємо, готуючи біля плити всі ті чудові страви.

Врешті ми помічаємо, що обстріл подужчав. З ворожих аеростатів завважили дим з нашого комина, і нас засипають снарядами. Стріляють тими клятими дрібними гадючками, що б'ють неглибоко, але осколки від них розлітаються низом і сягають далеко. Вони дедалі ближче свистять круг нас, але ж ми не можемо кинути напризволяще всі наші наїдки. А ті бандити вже пристрілялися. Кілька осколків залітає крізь верхню шибку. вікна. Печеня в нас замалим уже готова, а от смажити картопляники стає важко. Снаряди вибухають так часто, що осколки від них раз у раз ляскають у стіни й сиплються крізь вікна. Зачувши посвист такої бестії, я присідаю, не пускаючи з рук сковороди з картопляниками, й тулюся до стіни біля вікна. Тоді мерщій схоплююсь і смажу картопляники далі.

Саксонці кинули грати — якийсь снарядний уламок влучив у піаніно. Ми теж більш-менш усе закінчили й ладнаємося відступати. Після чергового вибуху двоє наших хлопців беруть каструлю з городиною і миттю пробігають п'ятдесят метрів до сховища. Ми бачимо, як вони щезають у ньому.

Ще один вибух. Усі присідають, а тоді ще двоє хлопців біжать підтюпцем, кожен несе кавник із чудовою натуральною кавою; до нового пострілу вони встигають сховатися в нашому притулку.

Тепер Кач і Кроп нестимуть окрасу нашого обіду. Вони тримають велику сковороду із засмаженими до коричневого лиску поросятами. Виє снаряд, вони присідають, та ось уже мчать, долаючи п'ятдесят метрів незахищеного простору.

Поки я смажу останні чотири картопляники, мені доводиться двічі лягати на підлогу, але врешті маємо на чотири картопляники більше, а це моя улюблена страва.

Нарешті я беру миску з горою картопляників, виходжу й тулюся за дверима. В повітрі шипить, тріщить, а тоді я щодуху кидаюсь уперед, обома руками притискаючи миску до грудей. Я майже добігаю, та в повітрі наростає посвист, я мчу, як олень, завертаю за бетонний мур, осколки снарядів б'ють по ньому, я скочуюся сходами в льох, лікті в мене обдерті, але я не загубив жодного картопляника і не перекинув миски.

О другій годині у нас починається обід. Він триває до шостої. До пів на сьому п'ємо каву, офіцерську каву з продовольчого складу, ще й куримо офіцерські сигари та цигарки — знов-таки з продовольчого складу. Рівно о пів на сьому починаємо вечеряти. О десятій годині викидаємо за двері поросячі кістки. Тоді пригощаємося коньяком і ромом, з того-таки благословенного продовольчого складу, і знову

куримо довгі товсті сигари з фірменими наклейками. Тьяден запевняє, що бракує тільки одного: дівчат з офіцерського борделю.

Пізно ввечері ми чуємо — щось нявчить. Біля входу сидить невеличка сіра кішка. Ми заманюємо її до хати й годуємо. Від цього і в нас самих прокидається апетит. Ми й спати лягаємо ще з повними ротами.

Але вночі нам стає зле. Ми занадто понаїдалися жирного. Свіжа молочна поросятина погано подіяла на наші шлунки. Хлопці раз у раз виходять із сховища. Двоє чи троє весь час сидять надворі зі спущеними штаньми й лаються. Я сам виходив уже дев'ять разів. Десь о четвертій годині ночі ми досягаємо рекорду: всі одинадцятеро, вартові й гості, порозсідалися надворі.

Уночі охоплені полум'ям будинки нагадують смолоскипи. Гримотять снаряди і гучно вибухають. Дорогою мчать колони машин із боєприпасами. Один бік продовольчого складу розвалило. Немов бджолиний рій, обліпили його шофери з колон і, не зважаючи на розриви снарядів, розтягують звідти хліб. Ми їх не спиняємо, бо якби хоч слово сказали, вони віддухопелили б нас, та й по всьому. Тож ми робимо інакше. Пояснюємо, що ми охорона, а оскільки нам відомо, де що лежить, приносимо консерви й вимінюємо на них те, чого нам бракує. Адже однаково найближчим часом тут усе буде знищено. Для себе ми набираємо в складі шоколаду та їмо його цілими плитками. Кач запевняє, що він зараджує, коли швидка нападе.

Так збігають майже два тижні, ми тільки їмо, п'ємо й байдикуємо. Ніхто нам не заважає. Під вибухами снарядів село поволі щезає, а ми розкошуємо. Поки стоїть іще хоч частина продовольчого складу, нам усе байдуже, ми мріємо тільки про одне — саме тут діждатися кінця війни.

Тьяден так запанів, що курить сигари тільки до половини. Він поважно пояснює, що така вже в нього звичка. Навіть Кач викаблучується. Прокинувшись уранці, він голосно гукає:

— Емілю, подайте кав'яр та каву!

Взагалі ми всі стали напрочуд вишукані, кожен має іншого за свого денщика, звертається до нього на "ви" і наказує йому, що тільки заманеться.

— Кроп, у мене свербить підошва, спіймайте-но врешті ту вошу.

І Леєр простягає Альбертові ногу, наче балерина, а Кроп тягне його за ту ногу сходами нагору.

— Тьяден!

— Що?

— Стійте спокійно, Тьяден! І, до речі, треба казати не, "що", а "слухаю", отже, повторімо: Тьяден!

У відповідь Тьяден знову цитує круті слова з драми Гете "Гец фон Берліхінген", вони в нього завжди напохваті.

Ще через тиждень ми дістаємо наказ повертатися. Наше раювання скінчилося. Нас забирають два великі ваговози. Вони вщерть навантажені дошками, та ми з Альбертом ще ставимо зверху наше чудове ліжко з блакитним шовковим балдахіном, з матрацами і двома мереживними покривалами. У головах ми кладемо кожному по мішку з найкращими харчами. Часом ми мацаємо руками ті мішки, і тверді копчені ковбаси, бляшанки з лівером та інші консерви, коробки з сигарами звеселяють нам серця. Кожен із нас має такий повний мішок.

Крім того, ми з Кропом урятували ще два фотелі, оббиті червоним плюшем. Вони стоять на ліжку, і ми сидимо в них, наче в театральній ложі. Над нами має на вітрі шовковий балдахін. У кожного в роті довга сигара. І ми сидимо, роздивляючись згори всю місцевість.

Між нами стоїть клітка, в якій колись жив папуга. Ми взяли ту клітку для кішки. Кішку ми веземо з собою, вона лежить у тій клітці перед мисочкою з м'ясом і муркоче.

Повільно котяться машини дорогою. Ми співаємо. Позаду, там де зосталося вже зовсім залишене село, снаряди здіймають фонтани землі.

Через кілька днів ми виступаємо, щоб зайняти новий населений пункт. Дорогою нам зустрічаються біженці, яких виселили звідти. Вони тягнуть із собою своє майно — на тачках, у дитячих колясках чи просто на спинах. Постаті зігнуті, на обличчях — скорбота, розпач, поспіх і покора. Діти чіпляються за руки матерів, часом малят веде трохи старша дівчинка, а ті, зашпортуючись, чалапають за нею і весь час озираються назад. Дехто з них тримає в руках якусь жалюгідну ляльку. Минаючи нас, усі мовчать.

Ми йдемо похідною колоною, адже французи не обстрілюватимуть села, з якого ще не вийшли їхні люди. Та ось за кілька хвилин уже виє повітря, земля двигтить, лунають зойки — снаряд влучив в останню машину нашої колони. Ми кидаємося врізнобіч і падаємо на землю, але ту ж мить я відчуваю, що напружена увага, яка завжди примушувала мене, хоч і не свідомо, правильно поводитись від вогнем, раптом зникла. В голові спалахує думка: "Пропав!" Це викликає в мене задушливий, гидотний страх. А за мить щось ляскає мене, наче батогом, по лівій нозі. І зразу ж я чую, як десь поруч скрикує Альберт.

— Альберте, вставай, вставай!— кричу я, бо ми з ним лежимо нічим не захищені, на рівній місцині.

Заточуючись, він підводиться й біжить. Я тримаюся біля нього. Нам треба перебратися через живопліт, вищий за нас. Кроп чіпляється за гілки, я хапаю його за ногу, він голосно зойкає, та я підштовхую його, і він перелітає через загорожу. Одним стрибком я лечу за ним і падаю в воду — за живоплотом виявився ставок.

На обличчя нам поналипали ряска й твань, проте схованка у нас чудова. Ми заходимо у воду аж по шию. Зачувши виття снаряда, ми пірнаємо з головою.

Пірнувши так разів із десять, я відчуваю, що з мене досить. Альберт теж стогне:

— Ходімо звідси, бо я впаду і втоплюся.

— Куди тебе поранило? — питаю я.

— Здається, в коліно.

— Ти можеш іти?

— Начебто можу.

— Тоді гайда.

Ми дістаємося до рівчака, що тягнеться понад шляхом, і нагинці біжимо по ньому. Вогонь нас доганяє. Шлях веде до складу боєприпасів. Якщо той склад вибухне, від нас не знайдуть навіть гудзика. Тож ми змінюємо план, звертаємо з дороги й біжимо просто в поле.

Альберт починає відставати.

— Біжи, я дожену,— каже він і падає на землю.

Я шарпаю його за руку, щосили торсаю.

— Вставай, Альберте, якщо ти зараз отут ляжеш, то вже не встанеш. Ходімо, я тебе підтримуватиму.

Нарешті ми добуваємось до якогось невеличкого сховища. Кроп падає, і я перев'язую його. Куля влучила йому трохи вище коліна. Далі я оглядаю себе самого. На штанях у мене кров, на руці теж. Альберт перев'язує мені рани бинтами із своїх пакетів. Він уже не годен поворухнути ногою, і ми обидва дивуємось, як ми взагалі змогли сюди доплентатися. Це, звичайно, тільки через страх; ми втекли б звідти, навіть якби нам відірвало ступні, бодай на обрубках, але втекли б.

Я ще можу якось повзати і підкликаю віз, що їде поблизу. На ньому повно поранених, нас теж беруть туди. Санітар, що супроводить поранених, вганяє нам у груди протиправцевий укол.

У польовому лазареті ми з Кропом улаштовуємо так, щоб лежати поряд. Нам приносять ріденький бульйон, ми жадібно з'їдаємо його, хоч і зневажливо кривимось, адже ми звикли до кращого; проте голод нас змагає.

— Тепер, Альберте, нас відпустять додому,— кажу я.

— Можливо,— озивається він.— Аби ж я тільки знав, що саме зі мною.

Біль дужчає. Під бинтами пече наче вогнем. Ми п'ємо воду, п'ємо склянку за склянкою.

— Чи набагато вище коліна мене поранено? — питає Кроп.

— На добрих десять сантиметрів, Альберте,— відповідаю я.

Насправді там не більше трьох.

— Ось що я надумав,— каже він трохи згодом,— якщо мені відріжуть ногу, я вкорочу собі віку. Не хочу шкутильгати по світу калікою.

Так ми лежимо, думаємо й чекаємо.

Увечері нас несуть до "різницької". Злякавшись, я гарячково починаю обмірковувати, що робити, адже всім відомо: у польових лазаретах лікарі ампутують руки чи ноги, не довго думавши. При такій кількості поранених це простіше, ніж старанно латати людину. Я згадую Кеммеріха. Нізащо не дозволю себе хлороформувати, хай навіть мені доведеться не одному розчерепити голову.

Та все гаразд. Лікар длубається в рані, аж мені в очах темніє.

— Не придурюйтесь,— лається він і знову мене шматує.

В яскравому світлі його інструменти виблискують, наче ікла хижих звірів. Біль уже такий, що несила терпіти. Двоє санітарів міцно тримають мене за руки, але одну я висмикую і вже збираюся зацідити лікареві в окуляри, але він помічає це і відстрибує вбік.

— Хлороформуйте цього поганця! — люто кричить він.

Я миттю затихаю.

— Пробачте, пане лікар, я лежатиму спокійно, тільки не треба хлороформу.

— Отож-бо,— буркає він і знову береться до інструментів.

Це білявий чоловік, щонайбільше років тридцяти, з рубцями на обличчі і в огидних золотих окулярах. Я помічаю, що тепер він просто знущається з мене, дужче копирсається в рані, та ще й раз у раз скоса поглядає на мене крізь окуляри. Я вчеплююся руками в бильця; нехай я краще здохну, але він не почує від мене ані звуку.

Нарешті він видобуває з рани металеву скалку і кидає її мені. Він вочевидь задоволений моєю витримкою, бо старанно накладає мені лубок і каже:

— Завтра вас відправлять додому.

Потім мені гіпсують ногу. Опинившися знову з Кропом, я розповідаю йому, що напевне завтра прибуде санітарний поїзд.

— Альберте, нам треба домовитися з фельдшером, щоб нас відправили разом.

Мені справді щастить тицьнути фельдшерові дві сигари з фірмовими наклейками, докинувши кілька відповідних слів. Фельдшер обнюхує сигари й питає:

— У тебе їх ще багато?

— Ще ціла жменя,— кажу я,— і в мого товариша,— я показую на Кропа,— теж стільки. Можемо передати їх вам із вікна санітарного поїзда.

Він, звісно, відразу зметикував, що до чого, ще раз обнюхує сигари й каже:

— Гаразд.

Уночі ми не можемо й на хвилину заснути. В нашій величезній палаті помирає семеро. Один співає високим здушеним тенором церковні хорали, а далі починає вже хрипіти. Другий вилазить із ліжка і доповзає до вікна. Там він і лежить, перед вікном, немов хотів востаннє подивитися на білий світ.

Ноші з пораненими стоять на залізничній станції. Ми чекаємо поїзда. Періщить дощ, а тут немає ніякого даху. Ковдри в нас благенькі. Ми чекаємо вже дві години.

Фельдшер дбає за нас, наче рідна мати. Дарма що я почуваю себе дуже кепсько, я не забуваю про наш задум. Ніби ненароком я роблю так, що йому видно пачки з сигарами, одну сигару даю йому на завдаток. За це фельдшер укриває нас плащ-наметом.

— Ох, Альберте,— зітхаю я,— а пам'ятаєш наше ліжко з балдахіном? І кішку?

— І м'які крісла,— додає він.

Авжеж, і м'які крісла, оббиті червоним плюшем. Вечорами сиділи ми в них, наче якісь князі; і вже збиралися видавати їх напрокат. По цигарці за годину. Ото було б безтурботне життя, та ще й мали б з тих крісел пожиток.

— Альберте! — Нараз згадую я,— А наші мішки з харчами!

Нам стає сумно. Як вони тепер були б нам у пригоді! Коли б поїзд відходив... на день пізніше, Кач напевне знайшов би нас і приніс би сюди наші скарби.

От же клята в нас доля! Мусимо їсти ріденьку затірку, убогі лазаретні харчі, а в наших мішках лежать бляшанки із смаженою

свининою. Але ми такі кволі, що не можемо навіть хвилюватися через це.

Вранці, коли в наших ношах уже хлюпає вода, нарешті прибуває поїзд. Фельдшер стежить за тим, щоб ми з Кропом потрапили до одного вагона. У поїзді повно сестер-жалібниць із червоного Хреста. Кропа влаштовують на нижній полиці, я лежатиму на верхній, над ним.

— Боронь боже! — мимохіть вихоплюється в мене.

— Що сталося? — питає сестра.

Я ще раз кидаю погляд на свою полицю. Її застелено білими як сніг лляними простирадлами, неймовірно чистими, на них ще видні бганки від праски. А я шість тижнів не міняв сорочки, вона брудна, аж чорна.

— Ви не можете самі залізти?— занепокоєно питає сестра.

— Та ні, можу,— кажу я, вмиваючись потом,— тільки спершу зніміть простирадла.

— Навіщо?

Я відчуваю, що брудний, як свиня. І маю отуди лягати?

— Але ж я...— і не зважуюся казати далі.

— Забрудните трохи ту білизну? — питає сестра, підбадьорюючи мене.— То нічого, ми її потім виперемо.

— Та ні...— кажу я, хвилюючись.

Я не здатен протистояти цьому навальному тиску культури.

— Ви гибіли на передовій в окопах, тож хіба ми не можемо випрати вам простирадла? — веде вона далі.

Я дивлюся на сестру, вона молоденька, вбрана в чисте, хрустке й біле, як усе тут довкола; важко збагнути, що це — не тільки для офіцерів, стає аж якось незатишно, ба навіть трохи небезпечно.

Проте ця жінка — справжній кат, вона змушує мене все сказати.

— У мене ж...— і я замовкаю; вона ж повинна зрозуміти, про що мова.

— Ну! Що там у вас?

— Воші! — вигукую я нарешті.

Сестра сміється:

— Нехай і вони трохи порозкошують.

Врешті мене це не обходить. Я залажу на полицю і вкриваюся ковдрою.

Чиясь рука торгає мене. То фельдшер. Діставши сигари, він собі йде.

За годину ми помічаємо, що вже їдемо.

Уночі я прокидаюся. Кроп теж ворушиться. Поїзд тихо котиться по рейках. Усе це ще незбагненне: постіль, поїзд, додому. Я шепочу:

— Альберте!

— Що?

— Ти знаєш, де тут убиральня?

— Здається, за дверима праворуч.

У темряві я намацую край полиці й хочу обережно сковзнути додолу. Але нозі немає на що спертися, на другу ногу, в гіпсі, ступати не можна, а я вже сповзаю і, наробивши шелесту, падаю на підлогу.

— Сто чортів! — вигукую я.

— Забився? — питає Кроп.

— Хіба ти не чув? — гарчу я.— Головою...

У глибині вагона відчиняються двері. Підходить із лампою сестра й бачить мене.

— Він упав з полиці...

Вона рахує в мене пульс і мацає лоба.

— Температури у вас нема...

— Нема,— погоджуюсь я.

— Може, вам щось наснилося? — питає вона.

— Напевне,— відмагаюсь я.

Але сестра береться й далі мене розпитувати. Вона дивиться на мене ясними очима, така чепурна, така дивовижна, і я й поготів не можу їй сказати, чого я хочу.

Мене знову підіймають нагору. Треба ж такої мороки! Адже тільки-но вона піде, мені знову доведеться злазити додолу. Коли б то була якась стара жінка, я, либонь, зважився б сказати, в чому річ, але ця сестра ще зовсім молода. Їй щонайбільше двадцять п'ять років, тож ради немає, сказати їй я не можу.

Тоді на поміч мені приходить Альберт, йому нема чого соромитися, йдеться ж не про нього. Він гукає сестру і, коли вона нахиляється до нього, каже їй:

— Сестро, йому треба...

Однак Альберт теж не знає, як висловитися, щоб було цілком пристойно. На фронті поміж нами це визначалося одним-єдиним словом, але тут, у присутності такої дами... Та нараз Альбертові пригадуються шкільні часи, і він бадьоро додає:

— Йому треба надвір.

— А, он що,— каже сестра.— Але ж нащо йому для цього злазити з полиці,— з загіпсованою ногою. Що ж саме вам треба? — звертається вона до мене.

Це нове запитання лякає мене на смерть, бо я не маю найменшого уявлення, який термін тут треба вжити. Сестра приходить мені на допомогу.

— За великим чи за малим?

От ганьба! Я впріваю, наче мавпа, і розгублено кажу:

— Ну, тільки за малим...

Урешті все обійшлось. Мені дають пляшку, а за кілька годин й інші поранені роблять те ж саме. На ранок ми вже всі призвичаїлись і, не соромлячись, просимо те, що нам треба.

Поїзд іде повільно. Іноді він зупиняється, і тоді з вагонів виносять померлих. Зупиняється він часто.

В Альберта температура. Я почуваюся непогано, біль можна терпіти, але куди гірше те, що під гіпсом, мабуть, завелися воші. Нога страшенно свербить, а почухати її нема як.

Цілісінькі дні ми куняємо. За вікнами тихо пропливають різні краєвиди. На третю ніч ми прибуваємо в Гербесталь. Я дізнався від сестри, що на наступній станції Альберта висадять, бо він температурить.

— А куди йде поїзд? — питаю я.

— До Кельна.

— Альберте, нас висадять обох,— кажу йому,— от побачиш.

Коли сестра робить наступний обхід по вагону, я затримую віддих так, що кров шугає в голову. Обличчя в мене червоніє, його зрошує піт. Сестра зупиняється,

— Вам боляче?

— Еге!— стогну я.— Раптом заболіло.

Вона дає мені термометр і йде далі. А я недарма вчився в Кача, тепер я знаю, що робити. Ці солдатські термометри не розраховані на

досвідчених вояк. Слід тільки загнати живе срібло вгору, воно застрягне в тоненькій рурочці й уже не падатиме.

Я засовую термометр під руку навкоси вниз, легенько вказівним пальцем постукую по ньому, а тоді перевертаю. Виходить 37,9. Та мене це не задовольняє. Запалюю сірника і, дотримавши поблизу термометр, доводжу стовпчик до 38,7.

Коли сестра повертається, я щосили надимаюсь, уривчасто дихаю, втуплююся в неї виряченими очима, неспокійно кручусь і шепочу;

— Я більше не можу терпіти...

Вона записує моє прізвище на папірець. Я певен, що гіпсу мені без нагальної потреби знімати не будуть. З поїзда нас висаджують разом — Альберта і мене.

Ми лежимо в католицькому лазареті, в одній палаті. Нам дуже пощастило, бо католицькі лікарні славляться дбайливим доглядом і добрими харчами. Лазарет геть заповнений пораненими з нашого поїзда, серед них є й дуже важкі. Сьогодні нас іще не оглядають, бо тут замало лікарів. Коридором раз у раз провозять низенькі візки на гумових коліщатках, і завжди на такому візку лежить хтось випростаний. Мабуть, до біса незручно так лежати, хіба що як чоловік спить мертвим сном.

Ніч минає неспокійно. Ніхто не може заснути. Вже над ранок ми трохи задрімали. Та я прокидаюся від світла. Двері розчинені, з коридора чути голоси. Інші поранені теж прокидаються. Один із них, що лежить тут уже кілька днів, пояснює нам, у чому річ:

— Тут, нагорі, сестри щоранку читають у коридорі молитву. Вони звуть це ранньою службою. Щоб і ми її почули, вони розчиняють двері до палат.

Безперечно, вони роблять це з добрим наміром, але у нас болять усі кістки, болять голови.

— Яке безглуздя, — кажу я.— Саме коли ми ледве поснули...

— Тут, нагорі, лежать легкопоранені, ось вони і вважають, що так треба.

Альберт стогне. Я спалахую з гніву і кричу:

— Та замовкніть там нарешті!

За хвилину до нас заходить сестра. У своєму чорно-білому вбранні вона скидається на гарненьку ляльку-ковпачок для кавника.

— Зачиніть двері, сестро,— каже хтось із поранених.

— Двері відчинені, бо в коридорі промовляють молитву,— відказує вона.

— Але ми хотіли б іще поспати...

— Молитися краще, ніж спати. — Вона стоїть і безневинно всміхається. — До того вже сьома година.

Альберт знову стогне.

— Зачиніть двері! — гаркаю я.

Сестра зовсім збентежена, щось таке вочевидь не вкладається їй у голові.

— Але ж ми молимось і за вас.

— Дарма! Зачиніть двері!

Вона щезає, покинувши двері розчиненими. Знову чути, як вони там бурмочуть молитву. Від цього я ще дужче скаженію.

— Рахую до трьох, — кажу. — Коли за цей чає вони не замовкнуть, я чимось у них пожбурю.

— І я теж, — озивається ще один поранений.

Я рахую до п'яти. Тоді беру пляшку, націлююсь і жбурляю її крізь двері в коридор. Пляшка розбивається на дрібні скалки. Молитва уривається. До нас входить зграйка сестер, вони лають нас, але досить стримано.

— Зачиніть двері! — галасуємо ми.

Вони щезають. Останньою йде та мала, що оце заходила до нас.

— Безбожники! — цвірінькає вона, але зачиняє за собою двері.

Ми перемогли.

Опівдні приходить інспектор лазарету і дає нам чосу. Він лякає нас в'язницею і навіть іще гіршим. Але цей лазаретний інспектор, так само як і продовольчий,— звичайний собі чиновник, хоч і носить довгу шпагу та еполети; тому навіть новобранці не сприймають його поважно. Хай собі балакає. Що він може нам зробити?

— Хто кинув пляшку? — питає він.

Поки я міркую, чи варто мені признаватися, хтось вигукує:

— Я!

Підводиться чоловік із скуйовдженою бородою. Всі надзвичайно здивовані, не розуміючи, навіщо він на це зголосився.

— Ви?

— Так точно. Мене роздратувало те, що нас даремно збудили, і я знетямився, тож не розумів, що роблю.

Він говорить як по писаному.

— Як вас звати?

— Йозеф Гамагер, резервіст другої черги.

Інспектор іде з палати.

Усі аж палають з цікавості.

— Навіщо ти сказав? Це ж не ти кинув.

Він шкірить зуби:

— Нічого! Я маю довідку про неосудність.

Тепер усі розуміють, у чім річ. Той, хто має таку довідку, може робити геть-чисто все, що йому заманеться.

— На фронті,— розповідає він,— я був поранений у голову, і мені видали свідоцтво, що часом я не можу керувати своїми вчинками. Відтоді мені море по коліна. Мене не можна дратувати. Отже, мені нічого не зроблять. Нехай той начальник унизу трохи показиться. А

зголосився я через те, що мені сподобалось, як кинули пляшку. Коли вони завтра знову відчинять двері, ми швиргонемо їм ще одну.

Усі щиро тішаться. Вкупі з Йозефом Гамагером ми можемо утнути найризикованішу річ.

Потім за нами приїздять безгучні пласкі візки. Бинти в нас поприсихали. Ми ревемо, наче бугаї.

У нашій палаті лежать восьмеро. Найтяжчий стан у Петера, хлопця з чорним кучерявим чубом, у нього складне поранення — прострелені легені. Поруч із ним лежить Франц Вехтер із розтрощеною рукою, спершу він виглядав непогано. Проте на третю ніч він гукає нас, щоб ми подзвонили,— йому здається, що з рани тече кров.

Я чимдуж натискаю на дзвоник. Але нічна сестра не приходить. Увечері ми завдали їй багато клопоту, бо нам усім зробили перев'язку, а після того завжди боляче. Один хотів, щоб йому поклали ногу отак, другий — не так, третій просив пити, четвертому треба було збити подушку; врешті стара гладуха почала сердито бурчати і грюкнула дверима. Тепер вона, напевне, підозрює щось подібне, бо не йде.

Ми чекаємо. Тоді Франц каже:

— Подзвони ще.

Я дзвоню. Але ніхто не приходить. Уночі на все наше крило залишається тільки одна сестра, можливо, вона щось робить в іншій палаті.

— Франце, ти певен, що в тебе кровотеча? — питаю я.— Бо ми можемо знову дістати прочухана.

— Бинти геть мокрі, чи не може хтось увімкнути світло?

Але із світлом теж нічого не виходить. Вимикач біля дверей, а встати ніхто не може. Я натискаю на дзвоник великим пальцем, аж поки він затерпає. Мабуть, сестра заснула, адже роботи стільки, що й удень у них перевтомлений вигляд. До того ж вони ще довго моляться.

— Чи не кинути нам пляшку? — питає Йозеф Гамагер, якому все дозволено.

— Цього вона й поготів не почує, коли не чує дзвоника.

Нарешті двері відчиняються, в них з'являється заспана стара. Та побачивши, що з Францом, вона починає метушитися й вигукує:

— Чого досі ніхто не дав мені знати?

— Але ж ми дзвонили. А ходити тут ніхто не може.

Франц утратив багато крові, його знову перев'язують. Уранці ми бачимо: обличчя в нього загострилось і пожовтіло, а ще вчора ввечері ми гадали, що хлопець одужує. Тепер сестри заходять до нас часто.

Іноді нас доглядають сестри-жалібниці з Червоного Хреста. Вони добросерді, але часом не дуже вправні. Перестеляючи комусь ліжко, вони часто роблять пораненому боляче, а тоді так лякаються, що йому стає ще гірше.

Черниці надійніші. Вміють із нами поводитись, тільки ми хотіли б, щоб вони були б трохи веселіші. Правда, декотрі мають почуття гумору, ці — славні. Хто з нас не зробив би будь-якої послуги Сестрі Лібертіні, цій надзвичайній сестрі; коли поранені бачать її хоча б здаля, відразу ж у всьому крилі поліпшується настрій. І таких сестер є чимало. За них ми пішли б у вогонь і воду. Ні, тут нема на що скаржитись — черниці поводяться з нами точнісінько, як із цивільними. А коли згадуєш гарнізонний лазарет, то аж страх бере.

Франц Вехтер так і не видужав. Якось його винесли із палати і не повернули сюди. Йозеф Гамагер знає, в чім річ:

— Більше ми його не побачимо. Вони віднесли його до вмиральні.

— До якої ще вмиральні? — питає Кроп.

— Ну, до покійницької.

— Та що воно таке?

— Невеличка кімната в кутку крила. Туди переносять тих, хто збирається дуба врізати. Там двоє ліжок. Ось на ту палату всі й кажуть — умиральня.

— Але нащо їх туди переносять?

— Бо так менше клопоту потім. І зручніше, бо та палата — поруч із ліфтом, що спускається до трупарні. Можливо, це робиться також для того, щоб ніхто не помирав у палатах, в інших на очах. І доглядати його легше, коли він лежить окремо.

— А йому ж як?

Йозеф знизує плечима:

— За звичай, та людина вже не дуже розуміє, що робиться.

— І всі тут про це знають?

— Хто тут давно, той, звісно, знає.

По обіді на ліжко Франца Вехтера кладуть іншого пораненого. Через кілька днів його теж виносять. Йозеф робить виразний рух рукою. Ми ще не раз бачимо, як хлопців приносять сюди, а потім несуть геть.

Часом біля ліжок сидять родичі й плачуть або тихо, збентежено про щось говорять. Якась стара жінка зовсім не хоче йти звідси, але їй же не можна залишатися тут на ніч. Наступного ранку стара приходить дуже рано, та їй треба було б прийти ще раніше, бо, підійшовши до ліжка, вона бачить, що на ньому лежить уже хтось інший. Її ведуть до трупарні. Вона принесла з собою яблука і тепер віддає їх нам.

Малому Петерові теж гіршає. Його температурна табличка має загрозливий вигляд, і якось удень перед його ліжком зупиняється низенький візок.

— Куди? — питає Петер.

— До перев'язочної.

Його кладуть на візок. Але сестра робить помилку — вона знімає з гачка його солдатський мундир і кладе теж на візок, щоб не заходити сюди вдруге. Петер одразу про все здогадується і намагається зсунутися з візка.

— Я зостануся тут!

Вони кладуть його назад. Він тихо кричить — адже легені в нього прострілені.

— Я не хочу до вмиральні!

— Та ми ж веземо тебе на перев'язку.

— А навіщо тоді вам мій мундир?

Він уже не може говорити. Тільки шепоче хрипло, схвильовано:

— Залиште мене тут!

Вони нічого не відповідають і вивозять його з палати. Перед дверима він намагається підвестись. Його голова з чорними кучерями трясеться, очі повні сліз.

— Я ще повернуся! Я ще повернуся! — кричить він.

Двері зачиняються. Ми всі схвильовані, але мовчимо. Нарешті Йозеф каже:

— Так усі запевняють. Але хто туди попав, той уже не повернеться.

Мені роблять операцію, і два дні після того я блюю. Писар мого лікаря каже, що кістки в мене не хочуть зростатись. А в іншого пораненого вони зрослися неправильно, їх знову ламатимуть. Оце-то справжня мука.

Серед новеньких є двоє молодих солдатів, що мають плоскостопість. Під час огляду це помічає головний лікар і зраділо зупиняється біля них.

— Це ми усунемо,— каже він.— Зробимо невеличку операцію, і ви матимете здорові ноги. Запишіть їх, сестро.

Коли лікар виходить, Йозеф, який усе чисто знає, застерігає їх:

— Не погоджуйтеся на операцію. Розумієте, старий просто схибнувся на цьому. Він тільки і мріє когось дістати собі для розваги. Правда, після

операції ви позбудетеся плоскостопості, але ноги у вас стануть криві, і все життя ви шкандибатимете з кийком.

— А що ж нам робити? — питає один із них.

— Не погоджуйтесь! Вас привезли сюди лікувати рани, а не оперувати плоскостопість! Хіба на передовій у вас її не було? От бачите! Зараз ви ще можете ходити, а як попадете під ніж старому, то станете каліками. Йому потрібні піддослідні кролики, тож війна для нього — розкіш, як і для всіх лікарів. Зазирніть у нижнє відділення, там шкутильгає з десятеро таких, що він їх оперував. Деякі лежать тут ще з чотирнадцятого чи з п'ятнадцятого року. Ніхто з них не став після операції ходити краще, навпаки, здебільшого навіть гірше, у багатьох — ноги в гіпсі. Щопівроку він знов їх хапає та наново ламає їм кістки, щиро запевняючи, що вже ця операція пройде успішно. Тож запам'ятайте: він не має на це права, як ви не дозволите.

— Ет, чоловіче добрий,— стомлено каже один із них,— краще ноги покалічити, ніж головою накласти. Хіба хто знає, що його чекає знову на фронті? Нехай роблять зі мною, що хочуть, аби тільки мені додому повернутися.

Другий солдат, молодий хлопець наших літ, не хоче оперуватись, Наступного ранку старий наказує привести їх униз, починає їх умовляти, ще й гримає на них, поки вони кінець кінцем усе-таки погоджуються. Справді, що їм робити? Адже вони — бидло, а він — велике цабе. Ще під хлороформом і в гіпсі їх приносять назад до палати.

Справи в Альберта кепські. Його забирають до операційної — ампутують ногу. Її віднімають усю, до самого верху. Тепер він майже не розмовляє. Якось сказав, що хоче застрелитись і неодмінно це зробить, тільки-но добудеться до свого револьвера.

Прибуває новий транспорт із пораненими. До нашої палати кладуть двох сліпих. Один із них — ще зовсім молодий музикант. Коли сестри приносять йому їсти, то ніколи не беруть із собою ножа, якось він уже вирвав був ніж у сестри з рук. Та попри всі остороги, з ним сталося лихо. Ввечері сестру, що саме його годувала, кудись покликали, і вона пішла, поставивши тарілку з виделкою в нього на столику. Навпомацки він знайшов виделку, взяв її і щосили встромив собі в тіло навпроти серця, тоді вхопив свого черевика і чимдуж почав бити ним по колодочці виделки. Ми гукнули на допомогу, і треба було трьох чоловіків, щоб відібрати в нього виделку. Її тупі зубці вже глибоко ввійшли в тіло. Цілу ніч він лаяв нас так, що ніхто не міг заснути. Вранці в нього почався напад істерії.

Знов у нашій палаті звільняються ліжка. Минають дні за днями, сповнені болю і страху, зойків і хрипу. Тепер уже "вмиральні" непотрібні, їх надто мало. Ночами люди помирають і в нашій палаті. Смерть приходить набагато швидше, ніж сестри встигають передбачити.

Та якось удень двері розчиняються і до нас у палату в'їздить плаский візок, а на ньому сидить блідий, худющий Петер, тріумфально підвівши голову з розпатланими чорними кучерями. Сестра Лібертіна із сяючим обличчям підкочує візок до колишнього Петерового ліжка. Хлопець повернувся з "умиральні". А ми вже гадали, що він давно помер.

Петер оглядається навкруг і питає:

— То що ви на це скажете?

І навіть Йозеф змушений визнати, що вперше став свідком такої події.

Мало-помалу декому з нас дозволяють підводитися з ліжка. Я теж одержую милиці й потроху шкандибаю. Та майже не користуюся ними,

бо не можу витримати Альбертового погляду, коли йду по кімнаті. Він завжди стежить за мною якимись дивними очима. Через те я часом тікаю в коридор — там я можу вільніше рухатися.

На поверх нижче лежать поранені в живіт, у хребет, у голову і з ампутацією обох рук чи ніг. У правому крилі будинку — солдати з розтрощеними щелепами, отруєні газом, поранені в ніс, вуха чи шию. У лівому — сліпі й поранені в легені, в таз, у суглоби, в нирки, в калитку. Тільки тут починаєш розуміти, наскільки вразливе тіло людини.

Двоє поранених помирають у корчах правцю. Шкіра в них стає сірою, тіло дубіє, тільки очі залишаються живі, та ще й довго. В інших поранена рука чи нога підв'язана й висить у повітрі, немов на шибениці. Під рану поставлено миску, туди стікає гній. Що дві чи три години миску спорожнюють. Деякі поранені лежать на витяжці з важким тягарем. Я бачу людей із розпанаханими животами, в таких ранах завжди повно калу. Лікарів писар показує мені рентгенівські знімки розтрощених стегон, колін і плечей.

Не можна збагнути, як ці пошматовані тіла мають ще людські обличчя і як вони ще живуть звичайним, буденним життям. А це ж тільки один госпіталь, ба навіть тільки одне його відділення — їх сотні тисяч у Німеччині, сотні тисяч у Франції, сотні тисяч у Росії. Яке ж безглуздя все те, що написано, зроблено, передумано людством, коли можливі такі речі! Яке ж усе брехливе й нікчемне, коли тисячолітня цивілізація не змогла запобігти тому, щоб пролилися ці річки крові, коли вона допустила існування сотень тисяч отаких катівень. Тільки в госпіталі видно, що таке насправді війна.

Я молодий, мені двадцять років, але в житті я бачив тільки відчай, смерть, жах та поєднання безглуздої легковажності з неймовірними муками. Я бачу, що хтось нацьковує народ на народ, і люди вбивають — мовчки, слухняно, по-дурному, не розуміючи, що роблять, і не відчуваючи ніякої провини. Я бачу, що найкращі уми людства винаходять зброю і слова, аби це тривало й далі, та ще й у

найвигадливіших формах. І разом зі мною це бачать усі люди мого віку, тут і за кордоном, в усьому світі, зі мною це переживає все моє покоління. Що робитимуть наші батьки й матері, як ми колись підведемося з могил, постанемо перед ними й зажадаємо звіту? Чого вони чекатимуть від нас, якщо ми доживемо до того дня, коли вже не буде війни? Довгі роки ми робили тільки одне — убивали, це стало нашою першою професією у житті. Все, що ми знаємо про життя, зводиться до одного — до смерті. Що ж буде потім? І що буде з нами?

Найстарший у нашій палаті — Левандовський. Йому сорок років, у госпіталі він лежить уже десять місяців, бо тяжко поранений у живіт. Та за останні тижні він уже настільки оклигав, що може, зігнувшись, трохи пошкандибати.

Уже кілька днів він страшенно збуджений. З невеличкого польського містечка надійшов йому лист від дружини, вона пише, що зібрала гроші на дорогу і може його провідати.

Вона вже виїхала і щодня може прибути. Левандовський утратив смак до їжі, навіть сосиски з капустою, тільки трохи покуштувавши, віддає іншим. Увесь час він ходить із листом по кімнаті, кожен із нас прочитав того листа вже разів із десять, штемпелі на конверті перевірялися хтозна скільки, лист уже весь у масних плямах і такий замацаний, що його насилу можна прочитати; нарешті відбувається те, що й мало відбутись: у Левандовського підвищується температура, і йому знову доводиться лягти в ліжко.

Він не бачився з дружиною вже два роки. За цей час вона народила дитину й привезе її із собою. Однак Левандовський заклопотаний зовсім іншим. Він сподівався, що, коли приїде його стара, йому дозволять виходити за межі госпіталю, адже це зрозуміло: подивитися на власну жінку приємно, та коли чоловік стільки часу був без неї, то йому хочеться по можливості задовольнити й інше бажання.

Цілі години Левандовський обговорював з нами цю проблему, бо в солдатів щодо цього таємниць немає. Для всіх це — звичайна справа. Ті з нас, яким уже дозволяють виходити з госпіталю, називають йому кілька затишних куточків у міських скверах і парках, де йому ніхто не заважатиме, а один навіть знає, де саме можна знайти невеличку кімнату.

А тепер усе це ні до чого, Левандовський лежить у ліжку, і його обсідають клопоти. Йому й життя буде не миле, як доведеться від цього відмовитися. Ми розраджуємо його і обіцяємо якось усе залагодити.

Наступного дня по обіді з'являється його жінка, дрібненьке миршаве створіння з полохливими пташиними очицями, що швидко бігають туди й сюди. На ній щось схоже на чорну мантилью з рюшем і стрічками, бозна звідки вона це дістала, либонь, одержала у спадок.

Вона щось тихенько мурмоче й нерішуче зупиняється в дверях. Мабуть, злякалася, що нас тут шестеро.

— Привіт, Маріє,— каже Левандовський, і в нього бігає на шиї борлак,— можеш спокійно заходити, тут тебе ніхто не скривдить.

Жінка обходить усі ліжка і кожному з нас простягає руку. Потім показує нам дитину, яка тим часом устигла наробити в пелюшки. З чималої торби, гаптованої бісером, Левандовська виймає чисту пелюшку і спритно переповиває дитину. Завдяки цьому вона позбувається ніяковості і починає розмовляти з чоловіком.

Левандовський дуже нервується, раз у раз скоса поглядає на нас круглими банькатими очима і здається неймовірно нещасним.

А час саме слушний, лікарський обхід уже скінчився, до нас у палату може зазирнути хіба що якась сестра. Тож один із нас виходить у коридор уважно роззирнутись. Повертається і киває:

— Ніякого стерва не видно. Ти скажи їй, Йоганне, в чім річ, і берися до діла.

Вони розмовляють між собою по-польському. Жінка трохи зашарілася й збентежено поглядає на нас. Ми доброзичливо всміхаємось і махаємо руками — що, мовляв, тут надзвичайного! До дідька лисого всі церемонії, вони вигадані для колишніх часів. Тут лежить тесля Йоганн Левандовський, скалічений солдат, а оце його дружина; хтозна-коли вони знову зустрінуться, він хоче її мати, то хай собі має, і квит!

Двоє наших виходять у коридор і стають перед дверима на той випадок, якщо сестра йтиме сюди, тоді вони мають її перестріти й забалакати. Вони обіцяють побути на варті чверть години.

Левандовський може лежати тільки на боці, тож один із нас підкладає йому під спину ще кілька подушок, Альбертові дають тримати немовля, тоді ми на хвилину відвертаємося, чорна мантилья щезає під ковдрою, а ми, галасливо балакаючи, ріжемося в карти.

Усе йде гаразд. Я набрав саму трефу, аж чотири карти, але, мабуть, якось викручусь. Через гру ми майже зовсім забуваємо про Левандовського. Та незабаром дитина починає плакати, дарма що Альберт розпачливо гойдає її на руках. Тоді щось шарудить, шелестить, і коли ми ненароком зиркаємо туди, то бачимо, що дитина вже на колінах у матері і ссе свою пляшечку. Діло зроблено.

Тепер ми почуваємось, як одна велика родина, жінка Левандовського зовсім повеселішала, а сам Левандовський лежить спітнілий і аж сяє.

Він розпаковує гаптовану торбу, там виявляється кілька добрячих ковбас, Левандовський бере ніж так, наче це букет квітів, і розрізає ковбаси на шматки. Широким порухом руки він показує на нас, і

невеличка сухенька жінка підходить до кожного, сміється і ділить між нами ковбасу, тепер вона здається просто гарненькою. Ми називаємо її матінкою, вона радіє з цього і підбиває нам подушки.

За кілька тижнів я починаю щодня ходити до інституту Цандера. Там ногу мені міцно пристібають і згинають та розгинають. Рана на руці давно вже загоїлася.

З фронту прибувають нові транспорти з пораненими. Бинти на них не з марлі, а з білого гофрованого паперу. З перев'язним матеріалом тепер на фронті стало скрутно.

Альбертова кукса гоїться добре. Рана майже. закрилася. Через кілька тижнів його відправлять протезуватися. Він і досі мало говорить і став куди серйозніший, ніж колись. Часто він раптом уриває розмову і втуплює погляд кудись перед себе. Якби він не був завжди з нами, то давно вже вкоротив би собі віку. Але тепер уже найтяжчий час для нього минув. Іноді він навіть дивиться, як ми граємо в карти.

Нарешті мені дають відпустку для одужання.

Мати не хоче мене більше відпускати. Вона зовсім підупала. Все тепер іще гірше, ніж того разу.

Потім мене викликають у полк, і я знову їду на фронт.

Як важко прощатися з моїм другом Альфредом Кропом. Але в армії звикаєш із часом і до цього.

XI

Ми вже кинули лічити тижні. Коли я прибув сюди, була зима, і, як вибухали снаряди, навсебіч летіли грудки мерзлої землі, не менш небезпечні, ніж снарядні осколки. Тепер дерева знову зазеленіли. Життя

наше минає то на передовій, то в бараках, то знову на передовій. Ми вже трохи звикли до цього, війна — це наче смертельна хвороба, як рак і сухоти, як грип і дизентерія. Тільки смерть з'являється тут набагато частіше, у різноманітних виглядах, і вона — куди жахливіша.

Наші думки мов глина, їх формують дні, минаючи один за одним; думки хороші, коли ми відпочиваємо, а коли ми опиняємося під вогнем — вони мертві. Численні вирви є не тільки навколо нас, але і всередині, в наших душах.

Кругом усі так живуть, не тільки ми; те, що минуло, не має тепер ніякої ваги, люди й справді його не пам'ятають. Колись освіта й виховання створювали різницю між людьми, тепер вона майже зникла, її ледве можна відчути. Часом освіта й виховання дають перевагу в певній ситуації, але вони мають і свої вади — вони створюють перешкоди, які потім важко буває долати. Це так, наче колись ми були монетами різних країн; потім їх перетопили, і тепер на всіх стоїть один і той самий карб. Щоб розрізнити ті монети одну від одної, треба ретельно випробувати матеріал, з якого їх зроблено. Ми насамперед солдати, і тільки вже потім якось дивно і соромливо ми ще почуваємося особистостями.

Усі ми — велике братерство, на якому лежить відблиск від оспіваного в народних піснях товариства, і солідарності в'язнів, і розпачливої згуртованості людей, рокованих до смерті; це й позначає наше життя серед постійної небезпеки, беззахисності й напруженого чекання смерті; це життя зводиться до байдужого сприймання людиною дарованих їй годин, сприймання без патетики, в найзвичайнісінький спосіб. Воно й героїчне і банальне, наше життя, коли хто схоче визначити, але хто цього схоче?

А виявляється це, приміром, так: якось нас попередили, що противник підіймається в атаку, Тьяден миттю виїдає свою горохову юшку з шкварками, бо він не знає, чи за годину ще житиме. Ми довго сперечалися, чи варто так робити. Кач заперечував: можуть поранити у живіт, а коли шлунок повний, це дуже небезпечно.

Такі речі для нас — справжні проблеми, ми серйозно замислюємося над ними, та інакше не може й бути. Тут, перед лицем смерті, життя стало страшенно прямолінійне, воно обмежується найнеобхіднішим, усе інше спить глухим сном; ця наша примітивність і рятує нас. Якби ми були не такі однакові й не такі примітивні, то вже давно б збожеволіли, дезертирували або нас повбивало б. Ми немов альпіністи високо в горах, укритих кригою: тоді всі функції організму конче мусять служити тільки збереженню власного життя, це викликано необхідністю. Все інше відкидається, бо воно вело б тільки до марної витрати сил. Це для нас єдиний спосіб порятунку; часом я сам собі здаюся чужим, коли в години тиші загадкові відблиски минулого показують мені, наче в тьмяному люстрі, відокремлені від мене обриси мого теперішнього існування, і я дивуюсь, як незбагненна діяльна сила, сила життя, змогла пристосуватися й до таких форм. Усі інші її вияви перебувають у стані зимової сплячки, життя зосередилося лише на тому, щоб стерегтися смерті; життя перетворило нас у мислячих тварин і озброїло нас інстинктом; воно зробило з нас тупаків, аби нас не зламали жахи війни, котрі навалилися б на нас, якби ми думали ясно і свідомо; життя збудило в нас почуття товариськості, щоб ми не опинилися в безодні самотності; воно озброїло нас байдужістю дикунів, аби ми всупереч усьому могли тішитися кожною світлою хвилиною і зберігати її надалі для захисту від навали небуття. Так ми й живемо — замкнено, суворо, ні в що не втручаємось, і лише зрідка якась подія осяває наше існування. Але тоді з глибини нашого єства зненацька вирива́ється полум'я неймовірно тяжкої туги.

Це небезпечні хвилини, бо вони доводять, що наша пристосованість усе-таки штучна і це не справжній спокій, а тільки зусилля бути спокійним. Зовнішніми формами життя ми майже нічим не відрізняємося від дикунів, та коли дикуни можуть постійно так жити, бо це для них природно, а напруження духовних сил може привести їх до дальшого розвитку, то в нас — усе навпаки: ми напружуємо свої внутрішні сили не для дальшого розвитку, а для повернення назад, у дикунство. Для них цей стан природний і зрозумілий, а для нас — штучний, створений ціною неймовірного напруження.

Часом уночі нам, буває, привидяться уві сні якісь обличчя, і ми прокидаємося знеможені, ще під владою цих чарів, і з жахом відчуваємо, який непевний наш спокій і яка примарна межа відділяє нас від пітьми... Ми — невеличкі пломінці, ледве захищені хисткими стінами від буревію смерті чи божевілля, ті пломінці лише мерехтять, а часом майже гаснуть. Тоді глухий гуркіт бою оточує нас кільцем, ми зіщулюємося, замикаємось у собі і широко розплющеними очима вдивляємося в ніч. Трохи заспокоює нас тільки дихання поснулих товаришів, і ми вже чекаємо ранку.

Кожен день і кожна година, кожен снаряд і кожен убитий підточують цю хистку опору, і роки швидко її руйнують. Я бачу, як круг мене вона теж от-от завалиться.

Ось, приміром, безглузда історія з Детерінгом.

Він був один із тих, що завжди тримаються окремо. Якось, собі на лихо, він побачив у садку вишню. Ми саме поверталися з передової на нові квартири, і, коли завернули за ріг будинку, несподівано у світанковій імлі перед нами виникла вишня, ще без жодного листочка, але вся в буянні білого цвіту.

Ввечері Детерінг десь подівся. Нарешті він прийшов, тримаючи в руках кілька квітучих вишневих гілок. Ми взялися глузувати з нього, чи він, бува, не знайшов собі дівчини і чи не збирається вже на оглядини. Він нічого не відповів і вклався спати. Вночі я почув, що він порпається в своїх речах, здається, їх пакує. Передчуваючи щось лихе, я підійшов до нього. Він удав, наче нічого не сталося, тоді я сказав:

— Детерінг, не роби дурниць!

— Чого ти, я просто не можу заснути...

— А навіщо ти приніс вишневий цвіт?

— Хіба мені не можна вишневих гілок наламати? — уперто відказав він і, трохи помовчавши, додав: — Удома в мене гарний вишневий садок. Коли вишні цвітуть, то згори, з сінника, як глянеш, здається, наче хто напнув простирадло, геть усе біле. Оце саме тепер вони цвітуть.

— Може, незабаром дістанеш відпустку. Або навіть відкомандирують тебе тепер додому, як хлібороба.

Детерінг киває головою, але відчувається, що він десь далеко. Коли цих селян зворушити, у них на обличчі з'являється якийсь дивний вираз — чи то як у корови, чи то як у зажуреного бога, щось дурнувате, але водночас і чарівне. Аби відволікти Детерінга від його думок, я прошу в нього скибку хліба. Він, не вагаючись, дає. Це підозріло, бо взагалі він скупенький. Тож я не сплю. Та все гаразд, уранці він такий, як завжди.

Напевне, він помітив, що я за ним стежу. Проте ще через день він уранці щезає. Я відразу це завважую, але нікому нічого не кажу, щоб дати йому час, може, він устигне пробратися. До Голландії вже втекло чимало різного люду.

Але під час переклички виявилася його відсутність. Через тиждень ми дізнаємось, що його впіймали польові жандарми, ця ганебна військова поліція. Він подався був до Німеччини — звісно, то був безнадійний вчинок, як безнадійне й дурне було все, що він робив із самого початку втечі. З цього кожен міг би виснувати, що його втеча була викликана тугою за домівкою і діяв він у раптовому потьмаренні. Та що знають про це військові судді, сидячи за сто кілометрів від лінії фронту? Відтоді ми більше нічого не чули про Детерінга.

Ці небезпечні, гамовані почуття часом вибухають в інший спосіб, як ото вибухає перегрітий паровий казан. Тож треба ще розповісти, як загинув Бергер.

Наші окопи вже давно розриті снарядами, лінія передової стала якась еластична, і ми не ведемо, власне, справжньої позиційної війни. Коли поле прочесала атака, а за нею — контратака, зостається подерта лінія траншей, а боротьба іде вже запекло від вирви до вирви. Передній край прорвано, невеличкі купки солдатів засіли у вирвах і звідти ведуть бій.

Ми теж сидимо у вирві, а збоку чатують англійці. Їхні частини зім'яли наш фланг і тепер опинилися позаду нас. Ми оточені. У полон здатися важко, бо нас огортає туман і дим, ніхто не зрозуміє, що ми хочемо здатися, а може, ми цього в не хочемо, в такі хвилини ніхто сам не здатний цього збагнути. Ми чуємо, як ближчають вибухи ручних гранат. Наш кулемет прочісує чималий шмат землі перед нами. Проте вода в кожухах висихає, ми хутко передаємо один одному металеві коробки від стрічок, кожен мочиться туди, тепер у нас знову є вода й ми можемо стріляти. Але гуркіт іззаду все ближчає. Через кілька хвилин ми загинемо.

Зненацька десь оскаженіло затріскотів ще один кулемет, він б'є з найкоротшої відстані. Б'є з вирви поруч із нами, то Бергер приволік його туди, і тепер позаду починається контратака. Ми вириваємося з оточення і з'єднуємося з нашими.

Коли ми згодом уже сидимо в досить надійному сховищі, один із тих солдатів, що принесли нам їсти, розповідає, ніби за кількасот кроків звідси лежить поранений зв'язковий собака.

— Де?—питає Бергер.

Солдат пояснює, де саме. Бергер підводиться, щоб іти й забрати собаку або пристрелити його. Ще півроку тому він і не здумав би клопотатися цим, не став би робити дурниць. Ми намагаємося його затримати. Та коли він насправді йде, ми тільки кажемо: "Здурів" і відпускаємо його. Бо такі напади фронтового сказу стають

небезпечними, якщо не вдається відразу збити людину з ніг і міцно її тримати. А Бергер на зріст метр вісімдесят заввишки, він у нашій роті найдужчий.

Бергер справді збожеволів, бо хоче пробитися крізь вогняну стіну. Певне, в нього вдарила та блискавка, що десь угорі чатує над нами; вдарила і зробила його одержимим. Це виявляється по-різному: ті починають бешкетувати, ті — кидаються стрімголов тікати, а один силкувався заритися в землю, довбав її руками, ногами й навіть гриз зубами.

Звісно, трапляються й симулянти, але вже сама спроба симулювати є, власне, характерною ознакою. Бергера, що пішов був по собаку, виносять з-під вогню з розтрощеним тазом, а одного з тих солдатів, що його несли, поранено кулею в литку.

Мюллера вбито. Освітлювальна ракета, яку пустили десь зовсім зблизька, попала йому просто в живіт. Він жив іще півгодини при повному розумі, жахливо страждаючи. Перед смертю він передав мені свій гаман і відказав мені чоботи, ті самі, що дісталися йому колись у спадок від Кеммеріха. Я ношу їх, бо вони мені добре прийшлися. Після мене їх. носитиме Тьяден, я вже йому пообіцяв.

Ми поховали Мюллера, але він недовго матиме тут спокій. Наші позиції відсуваються назад. По той бік забагато свіжих англійських та американських полків. Забагато м'ясних консервів і пшеничного борошна. Забагато нових гармат. І літаків.

А ми виснажені й зголоднілі. Харчі в нас такі кепські й стільки в них сурогатів, що ми від цього хворіємо. Фабриканти в Німеччині на нас збагатіли, а нам розриває кишки кривавий пронос. У вбиральнях завжди повно люду; треба було б показати там, удома, ці сірі, жовті, нужденні, покірні обличчя, ці скоцюрблені від різачки постаті, цих людей, що

стікають кров'ю і хіба що всміхаються один до одного, кажучи тремкими від болю вустами:

— Не варто й штани підтягати...

Наша артилерія немов принишкла, у неї замало боєприпасів, а жерла в гармат такі вже зужиті, що ті б'ють дуже неточно, і часом снаряди летять просто сюди, на наші позиції. У нас і коней замало. Наше поповнення —це бліді, слабосилі хлопчаки, вони навіть не можуть тягати на собі ранці, але вмирати можуть. Тисячами. Вони не мають уявлення, що таке війна, вони тільки йдуть уперед і підставляють себе під кулі. Один-єдиний ворожий літак за іграшки поклав дві їхні роти, перше ніж ті хлопчаки, щойно вийшовши з поїзда, навчились ховатися.

— Незабаром Німеччина стане пусткою,— каже Кач.

Ми вже не маємо надії, що все це коли-небудь скінчиться. Наперед ми взагалі тепер не загадуємо. В тебе може влучити куля і вбити; тебе може поранити, тоді дальший етап — лазарет. Як тобі не ампутують руку або ногу, то рано чи пізно ти попадеш до рук одного з тих штабних лікарів, котрі мають у петлиці хрест за воєнні заслуги, а тобі кажуть: "Що, нога трошки покоротшала? Та на фронті вам не доведеться бігати, коли ви не боягуз. Отже, до служби придатний. Можете йти".

Кач розповідає один із тих анекдотів, що обійшли весь фронт, від Вогезів до Фландрії,— анекдот про військового лікаря: на комісії він викликає за списком людей, і, коли до нього чоловік підходить, він, не дивлячись, оголошує: "Придатний до служби. Нам на фронті потрібні солдати". От якось до нього підходить чоловік на дерев'янці, а лікар знов оголошує: "Придатний".

— І тоді,— Кач підсилює голос,— чоловік каже лікареві: "Дерев'яну ногу я вже маю, але якщо я тепер знову попаду на фронт і мені відірве

голову, тоді хай мені зроблять дерев'яну голову, і я стану військовим лікарем". Нас усіх щиро тішить така відповідь.

Напевне, бувають і чесні лікарі, вони безперечно існують; але кожен солдат, проходячи раз у раз всякі комісії, може натрапити й на такого лікаря, одного з тих численних "мисливців за героями", що дбають лише про те, аби в їхніх списках слово "придатний" замінило слова "не придатний" та "обмежено придатний".

Таких анекдотів розповідають чимало, здебільшого вони викликають ще тяжче почуття гіркоти, ніж цей. Проте вони не мають нічого спільного з бунтарством чи скиглійством; ці анекдоти правдиві, вони називають речі своїми іменами, адже у нас в армії надто багато ошуканства, несправедливості та підлоти. Чи не дивно, що, незважаючи на все, в дедалі безнадійнішу боротьбу вступають полк за полком, атаки тривають безперервно, одна за одною, а лінія фронту все відсувається назад і тріщить?

Ворожі танки, з яких ми попервах глузували, врешті виявилися грізною зброєю. Закуті в панцер, вони наближаються широкою лавою, втілюючи дужче за будь-що жах війни.

Гармат, що спрямовують на нас шалений вогонь, ми не бачимо; ворожі лави, які наступають на нас, складаються з таких самих людей, як ми, але ці танки — машини, їхні гусениці невпинні, наче сама війна. Це справжній символ нищення; вони байдуже долають вирви, пірнають у них і знову вилазять; неспинно посувається колона панцерників, що ревуть і вивергають дим, ці невразливі сталеві звірі чавлять мертвих і поранених. Зачувши важку ходу цих велетнів, ми зіщулюємося, відчуваючи, яка тоненька в нас шкіра, руки в нас — наче соломинки, а наші ручні гранати — як сірники.

Снаряди, хмари газу і колони танків — розчавлення, руйнація, смерть.

Дизентерія, грип, тиф — задуха, гарячка, смерть. Окопи, госпіталі, братські могили — іншого виходу немає.

Під час одного наступу вбивають командира нашої роти Бертінка. То був один з тих справжніх фронтових офіцерів, які в небезпечній ситуації завжди опиняються попереду. Він пробув у нас два роки, і за цей час його навіть не поранило, тож урешті мало щось статися. Ми сидимо у вирві, нас оточено. Разом із пороховим димом вітер шибає до нас якийсь сморід — чи то нафти, чи то гасу. Нараз ми бачимо двох ворожих солдатів із вогнеметом, в одного на спині бак, другий тримає в руках шланг, з якого б'є струмінь вогню. Коли вони підійдуть так близько, що той струмінь досягне нас, тоді ми загинули — нам нема куди відступати.

Ми починаємо стріляти по тих солдатах. Але вони все-таки наближаються, і наше становище тепер зовсім кепське. Бертінк лежить із нами у вирві. Побачивши, що ми ніяк не можемо влучити в них, бо під таким сильним вогнем небезпечно навіть трохи висунутися, він бере гвинтівку, вилазить із вирви і лежачи, спираючись на лікті, починає цілитися. Він стріляє — і тут же ми чуємо, як по ньому ляскає куля, його поранено. Але він так само лежить і знову цілиться, на якусь мить опускає гвинтівку, тоді знову підводить її, і нарешті лунає постріл.

Бертінк випускає з рук гвинтівку, каже: "Добре!" і сповзає у вирву. Того вогнеметника, що йшов ззаду, поранено, він падає, шланг вивертається з рук другого солдата, полум'я прискає навсебіч, і той чоловік загорається сам.

Бертінка поранено в груди. А за якусь хвилину снарядний осколок розтрощує йому підборіддя. Той же осколок має ще силу розпороти стегно Леєрові. Леєр зойкає, але тримається, спираючись на руки; він швидко спливає кров'ю, і ніхто не може йому зарадити. За кілька хвилин він осідає на землю, немов шкіряний мішок, з котрого витекла вода. Яка користь йому тепер із того, що в школі він був такий добрий математик.

Спливають місяці. Це літо 1918 року — найтяжче з усіх і найкривавіше. Дні стоять невимовно гарні в золоті й блакиті, наче ангели над кругом смерті. Тепер кожен із нас знає, що війну ми вже програємо. Про це багато не говорять, ми відступаємо, після останнього великого наступу противника ми вже не зможемо просунутися вперед, ми не маємо ані людей, ані боєприпасів.

Проте війна триває... І люди вмирають...

Літо 1918 року... Ніколи ще наше життя в його нужденній подобі не здавалося нам таким бажаним, як тепер; червоні маки на луках біля казарм, лискучі кузки на стеблинах трав, теплі вечори в напівтемних прохолодних кімнатах, чорні, таємничі у сутінках дерева, зірки, дзюрчання води, мрії і довгий сон... О життя, життя, життя!

Літо 1918 року... Ніколи ми не страждали мовчки так, як тоді, коли вирушали на передову. Не знати звідки полинули неймовірні чутки про перемир'я й мир, вони бентежать серця, і тепер вирушати на передову ще важче, ніж завжди.

Літо 1918 року... Ніколи ще життя в окопах не було таким гірким і жахливим, як тепер у години, проведені під вогнем, коли бліді, притиснуті до брудної землі обличчя й судомно зведені руки благали лише одного: "Ні, ні! Тільки не тепер! Тільки не тепер, адже незабаром кінець війни".

Літо 1918 року... Вітер надії, що летить над згарищами й понівеченими полями, шалена лихоманка нетерпіння, розчарування, болючий жах смерті й незбагненне питання: чому? Чому не кладуть цьому край? І звідки взялися ті бентежні чутки про кінець війни?

Над нами часто кружляють ворожі літаки, і пілоти такі нахабні, що полюють на окремих людей, наче на зайців. На кожний німецький літак припадає щонайменше п'ять англійських та американських. На одного

голодного, знесиленого німецького солдата в наших окопах припадає п'ятеро дужих і свіжих солдатів у ворожих. На одну нашу солдатську хлібину припадає по той бік фронту п'ятдесят бляшанок м'ясних консервів. Нас не розбито, бо ми кращі й досвідченіші солдати: нас просто розчавлено і відкинуто, адже противник у багато разів численніший.

Ми саме пережили кілька дощових тижнів — сіре небо, сіра багниста земля, сіра смерть. Коли ми вирушаємо на передову, вся наша одежа зразу стає вогкою, і так триває весь час, поки ми перебуваємо там. Нам нема де обсушитися. В кого ще збереглися чоботи, той обв'язує халяви зверху мішковиною, щоб одразу не набрати всередину рідкої глини. Гвинтівки вкриті брудною корою, наш одяг — теж, усе тече, все порозкисало, земля стала вогким, слизьким, масним місивом, на її поверхні жовтіють ковбані з червоними спіралями крові; вбиті, поранені й живі повільно загрузають у це болото.

Нас шмагає вогняний буревій, град снарядних осколків летить у сіро-жовтий хаос, і звідти лунають гострі, ніби дитячі, зойки поранених, а вночі пошматована людська плоть стогне і аж згодом поволі замовкає.

Наші руки — земля, наші тіла — глина, а наші очі — дощові калюжі. Ми не знаємо, чи ми ще живі.

А потім у наші ями вогкою медузою заповзає задушлива спека, і в один із таких днів пізнього літа, несучи нам харчі, раптом падає Кач. Ми з ним самі. Я перев'язую йому рану; здається, в нього розтрощена гомілка. Кач розуміє, що це важке поранення, і розпачливо стогне:

— Саме тепер... Саме тепер...

Я втішаю його:

— Хто знає, як довго ще триватиме ця веремія. Зате тепер ти врятований... .

Рана в Кача починає сильно кровоточити. Я не можу залишити його самого, щоб спробувати дістати ноші. Та я й не знаю, чи є десь поблизу санітарна частина.

Кач не дуже важкий, тож я завдаю його собі на спину і вирушаю з ним назад, до перев'язного пункту.

Двічі я зупиняюся перепочити. Від такого "транспортування" Качеві болить іще дужче. Ми майже не розмовляємо. Я розстібнув собі комір мундира і важко дихаю, вже мокрий від поту, а обличчя в мене набрякло від напруги. Але все-таки я наполягаю, щоб ми йшли далі, бо місцевість тут небезпечна.

— Ходімо, Каче?

— Та треба, Паулю.

— Тоді пішли.

Я підводжу його, він стоїть на здоровій нозі й міцно тримається за дерево. Тоді я обережно беру його поранену ногу, він підстрибує, і я підхоплюю собі під руку коліно здорової ноги.

Іти стає дедалі важче. Часом над нами свистять снаряди. Я йду швидко, як тільки можу, бо у Кача кров із рани без упину капає на землю. А від снаряда як ти оборонишся: адже поки десь сховаєшся, він уже вибухне.

Щоб перечекати обстріл, ми лягаємо на землю, в невеличку вирву. Я даю Качеві чаю з моєї фляги. Потім ми викурюємо по цигарці.

— Отакої, Каче,— сумно кажу я,— тепер нам доведеться розлучитись.

Він мовчки дивиться на мене.

— А пам'ятаєш, Каче, як ми з тобою гуску реквізували? І як ти мене врятував із тієї халепи? Тоді я був іще новобранцем і мене вперше поранило. Я ще тоді плакав. Каче, відтоді минуло вже три роки.

Кач киває головою.

Мені стає страшно від думки, що я зостануся сам. Коли Кача відвезуть до госпіталю, в мене не залишиться тут жодного друга.

— Каче, нам треба буде неодмінно зустрітись, якщо до твого повернення й справді укладуть мир.

— Невже ти гадаєш, що мене з такою ногою ще зможуть визнати придатним? — сумно питає він.

— Ти її спокійно вилікуєш. Адже суглоб цілий. Може, все буде гаразд.

— Дай-но мені ще цигарку,— каже він.

— А після війни, Каче, ми можемо знайти собі якесь спільне діло.

Мені страшенно сумно, це неможливо, щоб Кач — Кач, мій друг, Кач з його похилими плечима, з м'якими ріденькими вусами, Кач, що його я знаю так, як не знав нікого іншого, Кач, з яким я пройшов усі ці роки... Ні, це неможливо, щоб я більше не зустрівся з Качем.

— Дай мені твою домашню адресу, Каче, на всяк випадок. А ось тобі моя, я тобі запишу її.

Папірець з адресою я ховаю в нагрудну кишеню. Який я вже тепер самотній, дарма що він іще сидить біля мене! Чи не стрельнути мерщій собі в ногу, щоб зостатися з ним?

Нараз у Кача в горлі щось заклекотіло, обличчя в нього стає жовто-зелене.

— Ходімо далі,— каже він, затинаючись.

Я схоплююсь, палаючи бажанням йому допомогти, знову беру його собі на спину і біжу, як біжать на великі відстані — не поспішаючи, помірно, щоб не трясти йому поранену ногу.

У горлянці в мене пересохло, в очах мерехтить щось червоне й чорне, я зціплюю зуби й, немилосердно зашпортуючись, нарешті добігаю до санчастини.

Коліна мені підгинаються, але я маю ще сили впасти набік так, аби Кач зсунувся на здорову ногу. Через кілька хвилин я поволі підводжуся. Руки й ноги в мене ще сильно тремтять, я ледве знаходжу свою флягу, щоб відсьорбнути трохи чаю тремкими губами. Та я всміхаюся — Кач урятований.

Трохи перегодя я починаю розрізняти чиїсь голоси. Неясні уривки розмови застрягають мені у вухах.

— Ти міг би поберегти свої сили й цього не робити,— каже мені санітар.

Я дивлюся на нього, нічого не розуміючи. Він показує уа Кача:

— Адже він помер.

Я не можу збагнути його слів.

— Його поранено в гомілку,— кажу я.

Санітар зупиняється:

— І сюди теж.

Я обертаюсь. Мені ще темно в очах, піт знову зрошує мені обличчя й заливає очі. Витираю його і дивлюсь на Кача. Вік лежить нерухомо.

— Він зомлів,— швидко кажу я.

Санітар тихенько свистить.

— Та я краще знаю. Він помер. Закладаюсь на що хочеш.

Я хитаю головою:

— Не може бути. Ще десять хвилин тому я з ним розмовляв. Він зомлів.

Руки в Кача теплі, я беру його за плечі, щоб розтерти його чаєм. І нараз відчуваю, що пальці в мене мокрі. Я витягаю руку в нього з-під голови і бачу, що вона вся в крові. Санітар знову свистить крізь зуби:

— От бачиш...

Певне, дорогою, поки ми йшли, Качеві в голову влучила снарядна скалка, а я і не завважив. Зосталася невеличка дірочка, мабуть, скалка була зовсім маленька, не знати, звідки вона сюди й заблукала. Але цього виявилося досить. Кач помер.

Я поволі підводжусь.

— Хочеш забрати його військову книжку та речі? — питає в мене санітар.

Я киваю головою, і він дає їх мені.

Санітар дивується:

— Ви ж не родичі?

Ні, ми не родичі. Ні, ми не родичі,

Невже я йду? Невже в мене є ноги? Я підводжу очі, оббігаю ними навкруг і сам кручуся за ними по колу, по колу, поки не зупинюсь. Усе таке ж, як і було. Тільки рядовий Станіслав Качинський помер.

Більше я нічого не пам'ятаю.

XII

Уже осінь. Нас, "старих", залишилося вже небагато. Із сімох моїх однокласників я зостався сам-один.

Усі говорять про мир, про перемир'я. Всі чекають. Якщо це знову закінчиться розчаруванням, то все розвалиться, сподівання надто великі, їх не можна відкинути, не викликавши вибуху. Коли не буде миру, то буде революція.

Два тижні я на відпочинку, бо ковтнув трохи газу. Цілісінький день я сиджу в невеличкому садку на осонні. Незабаром укладуть перемир'я, тепер я теж у це вірю. Тоді ми поїдемо додому.

На цьому мої думки зупиняються, і я зовсім не здатний зрушити їх. Що мене туди нездоланно тягне, що мене там чекає? То все почуття — жадоба життя, туга за рідною домівкою, голос крові, хміль порятунку. То все почуття, але не мета.

Якби ми повернулися в 1916 році, то біль і сила пережитого викликали б справжню бурю. А тепер ми повернемося втомлені, внутрішньо зруйновані, спустошені, усім чужі, позбавлені надій. Ми вже не зможемо знайти собі місці в житті.

Та нас і не зрозуміють, адже перед нами є старше покоління, яке хоч і перебуло разом із нами всі ці роки тут, на фронті, але ті люди вже мали до того і родину, і фах, тож тепер вони повернуться на свої колишні місця і забудуть урешті про війну; а за нами підростає покоління, подібне до нас, тих, якими ми колись були, для нього ми станемо чужі, й невдовзі воно зіпхне нас зі свого шляху. Ми зайві самі собі, та ми житимемо й далі, дехто пристосується, інші підкоряться долі, а багато хто не дасть собі ради. Проминуть роки, і ми загинемо.

А може, все, про що я думаю, лише навіяне нудьгою та розгубленістю, які розвіються, тільки-но я знову прийду до тополь, стану під ними й заслухаюсь, як шелестить їхнє листя. Не може бути, щоб назавжди щезло все — те ніжне, що бентежило нашу кров, те незбагненне, тривожне, очікуване, тисячі нових облич у майбутньому, мелодії мрій і книжок, шелест дерев і передчуття жінки; не може бути, щоб усе це загинуло в ураганному вогні, у смертельному розпачі і в солдатських борделях.

Дерева тут світяться всіма барвами і сяють золотом, серед листя червоніють кетяги горобини, дороги пролягли білими стрічками до обрію, а в солдатських їдальнях гамірно, вони гудуть, наче вулики, від чуток про мир.

Я підводжуся.

На душі в мене зовсім спокійно. Хай спливають місяці й роки, вони вже нічого в мене не віднімуть, уже нічого не зможуть відняти. Я такий самотній і вже нічого в житті не чекаю, тож можу їх зустріти без страху. Життя, що пронесло мене крізь ці роки, ще живе в моїх руках та очах. Я не знаю, чи зміг я врешті здолати те, що мені довелося зазнати. Але поки я живий, життя торуватиме собі дорогу, незалежно від того, хоче цього моє "я" чи не хоче.

Його вбито в жовтні 1918 року, в один із тих днів, коли на всьому фронті було так спокійно й тихо, що в воєнному повідомленні обмежилися тільки однією фразою: "На Західному фронті без змін".

Він упав долілиць і лежав, немов заснув. Коли його перевернули, то побачили, що він, мабуть, недовго страждав; його обличчя мало такий спокійний вираз, наче він був навіть задоволений з того, що все саме так скінчилося.

1 Мається на увазі нецензурна лайка в драмі Й. В. Гете "Гетц фон Берліхінген".

2 — Товариш, друг (фр.).

3 — Хвилинку! (фр.).

4 — Війна... Велике лихо... Бідолашні хлоп'ята... (фр.).

5 Іти (фр.).